

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

Для викладачів, наукових співробітників, аспірантів і студентів.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

For scientists, professors, aspirants and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секр.); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, д-р іст. наук, проф., акад. НАН України; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, д-р іст. наук, проф., акад. НАПН України; В.В. Ставнюк, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ-33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 28.04.11 (протокол № 7)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/8 від 22.12.10
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ-601, 6-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

ЗМІСТ

Барабаш Ю.

Умови праці та промисловий травматизм на підприємствах Донбасу у 1920-і рр. 4

Городня Н.

Еволюція американсько-китайських відносин в перше пост-біполярне десятиліття..... 7

Довжук І.

Кадрове забезпечення вугільної промисловості Донбасу в останній чверті XIX ст. 11

Доморослий В., Кузіна Н.

Діяльність української парламентської громади щодо виборення політичних прав і свобод
у 1 державній думі Росії (1906–1907 рр.)..... 12

Зосімова М.

Особливості етнополітичних відносин у Вардарській Македонії
під час Другої світової війни (1941–1944 рр.)..... 17

Ігнатенко І.

Жіноче тіло в сучасних культурно-антропологічних дослідженнях етнологів України й Росії 20

Коцур Г.

Петро Калнишевський: дискусії щодо соловецького періоду біографії 23

Кучернюк І.

Часопис "Рідний край" в національно-культурному русі українців (1905–1916 рр) 26

Папенко Н.

Аншлюс в історії австрійсько-німецьких відносин упродовж 1918–1919 рр..... 28

П'ятаха Н.

Загальна трудова повинність в Українській СРР в 1919 – 1920 рр.: історіографічний огляд 32

Сергієнко В.

Церковно-красназнич діяльність православних братств Лівобережної України..... 35

Сорока Ю.

До періодизації історичних та українознавчих досліджень суспільно-політичних процесів
на західноукраїнських землях кінця 1930-х–1950-х років 38

Хмуляк М.

Європейська політика Т. Блера через призму "особливих відносин" із США 41

Чеберяко О.

Діяльність Бюджетної комісії при ВУЦВК (1922–1929 рр.) 44

Шегда О.

Відносини Швеції з північноєвропейськими країнами в 50–70-х роках XX століття 51

CONTENTS

Barabash Yu.

Terms of labour and industrial traumatism are on the enterprises of Donbasu in 1920th 4

Gorodnia N.

U.S.-chinese relations evolution during the first post cold-war decade 7

Dovzhuk I.

Skilled providing of coal industry of Donbasu in the last fourth 19 st. 11

Domoroslyj V., Kuzina N.

Activity of Ukrainian parliamentary society is in relation to viborennya
of political rights and freedoms in a 1 state thought of Russia (1906-1907) 12

Zosimova M.

Features of ethno-political relations
in Vardar Macedonia during the Second World War (1941-1944) 17

Ignatenko I.

The women body in modern Ukrainian and Russian cultural anthropology researches..... 20

Kotsur G.

Petro Kalnishevskiy: to the discussion in relation to the soloveckogo period of biography 23

Kuchernyuk I.

The Journal "Ridnuj Kraj" in the National-Cultural Movement of Ukrainians (1905-1916) 26

Papenko N.

Anschluss in the history of austrian-german relations during the 1918-1919..... 28

Pyatakha N.

General labor service in Ukrainian SSR in 1919 – 1920: historiography review 32

Sergiyenko V.

The activity of the orthodox brotherhoods of left bank Ukraine in local church history..... 35

Soroka Y.

To the division into periods of historical and ukrainoznavchikh researches of social
and political processes on zakhidnoukrainskikh earths of end of 1930-kh–1950-kh years. 38

Khmulyak M.

Blair's Eurorean policy through the prism of the "special relationship" with USA 41

Chebryako O.

AUCEC (All-Ukrainian Central Executive Committee) budget commission activities (1922-1929) 44

Shegda O.

Relations between Sweden and Northern-European countries in 50-70 years of XX-th century 51

**УМОВИ ПРАЦІ ТА ПРОМИСЛОВИЙ ТРАВМАТИЗМ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ДОНБАСУ
У 1920-і рр.**

Проаналізовано питання політики радянської влади, спрямованої на подолання недоліків на виробництві, пов'язаних з проблемами техніки безпеки та охорони праці в Донбасі у 1920-х рр. Звернено увагу на умови праці робітників та технічної інтелігенції вугільно-промислового регіону.

The questions of Soviet power's policy which was due to the overcoming of shortcomings in the production, connected with the problems of safety and labor protection in Donets Basin in 1920's are analyzed. Is is paid an attention on the working conditions of workers and technical intelligentsia of coal mining region.

Вугільна промисловість є стратегічною галуззю країни. Глобальним концентратом розвитку останньої є вугільно-промисловий регіон – Донецький басейн, важка промисловість якого на сучасному етапі потребує реформування, адже тенденція зменшення виробничих потужностей занадто характерна для сьогодення. Серед основних чинників, які спричинюють зазначене гальмування розвитку, поряд з макроекономічними, внутрішньогалузевими, регіональними, вирізняються, на нашу думку, і причини, викликані халатним відношенням до техніки безпеки на виробництві та забезпечення відповідної охорони праці робітництва. Нерентабельність низки копалень, через вказані недоліки, доволі тенденційно призводить навіть до ліквідації шахт. Історичний ракурс відображає подібну картину минулого, особливо у 1920-і роки, коли погані умови праці робітництва регіону не залишали байдужими органи влади, але через економічне відставання та, у той же час, необхідність модернізації промисловості, ставали перед вибором: кількість чи якість. Доволі часто доводилося нехтувати одним заради іншого, ризикуючи людським життям.

Радянська історіографія, заради висвітлення на високому рівні перед Європою картини високоіндустріального розвитку держави, доволі часто вдавалася до "замовчування" великої кількості нещасних та смертних випадків на виробництві. Більш об'єктивними були джерела у 1920-х рр., в яких авторами відображені вказані показники, до того ж, тоді висвітлювалися й методи боротьби з тими, хто порушував встановлені на законодавчому рівні правила. Нині, недоліки, що існували у важкій індустрії в Донбасі у зазначений час, у наукових регіональних працях розглядаються лише у рамках аналізу підготовки робітничих кадрів для промисловості країни [1, 210 с.] та з'ясування проблем, з якими спіткалася інженерно-технічна інтелігенція Донбасу [2, 277 с.]. Лише у праці "Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу (кінець 1920-х – 1930-і роки): формування, умови життя, діяльність" є аналіз проблем травматизму, в основному ж, доробки присвячені житлово-побутовим аспектам. Солідною є праця дослідниці Мовчан О.М., в якій у рамках відображення умов праці робітників УСРР, приділена увага й проблемам Донбасу у даному напрямку [3, 312 с.].

Грунтовну інформаційну базу складають документи Центральних архівів України (ЦДАВОВУ та ЦДАГОУ), Державного архіву Луганської області та праці 20-х років минулого століття.

Об'єктом даної розвідки є політика радянської влади, спрямована на подолання недоліків на виробництві, пов'язаних з проблемами техніки безпеки та охорони праці, а предметом – умови праці робітників та технічної інтелігенції вугільно-промислового регіону. Метою статті є аналіз досвіду минулого щодо врегулювання проблем з техніки безпеки та охорони праці у вугільно-

промисловому регіоні – Донбасі у 1920-х рр. Передбачається розв'язання завдань, спрямованих на з'ясування причин невідповідного розвитку ОП та ТБ у 1920-х рр., аналіз статистичних показників нещасних випадків, висвітлення дій керівництва та поведінки робітництва у зв'язку з негативними явищами у промисловості через недотримання правил ТБ, як з боку адміністрації, так і з боку задіяних робітників у виробництві.

Після революційних змагань (Жовтень 1917 р., громадянська війна) промисловість країни зазнала руйнації. Постала необхідність у її відновленні. Нова влада вдалася до кардинальних заходів щодо відбудови промислових регіонів, в яких концентрувалися найбільші та найпотужніші підприємства, шахти, установи, де необхідно було відновити, у першу чергу, довоєнний рівень виробництва. Велику надію покладали на Донецький кам'яновугільний басейн. Сам регіон, як і всі інші, підлягав адміністративно-територіальному поділу, який позначився на всій країні. Але Донбас особливо потребував врегулювання питання кадрової політики у технічному напрямку, тобто максимального залучення в промисловість інженерно-технічних робітничих представників. До того ж, через гостру кризу, яку переживала промисловість Донбасу, з 1604 шахт басейну станом на літо 1920 р. працювало лише 981 [4, с. 157].

То ж, 16 квітня 1920 р. Рада праці й оборони (РПО) прийняла рішення про повернення на шахти всіх кваліфікованих робітників гірничодобувної промисловості у віці від 18 до 50 років. І вже станом на літо 1920 р. кількість шахтарів збільшилася з 83 до 125 тис. Підвищенню виробництва праці сприяла мілітаризація вугільної промисловості [5, с. 160].

Але, оскільки виробництво необхідно було збільшувати, потребувалося змінити темпи роботи. Крім того, стрімке поповнення регіону часто слабо кваліфікованими кадрами призводило до зворотного боку справи, тобто її гальмування. То ж, 1920-ті рр. відзначилися складною ситуацією, пов'язаною з врегулюванням проблем техніки безпеки та охорони праці, тобто покращення умов праці на виробництві. Особливо дана проблема була гостро відчутною з проголошенням курсу на індустріалізацію у 1925 р.

У січні-лютому 1922 р. відділ охорони праці ВЦСПС обстежив умови праці на деяких підприємствах Донбасу. Безліч шахт регіону мали застаріле обладнання, наприклад, низка котлів погрожувала зривом, була несправною арматура. Були зношеними канати шахтних підйомників, майже скрізь відсутні запасні лампочками. Це все свідчило про можливість нещасних випадків [6, с. 176].

Статистичні дані будуть підтвердженням наведеного нижче результату. Так, виробничий травматизм у Донбасі у першій половині 1920-х рр., свідчить дослідниця Мовчан О.М., з розрахунку на 10 тис. робітників, був таким [7, с. 33]:

Роки	Всі випадки травматизму	Випадки тяжкого травматизму	Смертні випадки
1921-22	1000	150	16
1922-23	1410	120	11
1923-24	1590	40	12
1924-25	1860	38	11

Дані таблиці свідчать, що загальна кількість випадків травматизму дедалі зростала, але незначним чином зменшилися показники смертних випадків та тяжкого травматизму станом на 1925 р.

Ситуація не покращилася і в подальшому. Навпаки, як зазначено в архівних документах, "...говорити про правильну постановку охорони праці та техніки безпеки (у Луганській окрузі – *авт.*) – безумовно не доводиться, оскільки до ідеалу у цьому відношенні окрузі ще далеко. Звичайно такий стан справ ОП та ТБ спонукав до виникнення нещасних випадків [8, арк. 41], які постійно зростали й у другій половині 1920-х рр.

Якщо вдавалося скоротити реальні показники, то їхня частка не відбивала реальних цифр. Наприклад, за 1926/27 календарний рік по тресту "Донвугілля" відсоток нещасних випадків на 1000 осіб трудящих знизився на 0,9% (проти 1925 р.). Для порівняння, інші рудоуправління давали значно інші показники: у Будьонівці кількість збільшилася на 34%, Червонотворчому – на 31,9%, Снежнянці – 42,1%, Гришино – 86,3% та лякаючий відсоток був характерний для Чистяківки – 226%.

Таке збільшення нещасних випадків багато господарників пояснювали новим складом кадрових робітників. Хоча, наприклад, на Кадіївці кількість трудящих збільшилася на 59,9%, а кількість нещасних випадків зменшилася на 37%; Раковка – зростання робітників на 29,2%, а нещасні випадки знижені на 10%; Боково-Антрацит: робітників збільшилося на 40,1%, а нещасних випадків зменшилося на 32%. Такими ж прикладами могли слугувати Брянський, Голубівський, Краснодон, Паркоммуна, Сорочіно та ін. Але проблема нещасних випадків коренилася значно глибше, адже в першу чергу вона була пов'язана з недостатнім фінансуванням техніки безпеки, використанні кредитів на неї, або їхньому використанні за непрямим призначенням. Останнє особливо відносилось до тресту "Південсталь", де кількість нещасних випадків постійно йшла вгору: проти 1925 р. по Сталінському комбінату збільшилася на 2%, Макіївці – на 15%, містечку Єнакієве – на 80% [9, арк. 177].

Зростала кількість нещасних випадків і зі смертельним результатом [10, арк. 179]:

Рудоуправління	Кількість нещасних випадків на 1000 населення	Зі смертельним результатом
Первомайське	274,22	4,09
Краснодонське	140,7	3,98
Красногвардійське	402,0	1,22
Будьоновка	366,61	0,97

Як свідчать дані таблиці, за показниками смертності від нещасних випадків лідерами були Первомайське та Краснодонське рудоуправління. Дещо скромніші дані характерні для Червоногвардійська та Будьонівки.

Нещасні випадки за перше півріччя 1927 р. за окремими рудоуправліннями мали такі показники [11, арк. 509]:

Назва рудоуправління	Разом нещасних випадків	На 1000 осіб трудящих	Відсоток постраждалих від нещасних випадків	
			Разом	У т.ч. забійників
Будьонівське	2216	169,5	82,9	23,1
Макіївське	2518	180,3	90,1	29,4
Сталінське	2959	178,0	82,9	34,7
Чистяківське	1950	175,3	87,1	28,7
Должанське	894	183,8	73,4	17,1
Горлівське	1201	107,8	83,8	35,8
Гришинське	841	170,3	86,3	26,0
Єнакієвське	1693	229,3	80,3	30,8
Щербинівське	1681	177,8	83,2	33,3

Серед "лідерів" щодо загальної кількості нещасних випадків вирізнялися Сталінське та Макіївське рудоуправління. Найменша кількість припадала на Должанське рудоуправління. Але й такі, як Будьонівське, Читсяківське, Єнакієвське, Щербинівське та Горлівське також потребували залучення сил задля вирішення питань охорони праці та техніки безпеки на підприємствах ру-

доуправлінь на відповідному рівні, чого у 1920-ті роки бракувало у значній мірі.

По матеріальним же причинам кількість нещасних випадків по трестам за 1926 р. та по окремим рудоуправлінням за 1927 р. розподіляється таким порядком [12, арк. 505–506]:

Найменування трестів та рудників	Від обвалів породи	Від падіння у виробку	Від забоїв важкими предметами
Донвугілля	24,9	10,8	43,6
Південсталь	32,4	2,9	44,1
Транспорткопі	22,9	5,2	44,1
Хімвугілля	29,4	2,7	49,3
Будьонівське рудоуправління	26,3	38,2	17,8
Щербинівське рудоуправління	23,3	0,7	54,0
Должанське рудоуправління	26,5	7,0	36,0

Отже, дані таблиці свідчать, що загальне зростання нещасних випадків ставалося головним чином через причини технічного та матеріального порядку.

Взагалі, фактори, які спричинювали порушення законодавства та постанов у сфері охорони праці та техніки безпеки мали глибоке коріння. Доволі часто даними проблемами нехтували як робітники, так і керівництво. Інколи подібні аспекти проявлялися у типовому іг-

норванні елементарних правил. Наприклад, у 1922 р. на фарфорових заводах Донбасу було зареєстровано велику кількість захворювань. Виявилось, що через тяжкі умови праці, робітник-хімік не жив більше 33-х років. Норми видачі робітникам на важкому виробництві спеціального молока, як нейтралізуючої речовини, були затверджені ще 1.12.1921 р. (1,5 пляшки на добу), але до вказаного часу вони не були реалізовані на практиці

та не втілені в життя. Деякі підприємства, видаючи спецмолоко нижче норми, доплачували робітникам грошима за існуючими ринковими цінами, отримуючи такі зі статбюро [13, арк. 33]. І таких прикладів було безліч.

До того ж, загальний стан самих підприємств був незадовільним. З'їзд робітників та технічних інспекторів Єнакіївського повіту від 2.07.1920 р. констатував, що стан промисловості був жахливим, оскільки на всіх підприємствах відчувалася нестача технічного устаткування. Котли знаходилися у поганому стані, а на деяких підприємствах вони становили небезпеку, оскільки могли вибухнути (рудники Агаркова, Бунге та ін.). Скрізь була нестача рудничних канатів: не тільки запасних, а й наявних, зносилися та потребували заміни новими. Спостерігалася нестача рудничних ламп із запобіжними сітками, що могло призвести до повної зупинки деяких рудників (наприклад, Нелєпівського та ін.) [14, арк. 35].

Навіть наприкінці досліджуваного періоду проблема не досягла свого кінцевого вирішення. Як свідчать архівні документи, спостерігалися ненормальні обставини з видачею спецодягу на підприємствах. У 1929 р. по підприємствах тресту "Донвугілля" деякі види спецодягу не видавалися більше 6 місяців. Не кращою була справа і з підприємствами "Південстали". Крім того, деякі господарники підприємств замість спецодягу видавали гроші. Усе зазначене викликало обурення робітників [15, арк. 72–73].

Зазначені умови безперечно спричинювали травматизм, перше місце за рівнем якого посідала вугільна промисловість. У середині 20-х років лише 13% шахт Донбасу було забезпечено нормальною вентиляцією, а 17% газових шахт взагалі не мали вентиляції [16, с. 77]. Але влада, переймаючись проблемами травматизму на виробництві серйозно ставилася до вказаних питань. У боротьбі з порушенням правил техніки безпеки та охорони праці, керівні органи зверталися до перегляду причин та введенню каральних заходів задля скорочення відсотку нещасних випадків на шахтах та підприємствах, особливо у промисловому Донбасі, оскільки вугільна промисловість концентрувала доволі серйозні дані щодо випадків на виробництві, як загального, так і смертельного характеру. Наприклад, Луганським окружним відділом праці у 1925–1926 рр. з метою боротьби з травматизмом розроблено низку заходів, які передбачалося систематично проводити, а саме: 1) обстеження усіх смертних, тяжких та масових нещасних випадків; і на основі цих обстежень пред'явлення підприємствам конкретних вимог для усунення матеріальних причин нещасних випадків; 2) обстеження виробничих одиниць чи особливого характеру виробництв шкідливих по травматизму; 3) притягнення винних та відповідальних за порушення обов'язкових постанов по техніці безпеки, які привели до нещасних випадків [17, арк. 66].

Звичайно, рівень покарання був різним. Як зазначив дослідник О.Струченков, найбільша кількість стягнень припадала на техперсонал копалень. На початку 1928 р. 118 з 933 опитаних інженерно-технічних працівників притягалися до відповідальності, причому 52,5% за нещасні випадки, 10,7 – за порушення трудового законодавства, 6,8% за халатне ставлення до роботи [18, с. 114]. Судячи з дослідження вказаного автора, з одного боку від ІТП вимагали за будь-яку ціну виконувати план, а з іншого боку – строго дотримуватися інструкцій щодо організації робіт та забезпечення їхньої безпеки [19, с. 260–274].

Але такий стан справ не влаштував владу щодо погіршення умов виробництва. То ж, вимагалось щонайшвидше покращити умови техніки безпеки. Задля підсилення впливу органів праці на виконання трудового законодавства, уряд видав закон, який надавав інспекторам праці право накладати адміністративне стягнення на адміністрацію установ і підприємств за порушення норм трудового законодавства [20, с. 187]. Не обходилося і без вирішення питань порушення правил ТБ та ОП на виробництві без карного вироку. Лише по спілці гірників станом на 1929 р. виключно за порушення норм техніки безпеки було притягнуто до суду 216 інженерно-технічних працівників, з яких більше половини було визнано винними [21, с. 114].

У цілому ж, утілення на виробництві заходів щодо поліпшення охорони праці робітників передбачало в першу чергу збільшення асигнування коштів, розширення мережі периферійних лабораторій і санітарних кабінетів та проведення науково-дослідних робіт НКПраці та НКЗдоров'я. У Донбасі з метою поглибленого вивчення рятувальної справи в гірничій промисловості у даному напрямку, відкрито науковий інститут у Макіївці, завданням якого було обслуговування гірничої справи всього союзу [22, с. 186].

У рамках політики боротьби з прогалинами в техніці безпеки та охороні праці, окремим питанням було нормування праці малолітніх, підлітків та жінок. Хоча даним питанням уряд й переймався доволі серйозно, на місцях часто не дотримувалися законодавства, порушення якого призводило до небажаних наслідків. Ще 4.07.1919 р. усім відділам обліку та розподілу робітничої сили, усім інспекторам праці була дана вказівка "згорі" щодо відправлення на роботу малолітніх, "... які мали жити своєю працею через тяжкий матеріальний стан". Відповідно виданого циркуляру: на роботу направлялися малолітні віком не молодші 14-ти років; ... і лише на ті роботи, які не представляли небезпеку розвитку та здоров'ю дитячого організму. У такому разі, відсутність шкідливості для малолітніх вимагали підтверджувати місцевим санітарним інспектором, у випадку відсутності такого – санітарним лікарем відділу охорони здоров'я і в крайньому випадку лікарем підприємства сумісно з фабрично-заводським комітетом [23, арк. 63].

Але у 1920-х рр. радянське керівництво, як зазначав О.М.Мовчан, за допомогою видання Кодексу, встановило нову вікову межу – не молодші за 16 років, у чому випереджало країни Західної Європи у даному векторі трудового законодавства. Актуальним було й питання використання жіночої праці у виробничій сфері, особливо в нічний час, що було неприпустимим у першій половині 20-х років. Жінки також звільнялися від робіт протягом 8 тижнів до родів і 8 тижнів після родів зі збереженням повного заробітку і наданням їм безкоштовної медичної допомоги. Матерям-годувальницям, які працювали, через кожні 3 години роботи надавалася перерва на 30 хвилин, аби погодувати дитину [24, с. 273–274]. Пом'якшення спостерігалось у 1925 р., коли було фактично скасовано заборону на нічну працю жінок [25, с. 17, 20].

Але реалії дещо відрізнялися від теоретичних детермінацій, і статистично відбилися у певних арифметичних показниках. Так, наприклад, у 1920-му році на копальнях регіону, картина була такою [26, с. 67–68]:

Назва рудника	Загальна кількість робітників на рудниках	Кількість працюючих малолітніх та підлітків		
		до 14 років	від 14 до 16 років	від 16 до 18 років
Софіївський рудник Петровських державних заводів колишнього Русько-Бельгійського Металургійного товариства	1569	15	51	76
Загальна кількість – 142 особи				
Веровський рудник Петровських державних заводів колишнього Русько-Бельгійського Металургійного товариства	1645	14	118	70
Загальна кількість – 202 особи				

Як бачимо, дані таблиці підтверджують той факт, що на практиці застосовувалася праця малолітніх віком до 14 років. І хоча із загальною кількістю працюючих на підприємстві, показники, порівняно незначні, але вони доволі показові у порівнянні з юнаками від 16 до 18 років. До того ж, у 1920-х рр., як зазначив дослідник А.Клімов, будь-яка спроба молоді поставити питання про умови праці, або про її пристойну оплату засуджувалася [27, с. 76].

Стосовно експлуатації жіночої праці, то на Софіївському руднику працювала 101 жінка. З цієї кількості під землею – 16 осіб жіночої статі. На Веровському руднику кількість працюючих жінок була дещо більшою – 275 осіб, з яких 51 – під землею.

Перші роки індустріалізації, спричинені стратегічною метою, вимагали "делікатного" підходу владних органів щодо порушення питання поліпшення умов праці на виробництві, хоча гучно декларувалися. Документи кінця 20-х років свідчать, що загальна кількість нещасних випадків за 1928/29 р. і розподіл їх по окремим видам промисловості Артемівської округи свідчила, що по округі призупинилося зростання показника загальної кількості нещасних випадків. Але різко збільшився показник нещасних випадків зі смертельним кінцем [28, арк. 61]. Та чи об'єктивними були показники звітів? – питання нашої наступної розвідки.

1920-ті рр. – час початку індустріалізації, першої п'ятирічки, коли ставилися грандіозні завдання щодо реалізації промислових планів з глобальною потужністю, тобто з високими показниками у занадто короткий термін. Фізично робітнику тяжко було утриматися на хвилі подібного бурхливого стрибка, але ідеологічно керівництво країни вимагало пристосовуватися до подібних реалій. Нерідко пролетарський прошарок вдавався і до бунтівних "витівок", які аніяк не влаштовували "верхівку". Але робітники справедливо вимагали відповідних умов праці як на виробництві, так і забезпечення їх нормальними умовами життя, благами "цивілізації". Однак молода держава з новим керівництвом лише відштовхувалася від епіцентру вирішення вказаних проблем. У цілому, перші кроки були здійснені, у деяких питаннях позитивно (створення законодавчої бази щодо охорони

праці малолітніх та жінок), та в деяких негативно – слабкий рівень політики асигнувань у сферу охорони праці, нераціональне використання коштів, невідповідальність керівництва підприємств та робітників тощо.

1. Куглер С. А. Проблемы подготовки рабочих кадров для промышленности и транспорта Украины в 1921-1941 гг.: (На материалах партийных и общественных организаций Украины): Дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / Донецкий держ. ун-т. – Донецк, 1994. 2. Струченков Олександр Вікторович. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу (кінець 1920-х – 1930-і роки): формування, умови життя, діяльність: Дис... канд. ист. наук: 07.00.01 / Донецкий держ. ун-т. – Донецк, 2009. 3. Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 4. Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Очерк истории экономической политики (1917-1920 гг.) – К., Наукова думка. – 1986. 5. Терещенко Ю.И. Вказ. Праця. 6. Матюгин А. А. Рабочий класс СССР в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925) / А. А. Матюгин. – М.: Наука, 1962. 7. Мовчан О.М. Вказ. праця. 8. Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф.П.-34. – Оп. 1. 9. Центральный державный архив вищих органів влади і управління України у м. Києві (далі – ЦДАВОВУ). – Ф-2623. – Оп. 1 т. 2. 10. ЦДАВОВУ. – Ф-2623. – Оп. 1 т. 2. 11. ЦДАВОВУ. – Ф-2623. – Оп. 1 т. 2. 12. ЦДАВОВУ. – Ф-2623. – Оп. 1 т. 2. 13. Центральный державный архив громадських об'єднань у м. Києві (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп. 20. 14. ЦДАВОВУ. – Ф-2623. – Оп. 1 т. 1. 15. ЦДАВОВУ. – Ф-2623. – Оп. 1 т. 2. 16. Деятельность рабочих-крестьянского правительства Украины. Отчет десятому всеукраинскому съезду советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов / Издательство Секретариата Всеукраинского Центрального исполнительного комитета и управления делами Совета народных комиссаров УСРР. – Х., 1927. 17. ДАЛО. – Ф.П.-34. – Оп. 1. 18. Струченков Олександр Вікторович. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу. Вказ. праця. 19. Струченков О. Умови праці інженерно-технічних спеціалістів промисловості Донбасу в добу радянської модернізації (1928-1940 роки) // Нові сторінки історії Донбасу. 36. Статей. – Кн. 13/14 / Заст. гол. ред. О.В.Стяжкіна. – Донецьк: ДонНУ, 2007. Режим доступу: http://www.rusnauka.com/NPM_2006/Istoria/1_struchenkov.doc.htm 20. Два роки роботи уряду УСРР (1926/27 – 1927/28): Матеріали до звіту Уряду одинадцятимому з'їзду рад. – Х., Видання Секретаріату ВУЦВК та Управління справами РНК УСРР. – 1929. 21. Струченков Олександр Вікторович. Інженерно-технічна інтелігенція Донбасу. Вказ. праця. 22. Два роки роботи уряду УСРР (1926/27 – 1927/28). Вказ. праця. 23. ЦДАВОВУ. – Ф-2623. – Оп. 1 т. 1. 24. Шиян К. Борьба рабочего класса Украины за відбудову промисловості (1921-1925 рр.). – К., 1959 р. 25. Мовчан О.М. Вказ. праця. 26. Складено автором за ЦДАВОВУ. – Ф-2623. – Оп. 1 т. 1. 27. Клімов А.О. Історичні краєзнавчі розвідки: монографія / Анатолій Олексійович Клімов: Держ. заклад "Луганський національний університет імені Тараса Шевченка". – Видання друге, доп. – Луганськ, Вид-во ДЗ "ЛНУ імені Тараса Шевченка". – 2010. 28. ЦДАВОВУ. – Ф-2623. – Оп. 1 т. 2.

Надійшла до редколегії 22.03.11

Н. Городня, канд. іст. наук, доц.

ЕВОЛЮЦІЯ АМЕРИКАНСЬКО-КИТАЙСЬКИХ ВІДНОСИН В ПЕРШЕ ПОСТ-БІПОЛЯРНЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ

Стаття аналізує розвиток американсько-китайських відносин в 1991-2000 рр., провідні чинники впливу на їх еволюцію; основні сфери взаємного інтересу і суперечностей двох держав.

The paper studies U.S.-Chinese relations in 1991-2000, key factors of influence on their evolution, main areas of U.S. and China common interests and contradictions.

Впродовж невеликого історичного проміжку часу американсько-китайські відносини зазнали значних якісних змін, еволюціонувавши з рівня "наддержава – найбільша з країн, що розвиваються", до рівня рівноправних стратегічних партнерів з високою взаємозалежністю, відносини між якими є ключовими для стабіль-

ності світової фінансової й економічної систем, світового порядку в цілому. Аналіз двосторонніх відносин між США і КНР в перше пост-біполярне десятиліття (1991-2000 рр.) дає змогу краще зрозуміти їх подальшу еволюцію, сучасний стан і вплив на міжнародні відносини.

© Городня Н., 2011

Стратегічне середовище в Східній Азії в період біполярного протистояння значною мірою визначалося системою двосторонніх договорів в сфері безпеки між США і регіональними державами, в основі яких була стратегія стримування – не допущення формування комуністичних режимів в регіоні, встановлення китайського чи радянського домінування. Завершення біполярного протистояння і розпад СРСР призвели до кардинальних змін глобального і регіонального контексту міжнародних відносин, до виникнення сильного запиту на формування нового світового порядку, оснований на багатополарності. Дослідження китайських вчених першої половини 1990-х рр. відзначали глобальний рух в цьому напрямку і появу нових тенденцій в міжнародних відносинах: менш енергійну політику США в сфері безпеки; більш незалежну позицію інших великих держав по відношенню до США; формування нових центрів сили; поступове зменшення впливу США як світового лідера; примирення США зі зменшенням свого статусу, їх прагнення сконцентруватися на вирішенні нагальних внутрішніх проблем, готовність поділити відповідальність за збереження стабільності в світі з іншими державами, передусім Німеччиною і Японією; посилення торгово-економічної конкуренції між провідними країнами за нові ринки [1].

Нове стратегічне середовище першої половини 1990-х рр. характеризувалося відносною втратою значення ідеологічних і військово-політичних чинників на користь економічних. В умовах рецесії світової економіки, включаючи економіки США, Японії, країн Західної Європи, пріоритетного значення для США набуло економічне залучення в Східну Азію – регіон найбільш динамічного економічного розвитку. Воно відбувалося в умовах гострої економічної конкуренції з Японією; відкриття нових економічних можливостей у зв'язку з економічними реформами в КНР і динамічним розвитком нових індустріальних країн Східної Азії.

У своїх публічних виступах президенти Дж. Буш і Б.Клінтон неодноразово наголошували, що майбутнє США пов'язане зі Східною Азією, яка стала найбільшим торговельним партнером США (вже в 1990 р. торгівля США зі Східною Азією на третину переважала торгівлю з Європою). Тож важливим завданням їх адміністрацій в умовах економічної рецесії було розширення американського експорту і відкриття азійських ринків, з чим пов'язувалося скорочення бюджетного дефіциту США, створення нових робочих місць, відновлення економічного зростання. Серед інших важливих завдань – сприяння процесу лібералізації світової торгівлі шляхом успішного завершення Уругвайського раунду ГАТТ; підтримка створеної в 1989 р. Організації азійсько-тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС); уникнення поділу світу на закриті торговельні блоки, наслідком чого могло стати обмеження світової торгівлі.

Такі цілі цілком відповідали інтересам КНР, керівництво якої реалізувало до 1990 р. перше стратегічне завдання реформ (подвоєння ВВП впродовж 10 років) і зробило ставку на стимулювання експорту як основний пріоритет наступного десятиліття. Для цього в грудні 1989 р. Пекін девальював національну валюту на 21,2%, в листопаді 1990 р. – ще на 9,6%. В результаті китайський експорт в 1990 р. зріс на понад 18%, перетворивши Китай на 14-го найбільшого світового експортера. США стали для Китаю найбільшим експортним ринком, приймаючи в першій половині 1990-х рр. близько 25-30% китайського експорту [2].

Американсько-китайська торгівля стрімко зростала, проте численні протекціоністські бар'єри КНР для захисту державних підприємств, відносна закритість китай-

ського ринку для американських товарів мали наслідком зростання торговельного дефіциту США в торгівлі з Китаєм. За американською статистикою, в 1993 р. він склав 18 млрд. дол. – другий показник після Японії. В 1993 р. існування диспропорцій визнала і китайська сторона, яка до того часу пояснювала існуючий дефіцит некоректною методикою підрахунків в США. В 1996 р. дефіцит складав, за американською статистикою, 39,52 млрд. дол., за китайською – 10,53 млрд. дол. [3].

У зв'язку з цим торговельні питання посіли значне місце в американсько-китайських відносинах 1992-1996 рр. Для зменшення дисбалансу двосторонньої торгівлі в жовтні 1992 р. США і КНР підписали Угоду про ринковий доступ, яка збільшувала можливості американського експорту в Китай, поступово знімаючи 70-80% нетарифних торговельних бар'єрів впродовж наступних чотирьох років. Адміністрація Б.Клінтона (1993-2001) чинила тиск на Китай в напрямку повної імплементації даної угоди, а також з питання про права інтелектуальної власності [4]. Після проведення США спеціального шестимісячного розслідування з проблеми дотримання КНР прав інтелектуальної власності переговори з цього питання були перервані американською стороною в грудні 1994 р. У зв'язку з цим зірвано плани Китаю відновити членство в ГАТТ, виникла загроза накладення торговельних санкцій за масове порушення закону про захист прав інтелектуальної власності згідно зі спеціальною ст.301 Торговельного акту США [5]. Врешті відповідну угоду між двома державами було підписано в 1996 р.

Станом на 1996 р. стало очевидно, що диспропорції в торгівлі КНР з США мають негативні наслідки для китайської економіки. За аналізом китайських вчених, постійний надлишок іноземної валюти і формування у зв'язку з цим значних іноземних резервів (в червні 1997 р. – 121 млрд. дол.) вели до постійного зростання вартості юаня, що мало негативний вплив на конкурентоспроможність китайської експортної продукції; виправдовувало дії західних держав в антидемпінгових кампаніях проти КНР і переговорах про вступ Китаю до Всесвітньої торговельної організації (ВТО), що утворилася 1 січня 1995 р. Виникла потреба відновлення раціонального рівня іноземних резервів КНР, чого на той час можна було досягти лише шляхом збільшення імпорту. Тож в 1996 р. ввізне мито до КНР було зменшено до 23% (хоч воно й залишалось високим, порівняно з близько 14% в розвинутих країнах), сформульовано завдання сприяння зростанню внутрішнього попиту [6]. Під час візиту до США президента Китаю Дзянь Дземіня в 1997 р. підписано контракти і угоди про імпорт з США товарів на суму 4,26 млрд. дол. Здійснено інші заходи для поступового зменшення дисбалансу китайсько-американської торгівлі. В результаті в 1997 р. дефіцит торговельного балансу США з Китаєм різко впав, майже втричі, порівняно з 1996 р. [7].

Ще більш напруженими були в цей час торговельні суперечності між США і Японією, проте у випадку з Китаєм вони тісно перепліталися з питаннями демократії і прав людини. Події на площі Тяньаньмен 4 червня 1989 р. завершили "медовий місяць" у відносинах між США і КНР, проте необхідність розширення експортних ринків в умовах економічного спаду початку 1990-х рр. примусила президента Дж. Буша двічі накладати вето на рішення Конгресу (1991 і 1992 рр.) про висунення до КНР додаткових вимог для продовження статусу "найбільш сприятливої нації" в торгівлі з США.

Б.Клінтон, будучи кандидатом в президенти, критикував Дж. Буша за поступки Китаю в питанні прав людини, а після приходу в Білий дім зробив його ключовим в зовнішній політиці США. Продовження статусу "най-

більш сприятливої нації" для КНР він тісно пов'язував з прогресом в питанні про права людини і заборону експорту товарів, вироблених ув'язненими. Іншим пріоритетом адміністрації Клінтона була проблема нерозповсюдження зброї масового знищення. Тож торговельні санкції, передбачені законами США за безвідповідальне поширення зброї масового знищення, часто застосовувалися по відношенню до Китаю. З 1994 р., коли американська економіка вступила в період зростання, США повернули собі лідерство як світовий експортер і водночас відновили впевненість у власних силах на міжнародній політичній арені, вони перейшли до більш наступальної політики в питаннях просування власної моделі розвитку, демократії як системи управління, захисту прав людини, що в Китаї розцінювалося як втручання у внутрішні справи.

Китай публічно засуджував "гегемонізм" США, захищав власну концепцію прав людини з трибуни ООН. Для КНР найбільш чутливим було питання об'єднання країни. Тож продаж США військової техніки Тайваню викликав різкі протести КНР і звинувачення США в порушенні попередніх домовленостей щодо політики "одного Китаю". В документах, підготовлених до Відділом пропаганди КНР в червні 1993 р., вміщувалися звинувачення США в стримуванні Китаю; перетворенні Гонконгу на антикитайський плацдарм шляхом втручання в його внутрішні справи; негативному впливі на політику Японії і РК щодо Китаю; підтримці військового розвитку Тайваню і поглибленні ідеологічного розколу з двох сторін Протоки; блокуванні повернення Китаю до ГАТТ; створенні нелегальних організацій на території КНР і поза її межами для здійснення підривної політичної діяльності і скинення уряду; підтримці закликів Далайлами до незалежності Тибету тощо [8].

Водночас взаємні економічні інтереси призвели до поступової нормалізації двосторонніх відносин, початок якої пов'язують з відкриттям американського консульства в Тибеті в жовтні 1993 р. Цей процес було перервано в червні 1995 р., коли тайванський президент Лі Денхуей отримав дозвіл американських властей на в'їзд до США, щоб відвідати свою альма-матер Корнельський університет. За цим послідувало різке погіршення відносин між КНР і США, що стало початком Тайванської кризи (1995-1996 рр.). Китай відкликав свого посла з Вашингтона, скасував переговори з питань нерозповсюдження зброї масового знищення і проблем прав людини тощо. Внаслідок подальшого втручання США в Тайванську кризу американсько-китайські відносини опустилися на найнижчий рівень з часу завершення холодної війни.

Тайванська криза призвела до зміцнення системи альянсів США з регіональними державами – Японією, Австралією, Філіппінами; намітилася тенденція до створення антикитайської коаліції. Найбільшу стурбованість в Китаї викликали нові угоди США з Японією, особливо "Основні напрямки японсько-американського співробітництва в сфері оборони" (вересень 1997 р.). Поглиблення американсько-японського співробітництва в сфері безпеки, його поширення поза межі японської території на "ситуації на території, що оточують Японію", перспективи створення спільної японсько-американської системи протиракетної оборони (з 1998 р.) мали серйозний вплив на відносини Китаю з США і Японією, а також на просування КНР нової концепції безпеки, суть якої полягала в формуванні нового типу механізмів в сфері безпеки як альтернативи двостороннім військово-політичним альянсам США.

Нову концепцію безпеки започатковано встановленням нових продуктивних політичних відносин КНР з сусідніми країнами і в усьому світі. В 1996 р. підписано

угоди КНР про розвиток стратегічного партнерства з Росією, "конструктивне партнерство співробітництва" і заходи взаємної довіри у військовій сфері в прикордонних територіях з Індією, "багатостороннє партнерство співробітництва" з Пакистаном, "партнерство гарного сусідства і дружби" з Непалом. Під час візиту до Філіппін в листопаді 1996 р. Дзянь Дземінь намагався досягти консенсусу про відкладення диспутів і здійснення спільного розвитку Південно-Китайського моря. Новим явищем в зовнішній політиці Китаю стала участь у багатосторонніх інституціях, чого він раніше уникав. В 1996 р. Китай приєднався до Регіонального форуму АСЕАН, взяв участь в першій конференції Азія-Європа і Світовому продовольчому саміті, підписав Договір про заборону ядерних випробувань, а також Угоду про розвиток довіри у військовій сфері вздовж прикордонних територій з Росією, Казахстаном, Киргизстаном і Таджикистаном, що поклала початок створенню "шанхайської п'ятірки". Значною мірою нова дипломатія КНР була спрямована на зменшення американського впливу на китайській периферії, уникаючи при цьому конфронтації з США.

Паралельно відбувався пошук шляхів нормалізації американсько-китайських відносин, про що свідчили заява Держсекретаря США Крістофера (17 травня 1996 р.), візит до Китаю в липні 1996 р. помічника Президента США зі справ національної безпеки Е.Лейка тощо. Найвищою точкою цього процесу стала неформальна зустріч президентів Б.Клінтона і Дзянь Дземіня на саміті АТЕС в Манілі в листопаді 1996 р., під час якої досягнуто домовленості про їх взаємні візити в 1997-1998 рр.

Візит Дзянь Дземіня до США (жовтень-листопад 1997 р.), який став першим офіційним візитом глави КНР до США після інциденту на площі Тяньаньмен, започаткував процес встановлення "конструктивного і стратегічного партнерства" між КНР і США, хоч жодна сторона чітко не визначила цей термін. Із виступів президентів був очевидним їх намір будувати конструктивні відносини, розширюючи сфери спільних інтересів і здійснюючи консультації в конфліктних сферах. Зі слів Дзянь Дземіня, "Ми усі бажаємо підтримувати мир, стабільність і процвітання в Азійсько-Тихоокеанському регіоні і в світі в цілому. Ми всі хочемо уникнути поширення зброї масового знищення. Ми всі намагаємося створити відкрити і міцну міжнародну торговельну систему. Ми всі відчуваємо потребу вирішувати численні транснаціональні питання спільної стурбованості. Ми всі зацікавлені в розширенні обмінів і співробітництва в багатьох сферах. Як постійні члени РБ ООН Китай і США мають на своїх плечах критичну відповідальність за мир і безпеку в світі" [9].

1997 р. відзначився активною участю Китаю в дипломатії великих держав, зростанням впевненості КНР на міжнародній арені. 1 липня 1997 р. відбулося повернення КНР Гонконгу, у вересні – XV з'їзд КПК, впродовж року – саміти на найвищому рівні з Росією, Японією, Францією, США. Під час візиту президента Дзянь Дземіня в Росію в квітні 1997 р. підписано Спільну декларацію про багатополлярний світ і встановлення нового порядку в міжнародних справах. Азійська фінансово-економічна криза, яка розпочалася в липні 1997 рр., значно покращила регіональний імідж Китаю, який виявив себе "відповідальною" державою, не девальвувачи юань, що могло ще більше зашкодити враженим кризою економікам. Це було високо оцінено як регіональними державами, так і США.

Офіційний візит Б.Клінтона до КНР в червні-липні 1998 р., який став першим візитом американського президента до Китаю з 1989 р., для багатьох означав визнання нового статусу КНР як рівноправного партнера

США. Через значні антикитайські настрої в США, в тому числі з боку республіканської частини Конгресу, однією з цілей візиту було ознайомлення американців з тим, що відбувається в КНР, щоб краще зрозуміти цю країну. Діалог між США і КНР показав, що між ними існує багато спільних інтересів: в підтримці регіональної стабільності, посиленні економічного співробітництва, уникненні нової конфронтації; спільна позиція з проблем нерозповсюдження ядерної зброї, здолання фінансової кризи в Східній Азії, переговорів з КНДР тощо. В тайванському питанні було підтверджено відданість США політиці "одного Китаю", хоч суперечності з питання продажу США зброї Тайваню залишилися.

Саміти Клінтон-Дзянь призвели до інтенсифікації торгівельно-економічних відносин між двома країнами і обмінів на різних рівнях, включаючи військові, які піднялися з рівня розвитку довіри до спроб реального співробітництва: в 1998 р. підписано Військово-морську консультаційну угоду – першу формальну угоду між двома державами у військовій сфері, досягнуто домовленість про взаємну присутність спостерігачів США і КНР під час військових навчань; в 1999 р. США відвідали судна китайського ВМФ, китайська військова делегація отримала доступ до дослідницьких ядерних лабораторій США тощо [10].

Незважаючи на ознаки зближення, збереження суперечностей між двома державами з фундаментальних питань невдовзі призвело до різкого погіршення відносин. Повітряна кампанія НАТО в Югославії (березень-червень 1999 р.) викликала сильну опозицію з боку Пекіну, який виступав проти використання сили без рішення ООН і будь-якого втручання у внутрішні справи інших держав. Кульмінацією загострення двосторонніх відносин стало випадкове бомбардування американським літаком китайського посольства в Белграді.

Разом з Росією Китай різко засудив Національну програму протиракетної оборони США, що означала перегляд США Договору про обмеження систем протиракетної оборони (ПРО) 1972 р. Китай і Росія двічі пропонували в Генеральній Асамблеї ООН резолюції на підтримку Договору. В їх спільній заяві (липень 2000 р.) зазначалося, що договір є основою глобальної стратегічної стабільності, скорочення й нерозповсюдження зброї масового знищення, в той час як програма США руйнує не лише систему безпеки Китаю, Росії й інших держав, але й міжнародний стратегічний баланс. Загалом в основі суперечностей було одне ключове питання – чи дозволити США здійснювати домінуючий вплив над світом чи працювати разом над створенням нового багатопольярного світового порядку.

Припиненню конфронтації і поступовій нормалізації відносин сприяло розуміння зростаючої взаємозалежності двох держав, важливості економічного співробітництва, підтримки США вступу Китаю до ВТО; спільне залучення до урегулювання північно-кореїської ракетно-ядерної проблеми тощо.

Двосторонні переговори про вступ Китаю до ВТО завершилися угодою в листопаді 1999 р. В 2000 р. Конгрес США прийняв закон про "нормальні торгові відносини", який надавав Китаю статус "найбільш сприятли-

вої нації" в торгівлі на постійній основі, замість тимчасової, що вимагала щорічного голосування. Прийняття цього закону супроводжувалося гарячими дебатами в США з питання про порушення прав людини в Китаї, що провокувало напруженість у двосторонніх відносинах. В очікуванні результатів президентських виборів у Тайвані в березні 2000 р. існували побоювання щодо можливості повторення Тайванської кризи 1996 р. Проте стриманість нового тайванського президента Чень Шуйбяня в питанні про незалежність Тайваню дозволила уникнути конфлікту.

Таким чином, американсько-китайські відносини впродовж першого пост-біполярного десятиліття характеризувалися нестабільністю, періодами загострення і нормалізації. Мірою економічних успіхів Китай посів більш впевнену позицію в міжнародних справах. Тож поступово поміж пріоритетних питань двосторонніх відносин (тайванська проблема; торгівельні суперечності; проблеми нерозповсюдження зброї масового враження, демократії і прав людини) на передній план вийшла проблема спротиву Китаю як нового "центру сили" світової гегемонії США, просування ним альтернативної концепції безпеки і багатопольярного світового порядку.

В свою чергу адміністрація Клінтона прийняла стратегію "залучення" Китаю, сприяння його інтеграції в існуючий світовий порядок, незважаючи на зростаючу стурбованість з приводу перспектив зростання Китаю для американських інтересів в АТР. На відміну від стратегії стримування з наголосом на відмінностях в національних інтересах США і КНР, стратегія залучення передбачала, що достатні й важливі спільні інтереси між ними вже існують або можуть бути створені в майбутньому; їх реалізація можлива через діалог і зусилля в напрямку зменшення конфлікту інтересів. Хоч фундаментальні відмінності між США і Китаєм залишилися, в кінці ХХ ст. було очевидно, що відносини між ними вийшли на новий рівень, тож в наступному столітті вони визначатимуться суперництвом і співробітництвом при зростаючій взаємозалежності двох держав.

1. China's Views on International Issues, 1995 // China. Facts & Figures Annual Handbook. V.20. – Gulf Breeze, Florida: Academic International Press, 1996. – P.85-88; Scholars View West-West Relations, 1994 // Ibidem. – P.100-122. 2. The Chinese Economy in 1990 and 1991 // Op.cit. V.14. – Gulf Breeze, 1992. – P.134-136. 3. Chinese Ambassador on Sino-US Relations // Op.cit. V.24. – Gulf Breeze, 1999. – P.98. 4. Report to Congress Concerning Extension of Waiver Authority for the People's Republic of China. May 28, 1993 // Public Papers of the Presidents of the United States. William J. Clinton, 1993. Book 1. – Washington: United States Government Printing Office, 1994. – P.772-776. 5. China-U.S. Talk Breakdown, 1995 // China. Facts & Figures, Op.cit. V.20. – P.90. 6. Analysis of Larger Predicted Trade Surplus in 1997 // Op.cit. V.23. – Gulf Breeze, 1998. – P.196-197. 7. Wu Yi: Yearender on Foreign Trade // Ibidem. – P. 189; U.S. Trade Deficits with China and Japan, 1985-1997 // Ibidem. – P. 200. 8. American Strategy Toward China Viewed as Antagonistic, 1993 // Op.cit. V.18. – Gulf Breeze, 1994. – P.72. 9. Text of Jiang's Speech to the America-China Society, 30 October 1997 // Op.cit. V.23. – P.171-172. 10. East Asian Strategic Review. 1998-1999. – P. 202-206 [Електронний ресурс] / The National Institute for Defense Studies, Tokio, Japan. – Режим доступу: http://www.nids.go.jp/english/publication/east-asian/pdf/east-asian_e98.pdf 11. East Asian Strategic Review. 2001. – P.59 [Електронний ресурс] / Ibidem. – Режим доступу: http://www.nids.go.jp/english/publication/east-asian/pdf/east-asian_e01.pdf

Надійшла до редколегії 22.03.11

КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ДОНБАСУ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.

Розглядаються питання забезпечення робочою силою вугільної промисловості Донецького промислового регіону та особливості формування робітничого класу цієї галузі.

The problem of providing by the workers of coal industry of the Donetsk industrial region and feature of forming of working class of this industry is considered.

У другій половині ХІХ ст. почала активно розвиватись промисловість Наддніпрянської України, передусім Донбасу. Важливим питанням було забезпечення промисловості відповідними кадрами, особливо робітниками.

Питання про забезпечення вугільної галузі Донбасу робочою силою піднімалося спочатку окремими підприємствами, а потім не сходило з порядку денного з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії. Так, гірничопромисловець І.Фелькнер у брошурі "Каменный уголь и железо в России" (1874 р.) пропонував уряду "выдворить" заводське населення на Південь Росії штучним чином, принаймні на перші часи. На думку І.Фелькнера, для створення міцних кадрів уряду слід було перекинути до Донбасу до 10 тис. душ чоловіків і жінок [1, с. 97].

На І з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії у 1874 р. питання про залучення на копальні Донбасу робітників посідало важливе місце. У процесі розробки питання було встановлено, що брак робочих рук улітку пояснюється головним чином малонаселеністю краю і що єдиним правильним засобом вирішення питання було б заселення як вільних казенних, так і приватних земель народом з внутрішніх губерній. З таким клопотанням з'їзд і звернувся до уряду, але задоволення не отримав. Зрозуміло, що землевласникам-дворянам не дуже прийшлися до смаку певні пропозиції підприємців [2, с. 34].

У 1870-1880-ті рр. під час найбільшої потреби в робітниках вуглепромисловці навіть виступили з пропозицією про використання праці ув'язнених, силою утримувати робітників на шахтах, відбирати з цією метою у них паспорти [3, с. 368].

За проханням вуглепромисловців Грушевського району, де проблема з професійними шахтарями стояла дуже гостро, уряд навіть спробував у 1860 році залучити шахтарів з Німеччини. Приваблені вигідними умовами, вестфальські гірники прийшли у кількості 1000 осіб, у парадних професійних костюмах, з музикою пройшли вулицями Новочеркаська. Але, коли вони побачили землянки, цебра, рудничний бруд, жадливі побутові умови, то рішуче через консула потребували повернення на батьківщину, і тільки 30 осіб з них залишились у Донбасі [4, с. 201].

Інтенсивний розвиток вугільної промисловості у 80-90-ті роки призвів, з одного боку, до виключно високих темпів росту кількості робітників, зайнятих у вугільній промисловості, а з іншого, – загострив дефіцит цієї категорії робітників, що було пов'язане з багатьма чинниками, у тому числі і вказаними вище.

Зазначимо, що основним джерелом формування і поповнення лав робітників вугільної промисловості Донбасу в такій селянській країні як Росія стало розкладення та пролетаризація селянства та його відхід у промисловість. Реформа 1861 р. викинула на ринок робочої сили близько чотирьох мільйонів безземельних селян [5, с. 206]. Рятуючись від голоду та зубожіння, бідніші селяни масами уходили на заробітки у промислові центри і райони капіталістичного землеробства. Саме Донбас на зламі ХІХ-ХХ ст. став таким центром тяжіння робочої сили, одним з головних районів приходу найманих робітників з пролетаризованих селян [6,

с. 587–588]. На селянській відхід, як головне джерело для поповнення лав робітників вугільної промисловості Донбасу вказували і самі вуглепромисловці: "...протягом часу, з ростом населення, віть у чорноземних губерніях наділ не міг уже давати повного забезпечення для селянського населення, і для нього з'явилась необхідність у відхожих промислах – необхідність не випадкова, викликана яким-то лихом, а регулярна, що повторювалася з року в рік. Ось ці селяни, які шукають заробітків у відхожих промислах, і складають контингент наших робітників на кам'яновугільних копальнях" [7, с. 356].

Слабка заселеність території Донбасу, майже повна відсутність постійних місцевих робітничих кадрів – усе це зумовило переважаюче поповнення лав донецького пролетаріату завдяки робітників з Центральної Росії і України. Основну масу донецьких шахтарів складали перш за все вихідці з російських центрально-чорноземних губерній. На другому місці були вихідці з лівобережних українських губерній, головним чином Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської і Обласі Війська Донського. З цих двох районів вишло до початку ХХ ст. до 90% усіх шахтарів Донбасу [8, с. 107].

Дані земських статистиків про співвідношення приїшлих та місцевих робітників серед постійних шахтарів та їхніх родин по кам'яновугільній промисловості Бахмутського повіту наочно характеризують цю тенденцію: з 2939 осіб, які мешкали у шахтарських поселеннях (не рахуючи 694 особи Юзівки), 1983 особи – приїшлих з різних губерній Росії, 309 осіб місцевих (бахмутських) і 147 – з інших повітів Катеринославської губернії [9, с. 276].

Отже, забезпеченість вугільної промисловості Донбасу робітничою силою у досліджуваній період була вкрай недостатньою.

Підкреслимо, що місцеве населення, у вільний від польових робіт час, віддавали перевагу вільній, недисциплінованій праці замість найманій. Така обставина значно впливала на розміри затрат, які потрібні були для заснування підприємства, оскільки потрібно було будувати великі колонії і організовувати багато закладів, від яких західноєвропейські підприємці були звільнені наявністю і близькістю великих міст або селищ, де робітник знаходив за наймом або на правах власності всі необхідні йому життєві умови.

Поступово з розвитком промисловості Донбасу складався постійний контингент шахтарів. У пореформений період, до початку ХХ ст., кількість робітників у донецькій промисловості збільшилась у 30 разів, причому тільки за останні п'ять років ХІХ ст. – утричі. До початку ХХ ст. донецький пролетаріат перетворився на одну з найбільших складових частин робітничого класу не тільки України, але всієї Російської імперії. На Донбас у 1900 р. припадало 5,5% усіх промислових робітників у державі, причому у вугільній промисловості цей відсоток складав 78,2. У 1900 р. у межах нинішньої Донецької області понад 59 тис. промислових робітників, а з цього числа понад 37 тис. були зайняті на 26 копальнях [10, с. 22].

У результаті складання більш-менш постійного кадрового складу у вугільній галузі Донбасу наприкінці

XIX – на початку XX ст. стали формуватися так звані шахтарські родини, які становились у подальшому відчутним джерелом поповнення лав робітництва. За даними перепису 1897 року в гірничій промисловості Півдня України відсоток потомствених робітників складав 7,1%, але кількість їх постійно зростала [11, с. 119].

Віковий, статевий та національний склад робітників вугільної промисловості Донбасу прослідкувати досить важко. Дослідник С.І.Потолов, користуючись даними перепису 1897 р. та непрямыми даними вважає, що віковий і статевий склад донецького пролетаріату визначався перевагою гірничої і гірничозаводської промисловості у басейні [12, с.125]. Дійсно, тяжкі умови ручної праці у вугледобувній промисловості могли витримати відносно молоді й фізично здорові чоловіки. За даними перепису у вугільній промисловості Донбасу жінок було близько 1% від загальної кількості робітників [13, с. 16].

Зазначимо, що жіноча і дитяча праця посідала не останнє місце на копальнях Донецького басейну: з кожних ста робітників усіх груп виробництва жінок і дітей працювало 8,2%. У другій групі виробництва ця категорія праці дорівнювала 14,3% від загальної кількості робітників, у третій групі – 15,5% і в п'ятій (найбільш дрібні шахти) – 20,8%. При цьому слід мати на увазі, що дитяча і жіноча праця у дійсності були розвинуті ще більше, особливо на дрібних селянських шахтах [14, с. 6].

Ці дані суттєво розрізняються з даними вікового складу робітників, наведеними дослідником С.І. Потоловим за даними загальноросійського перепису 1897 р. [15, с. 127]. Це можна пояснити, по-перше, більше ніж 20-річної різницею, а по-друге, дані перепису носили офіційний характер, тому і частка дитячої праці на шахтах скоріш за все була свідомо занижена підприємцями.

Законом від 9 березня 1892 р. було заборонено використовувати працю дітей віком до 15 років на підземних і нічних роботах. Але адміністрація копалень постійно порушувала ці правила. Л.А.Ліберман, який довгі роки пропрацював у Донбасі, писав з цього приводу: "Щоб судити про застосування законів, які обмежували дитячу працю, слід на будь-якому руднику зайти до будинку вугледобувних або інших машин, або в так зване "лампове відділення", – приміщення, де наливаються, підпалюються і видаються робітникам "запобіжні" лампи й ви побачите маленьких хлоп'ят, які рухаються серед ламп, витирають, наливають і заряджають їх пістонами для автоматичного запалювання у підземних виробітках..."

З блідими, стомленими обличчями, перемазаними кіптявою і сажею, з чорними руками, вкрай замаслюваними, швидко рухаються вони по великому будинку, під недрімливим оком десятника. Більшості з них важко дати і 13 років, постійно попадаються діти років одинадцяти. Але, якщо ви спитаєте у будь-кого, скільки йому років, він, до вашого здивування, відповідь: "п'ятнадцять". Робиться це часто за розпорядженням (звичай-

но, неофіційному) нижчої адміністрації, яка виконує таким чином "закон", крім того, сам хлоп'ятко не зацікавлений відкрити істину: він може позбавитися цього місця, а це відкриває перед ним перспективу недоїдання, одвічних дорікань дома в лінощі і дармоїдстві. Так виконувався закон про вік працюючих дітей. Не менш точно дотримувався він стосовно тривалості робочого дня і нічних робіт" [16, с. 18–19].

Що стосується національного складу робітників вугільної промисловості Донбасу, то кількісне співвідношення простежити тут досить важко. Вище вже згадувалось, що вугільна промисловість поповнювалась кадрами в основному з чорноземного центру Росії та Лівобережної України. Протягом другої половини XIX ст. у складі донецького пролетаріату переважали російські робітники, однак з кінця XIX ст. підсилюється відхід українських селян у гірничу й гірничозаводську промисловість. За даними перепису 1897 р. серед працюючих у гірничодобувній промисловості Донбасу росіяни складали 74%, українці – 22,3%, а в металургійній і металообробній – відповідно 69 і 20,2%. У 1900 р. росіяни складали 55,7% усіх донецьких шахтарів. Потім йшли вихідці з українських губерній (Катеринославської, Чернігівської, Полтавської та Обл. Війська Донського) – 31,5% шахтарів [17, с. 16].

Таким чином, промислова індустріалізація Донецького басейну поклала початок формуванню особливого у професійному та етнонаціональному складі населення регіону, де переважав прийшлий елемент, позбавлений будь-якої приватної власності, а отже й почуття власника, що формувало "справжній пролетаріат". Постійний брак робочої сили та некваліфікована праця на шахтах приваблювала до регіону строкатий за етносоціальним складом контингент, що створило особливу національну, мовну й культурну спадщину Донбасу.

1. Фелькнер И. Каменный уголь и железо в России. – СПб., 1874.
2. Либерман Л.В. Труд и быт горняков Донбасса прежде и теперь. – М.: Мосполиграф, 1929.
3. Труды VI съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове с 8-го по 28-е октября 1881 г. – Харьков, 1881.
4. Бакулев Г.Д. Развитие угольной промышленности Донецкого бассейна. – М.: Госполитиздат, 1955.
5. Лященко П.И. История Народного хозяйства СССР: В 3-х томах. Т.2. – М.: Госполитиздат, 1956.
6. Ленин В.И. Развитие капитализма в России // ПСС. – Т.3. – М.: Политиздат, 1979.
7. Труды XXIV съезда горнопромышленников Юга России, бывшего в городе Харькове с 1 по 14 декабря 1899 г. – Ч.1. – Харьков, 1890.
8. Потолов С.И. Рабочие Донбасса в XIX веке. – М.-Л.: АН СССР, 1963.
9. Сборник статистический сведений по Екатеринославской губернии. Т.2. Бахмутский уезд. – Екатеринослав, 1886.
10. История городов и сел Украинской ССР: В 26 т. Донецкая область. – К.: Укр. сов. энциклопедия, 1976.
11. Потолов С.И. Назв. праця.
12. Там же.
13. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. – СПб.: 1906. – Т.1.
14. Углекоп Донецкого бассейна. Краткая объяснительная записка к экспонатам, сост. сан. врачом И.И.Лященко. – Екатеринослав, 1913.
15. Потолов С.И. Назв. праця.
16. Либерман Л.В. Назв. праця.
17. Нестерцов В.Д., Нестерцова С.М., Щербинина Е.В. Деловая элита Донбасса XIX – начала XX вв. – Донецк: Юго-Восток, Лтд, 2007.

Надійшла до редколегії 24.03.11

В. Доморослий, канд. іст. наук, доц., Н. Кузіна, канд. іст. наук

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ГРОМАДИ ЩОДО ВИБОРЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПРАВ І СВОБОД У 1 ДЕРЖАВНІЙ ДУМІ РОСІЇ (1906–1907 РР.)

У статті розглядаються проблеми зародження легітимного українського парламентаризму, розкривається процес створення української парламентської громади та її діяльність.

Article deals with the problems of uprising of legal Ukrainian parliamentary activity. Authors describe the process of forming of Ukrainian parliamentary community and its functioning.

27 квітня 2011 року минуло 105 років з початку легітимної парламентської діяльності українців Наддніпрянщини у вищому законодавчому органі Російської

імперії – І Державній Думі. Які ж події привели українців до участі в роботі російського законодавчого органу?

На рубежі XIX–XX століть українська національно-політична думка швидко зміцнювала свої позиції, зна-

ходила дедалі твердіший національний ґрунт. Доба 80-х – першої половини 90-х років, за визначенням відомого українського політичного діяча та вченого Д. Дорошенка, була "найкращою в історії українського руху в другій половині XIX століття" [1, с. 545]. У цей час виникають національні політичні партії, як на територіях, що входили до Австро-Угорщини, так і в українських губерніях Росії. В їхніх програмних документах містились вимоги, розпочинаючи від культурно-національної автономії аж до повної самостійності України. Щоправда, останні спирались не стільки на національно-історичні традиції державності, скільки на теоретичні соціалістичні доктрини. Тому їхня реалізація розглядалася як далека перспектива.

Наслідком і водночас впливовим фактором подальшого духовного піднесення стала активізація науково-літературної діяльності національної інтелігенції. Значно зросла кількість різноманітних українських видань, засновувалися просвітні товариства, тощо. Причому це відбувалося і на заході, й на сході. Як свідчив М. Грушевський, українське суспільство в Росії паралельно з галицьким розгорнуло широку програму національного розвитку [2, с. 341].

З початком першої Російської революції надії на вільний національний розвиток і національне самовизначення посилились. Певні сподівання покладалися, зокрема, на представницький орган утворити який пообіцяв 18 лютого 1905 року царський уряд [3, с. 145]. Зваживши на всеохоплюючий розвиток революції, частина ліберально зорієнтованого суспільства в особі земців-конституціоналістів впродовж лютого-квітня розробила основні положення російської конституції з вимогою скликання народних представників. Врешті-решт на таємному засіданні 19-26 липня 1905 року в Петергофі за участю царя Миколи II було прийнято рішення про скликання Державної Думи, яка "повинна бути знайома не тільки з потребами і проблемами країни, але й з її настроєм, градусом її психологічної температури" [4, с. 79].

6 серпня 1905 року був обнародований маніфест про скликання законодавчої Думи, але демократичні сили виступили з гаслом її бойкоту. Представник Революційної української партії (РУП) разом із представниками від більшовиків та інших політичних сил взяв участь у роботі між партійної конференції в Ризі, яка ухвалила тактику її бойкоту. Всеросійський жовтневий страйк примусив уряд Маніфестом 17 жовтня проголосити ряд політичних свобод: перетворити Думу із законодавчої на законодавчу, надати виборчі права ширшим прошаркам населення. Але цар залишав за собою право "вдосконалювати" діяльність Думи, про що свідчила заява: "Ми цілком і повністю зберігаємо за собою право піклування про дальше вдосконалення організації Державної думи і, коли життя вказуватиме на необхідність певних змін її діяльності, які б задовольняли вимоги часу й державного спокою, ми дамо з цієї нагоди відповідні вказівки" [5, с. 2]. Мова йшла про право царя розпускати представницький орган.

Вибори до I Думи відбувалися на основі указу від 11 грудня 1905 року, за яким розширювалися виборчі права міського населення і вперше надавалися ці права робітникам, котрі досягли 25-річного віку й працювали на підприємствах, що нараховували не менше 50 робітників чоловічої статі.

Доки настали вибори до Думи, стихійний порив політичного піднесення в країні був уже подавлений ззовні, і вибори проходили під знаком мовчаного зовнішнього спокою – без передвиборних зборів, без промов, при відсутності найбільш опозиційних в масах елементів, що були вилучені через арешт, заслання, протиправне

виключення з списків. У деяких випадках опозиційні елементи самі ухилялися від виборів через бойкот Думи. Цієї тактики дотримувалися ліві російські партії, а з українських УСДРП, Спілка [6, с. 48]. Та й місцева адміністрація робила все можливе, щоб вибори в Україні для більшості населення – селян були неусвідомленим і незрозумілим актом. На селі не тільки не допускалася ніяка агітація чи збори, але й переслідувалися навіть підцензурні газети. Ситуація погіршувалася з кожним днем. 1 грудня 1905 року – день проголошення в деяких українських губерній надзвичайного стану – можна вважати остаточним переломом у бік реакції. За таких обставин українське селянство йшло на вибори. На першу спробу його свідомої політичної діяльності уряд відповів нечуваними репресіями. Це одних злякало, інших розколодило, а взагалі ж революційний рух був загнаний всередину. Затуманені офіційною пропагандою та каральними акціями, селяни нерідко обирали в депутати людей опозиційних їхнім вимогам та потребам, таких як поміщики реакціонери О. Горват (Київська губернія), Г. Фірсов (Харківська губернія) С. Варун-Секрет та М. Байдак (Херсонська губернія).

Але основна маса виборців в Україні (ними, як відомо були селяни) йшла за платформами депутатів-селян, щоб обрати малоземельних, які будуть відстоювати інтереси сільської бідноти. Виняток був зроблений для деяких популярних земських діячів на Полтавщині (Л. Яснопольський, І. Присецький) та Чернігівщині (М. Миклашевський) [7, с. 35].

У селянських виборах не було звичайної для Заходу та й для сьогодення боротьби партій. Оскільки в селі не було партійної агітації.

Успішніше просувалися справи на виборах у безпартійних, незалежних, радикально-демократичних елементів, які виступали від себе, не посилаючись на приналежність до якої б то не було партії, з більш чи менш самостійними, але завжди радикально-демократичними програмами, серед них: С. Таран (Київська губернія), Г. Косаренчук (Подільська губернія), Ф. Дубовик (Полтавська губернія).

Із політичних партій існуючою ситуацією на селі найуспішніше скористалися кадети. За їхніми мандатами до парламенту пройшли: О. Свечин, І Тарасенко (Чернігівська губернія), І. Присецький (Полтавська губернія) О. Бабич (Чернігівська губернія) [8, с. 16].

Значно гіршими були справи в українських партіях. Перебуваючи в стадії організаційного оформлення, відчуваючи на собі переслідування за національною належністю, вони не могли самостійно виставляти свої кандидатури через те, що широкий загальний мало що про них знав. Деякі з них, такі як Українська радикально-демократична партія (УРДП), блокувалися з кадетами. Таким чином, депутатами були обрані М. Онацький і В. Шемет [9, с. 7]. Щодо В. Шемета, то він своє свідоме життя перебував під впливом М. Міхновського і його партії, а членство в УРДП використовував для прикриття своїх самостійницьких поглядів [9, с. 16]. Сам Міхновський також балотувався на виборах до першої Думи. "Ми не маємо права забувати, що коли не підемо до думи, то й не зможемо усунути шкідливі нам закони, або видати такі закони які нам потрібні" – писав він у газеті "Слобожанщина" [10]. Депутатом М. Міхновський не став. Зате завдяки його активності депутатами стали члени очолюваної ним партії Л. Литвин, А. Грабовецький.

Зовсім інший характер носили вибори к містам. У великих містах: Києві, Одесі, Харкові, Катеринославі передвиборча агітація була поставлена на європейський зразок. Опозиційні настрої повністю використала партія народної свободи, саме завдяки блокуванню з

нею до першого російського парламенту пройшли представники УРДП І. Шраг, П. Чижевський, М. Біляшівський [8, с. 8].

Значно гіршими були справи у невеликих і середніх містах, де у зв'язку з мало чисельністю пролетаріату каральні органи контролювали ситуацію і не допустили до Думи нежелющих до режиму депутатів.

За таких умов були проведені вибори до І Думи, яка складалася з 497 депутатів. За партійним складом вона була ліберально-кадетською. Але перемога була специфічною, адже за словами активного діяча цієї партії Т. Локотя: "Навіть при наявності безперечного факту, реального результату виборів, який дав "перемогу" саме конституційно-демократичній партії, ми не можемо назвати її "ворога", над яким ця перемога отримана. А якщо немає ворога, то й немає перемоги" [7, с. 16]. В ній нараховувалося 179 кадетів, 44 чорносотенців і октябристів, 94 трудовики, 18 соціал-демократів, 92 безпартійних.

9 українських губерній послали до І Державної Думи 102 депутати. За партійною належністю вони розподілялися таким чином: кадети – 36, помірковані – 6, демократичні реформатори – 2, автономісти – 4, трудовики – 28, соціал-демократи – 5, безпартійні – 13, партійна належність не встановлена – 8 [11, с. 379].

За національним складом українська депутація мала такий вигляд: українців – 63, великоросів – 1, зросійщених – 22, поляків – 5, євреїв – 4, німців-колоністів – 1 [12, с. 265], національність решти 7 встановити не вдалося.

За соціальним складом депутати з України поділялися на: селян – 42, представників інтелігентних професій – 28, землевласників – 25, робітників – 6, священників – 1.

Перша державна Дума зібралася на своє перше засідання 27 квітня 1906 року. Скликання першого парламенту, на який покладалося стільки надій, ставило перед українським громадянством важливе завдання – винести на широкий простір та поставити на міцну основу ті справи, що їх перед тим український рух проводив у підпільній діяльності.

З початком роботи першого російського парламенту вся ця праця мала втілитися в одному осередку – в парламентській організації, утворення якої стало однією з нагальних потреб усього визвольного руху.

Утворити в Думі таку організацію було вирішено ще в Україні. Ще під час виборів багатьом депутатам, між ними І. Шрагу та В. Шемету, були дані накази створити окрему в Думі депутатську фракцію і боротися за відновлення прав українського люду. На жаль ми не знайшли тексту цих наказів, але про них згадували в пресі тих часів [13].

Організацією парламентської фракції зайнялися ті депутати, що були членами УРДП: І. Шраг, В. Шемет, П. Чижевський, М. Онацький із допомогою свідомих українців – мешканців Петербургу. Вони ще в листопаді 1905 року створили Політичний клуб для надання допомоги своїй батьківщині. Його членами були; В. Доманицький, О. Лотоцький, О. Русов, С. Русова, П. Стебницький, В. Піснячевський [8, с. 12].

1 травня 1906 року в приміщенні одного з районних бюро конституційно-демократичної партії відбулися перші установчі збори українського парламентського корпусу. Окрім депутатів на збори прибули і деякі члени українського політичного клубу – В. Доманицький, О. Русов, П. Стебницький. Головою зборів було обрано І. Шрага, секретарем М. Біляшівського.

Першим узяв слово харківський депутат Ф. Іваницький, який піддав сумніву необхідність створення окремої фракції і автономного устрою для України. Депутат

мотивував свій сумнів тим, що між Україною та Росією немає такої різниці, щоб доходити аж до автономного поділу, та й чи потрібна, за його словами, взагалі українська мова в школі та суді. Гідну відповідь своєму колезі по партії дав О. Свечин, який зазначив: "Український народ має свій особливий дух, цілком інакше духовне життя, отже і серед інших національностей в державі мусить мати окреме місце, а його заступники повинні виразно стояти поруч з заступниками інших народів" [14].

Далі Ф. Іваницький висловив побоювання, що окрема група українських депутатів відбере силу в партії народної свободи. Знову йому заперечив О. Свечин, відмітивши, що група буде позапартійною і ніякої шкоди для інших партій, куди входитимуть члени української громади, не буде. Головуючий на зборах І. Шраг зазначив, що депутати всіх народностей в І Державній Думі організуються в окремі групи, не вагаючись і не задумуючись над питанням, чи це потрібно. Це, на його думку, конче потрібно, тому що ніхто не знає потреб свого народу, ніхто не стоятиме за його права так, як сам народ, його заступники. Тому-то українці мусять обов'язково зорганізувати в Думі свою групу. "А якщо цього не станеться і заступники українського народу не об'являть тепер за його права, то ніхто за нас, українців, і не зважатиме. Мовчати не можна. Тільки той успіху досягне, хто голосно перед усім світом заявляє про себе, домагається своїх загальних прав" [15].

На підтримку ідеї про створення групи виступили П. Чижевський, Д. Онацький, Д. Присецький, М. Біляшівський, В. Шемет, А. Грабовецький, А. Тесля.

Далі депутат С. Таран запропонував, щоб до групи входили лише ті депутати, які не належать ні до однієї з партій. Але проти цього виступили І. Шраг та П. Чижевський, зауваживши, що подібний крок лише стане на заваді українській справі. Їх підтримала більшість із присутніх, ухваливши, що членом Української парламентської громади можуть бути всі бажані, незалежно від партійної належності.

Усі присутні за винятком Ф. Іваницького проголосували за створення Української громади в І Державній Думі.

На цьому засіданні розглядалося питання і про керівні органи громади. Головою було обрано чернігівського депутата і громадського діяча І. Шрага. До керівництва фракції були обрані: П. Чижевський, В. Шемет, Г. Зубченко, М. Онацький, І. Тарасенко, С. Таран, А. Грабовецький.

До складу громади входило 44 чоловіки. Згідно з даними одного з керівників фракції В. Шемета по губерніях громадівці розподілялися таким чином: Київська – 12, Полтавська – 10, Катеринославська – 4, Харківська – 4, міста Києва – 1. Прізвища і територіальну належність 4 депутатів йому встановити не вдалося. За соціальним складом група мала такий вигляд: селяни – 19, робітники – 4, решта 17 – земські діячі, вчені, адвокати, судді, вчителі [15, с. 134]. Але він не дав поіменного списку депутатів, які входили до складу громади. Нам вдалося встановити прізвища 34 членів громади. Згідно з даними авторів по губерніях члени громади розподілялися в такому порядку: Київська – 9, Полтавська – 9, Чернігівська – 9, Подільська – 3, Харківська – 3, Катеринославська – 2. Соціальний склад мав такий вигляд: земські діячі, вчені, адвокати, судді, вчителі – 16, селяни – 13, робітники – 3, землевласники – 2. За партійною належністю громада мала такий вигляд: кадети – 15, трудовики – 8, безпартійні – 4, Українська демократична партія (УДП) – 2, Українська радикальна партія (УРП) – 1, прогресисти – 1, демократичні реформатори – 1. [14].

Втішно відзначити, що до цієї групи увійшли і дехто з тих депутатів, що досі позиціонували себе як росіяни, аніж українці, а тепер, зрозумівши свій обов'язок перед

рідним краєм, вирішили стати на захист його прав. Ними були такі шановані постаті, як професор М. Ковалевський та чернігівський земський діяч О. Свечин [14].

З метою допомоги парламентській громаді до Петербурга із Львова приїздить професор М. Грушевський, який був добре обізнаний з досвідом діяльності українських депутатів в австрійському парламенті (рейхсраті) та крайових сеймах Галичини та Буковини. Він і став організатором та ідейним натхненником друкованого органу громади – часопису "Украинский вестник". Редактором видання був М. Славинський, секретарем Д. Дорошенко. У роботі журналу брали участь кращі наукові сили України: М. Грушевський, Б. Грінченко, Д. Бодуен-де-Куртене, Ф. Туган-Барановський, Ф. Вовк, О. Лотоцький, С. Єфремов, І. Франко; депутати члени громади І. Шраг, В. Шемет, Г. Зубченко, П. Чижевський. Журнал був першим загально-російським виданням ХХ століття присвяченим життю в Україні, її політичним економічним і соціальним аспектам.

Сама думська діяльність була маловідомою для новообраних депутатів, у них не вистачало досвіду. Досвідом з діячами громади ділився не тільки М. Грушевський, а й побратими, українські депутати австрійського парламенту. Свідченням цього є лист І. Шрага до голови української фракції рейхсрату Є. Олесницького. "Певний, що Ви, вельмишановний добродію, не відмовите допомагати нам своїм досвідом; найтісніші зв'язки між Вами і нами тепер більш потрібні, ніж коли-небудь, бо можуть обставини так скластися, що нам і в парламентській боротьбі треба буде єднатися; наші інтереси спільні і в Австрії, і в Росії" [16, с. 83].

Депутати І Державної Думи працювали під знаком земельної реформи та спроби вирішення автономії для свого краю, проте важливе місце у їх діяльності посідала проблема виборення політичних прав та свобод. Більшість населення Російської імперії була позбавлена елементарних прав, якими користувалися народи більшості європейських країн. Народ не мав можливості впливати на формування політики держави, так як в Росії існувало самодержавство з його абсолютистською владою, яка передавалася з покоління в покоління і була позбавлена всякого контролю. Чинники та управлінці також призначалися самодержавством і були безконтрольними в своїй діяльності. Таким чином населення не могло впливати на внутрішню та зовнішню політику шляхом виборів представників в законодавчі і виконавчі органи.

До самого початку ХХ століття, до 1905 року всі верстви населення імперії були позбавлені права створювати свої організації – партії для відстоювання своїх інтересів, перш за все класових. Лише Маніфест 17 жовтня 1905 року це право дав, але ним в повній мірі користувалися лише організації про самодержавної орієнтації: "Союз русского народа", "Союз Михаила Архангела", "Союз 17 октября" – октябристи. Інші партії, навіть ліберально-буржуазного спрямування – конституційні-демократи, відчували в своїй діяльності різноманітні обмеження, які переходили у прями репресії.

Революційний виступ, що охопив всі сфери населення, продемонстрував, що російське суспільство надалі не збиралося миритися з обмеженням його політичного життя. Всі ці проблеми знайшли своє відображення на початку роботи І Державної Думи, 27 квітня 1906 року під час складання адреси цареві на його тронну промову в Думі, в зв'язку з початком її роботи. І тут активність проявили депутати з України і зокрема члени парламентської громади. Громаді розпочали свою роботу, маючи перед собою програму дій, що охоплювала своїм змістом і проблему виборення полі-

тичних прав і свобод. Так, розділ програми (складеної Подільською просвітою) "Суспільно-політичні бажання" передбачав: всім громадянам без поділу на стать, не молодше 21 року надати право обирати й бути обраними в члени Державної Думи на підставі загального, рівного, прямого, таємного голосування. Програма передбачала надання селянам рівних прав поряд з іншими верствами населення [17].

З самого початку роботи Думи виявилось, що нормальна робота розбивається в безвідповідальність урядових чиновників. Депутат, член громади М. Михайличенко в своєму виступі 29 квітня 1906 року запропонував направити свої законопроекти прямо до народу, апелювати до нього і від нього чекати здійснення їх. Наступний громадівець Г. Заболотний, насамперед запропонував розглянути закон про відміну смертної кари, минувши Державну Раду. Але ці пропозиції завідома були утопічними і не знайшли підтримки серед депутатів Думи [18, с. 853].

Далі депутати обрушилися з критикою думської надбудови – Державної Ради. "Державна Рада, – заявив один з фундаторів громади А. Грабовецький, – старий мішок. В який вливається нове пиво. Старий мішок розірветься, а нове пиво виллється... Він складений без нашого відому, то ж нехай без нас і розійдеться" [18, с. 857].

Наступним питанням в обговоренні адреси було виборче право. Говорячи про тодішнє нерівне виборче законодавство член громади Г. Заболотний у своєму виступі заявив: "Справа російського народу знаходиться в страшній небезпеці". За розширення виборчих прав і зокрема за надання права голосу жінкам виступали й інші громадівці: М. Михайличенко, А. Тесля, М. Миклашевський, та депутат з Катеринославщини С. Рижков, який не входив до складу громади, проте на підтримку своїх колег заявив: "Ми забуваємо, що син рабині не може бути громадянином" [18, с. 857]. Депутат-громадівець Є. Шольп пішов далі і запропонував скасувати корпус жандармів, що знайшло відображення в адресі.

Загалом адреса цареві була прийнята в революційному дусі, вона передбачала суттєві зрушення в політичному житті, що привело б до стабілізації становища в Росії, до зменшення соціальних конфліктів. У своїй відповіді цар Микола II зазначив, що подібний документ він розглядатиме як побажання в процесі керування країною [18, с. 857].

Наступним етапом в роботі Думи і української громади в напрямі виборювання політичних прав і свобод населенню був законопроект, внесений 8 травня 1906 року від імені 31 члена партії народної свободи по забезпеченню недоторканості особи, який шляхом відміни цілого ряду статей позбавляв би "посадовим особам і різним сходам поза судовим шляхом на селян, козаків і іногородців накладати адміністративні стягнення і право адміністративної висилки" [19, с. 273]. Проект в параграфі 1 передбачав: "Ніхто не може бути судимий інакше, як за злочини і проступки, передбачені діючим законодавством" [19, с. 274].

На органи судової влади покладалися обов'язки охорони недоторканості особи, житла і приватної кореспонденції. Ніхто не міг бути взятий під варту інакше, як згідно з рішенням суду. Далі законопроект передбачав, щоб кожен, хто несправедливо позбавлений волі, на вимогу судової влади повинен бути звільнений, а посадові особи, винуваті в цьому, притягнуті до відповідальності. Передбачалося заборонити свавільні обшуки за винятком тих випадків, які обумовлені кримінальним кодексом. Заборонявся також перегляд поштової і телеграфної кореспонденції сторонніми особами. Потер-

пілі від неправильних дій влади мали право вимагати через суд компенсації за нанесені збитки.

Від громади по даній проблемі виступив М. Ковалевський, який зваживши на це дуже складне питання, закликав підійти до його вирішення у напрямі забезпечення недоторканості особи, житла, переписки. Його пропозиція була підтримана.

Будучи представниками пригнобленого етносу, українські депутати намагалися вирішити не тільки свої питання, а й сприяли іншим народам. Так, депутат І. Заболотний в своїй промові 8 червня виступив за відміну межі осілості для євреїв у рамках Російської імперії [20, с. 434].

Наступним питанням у діяльності Думи була проблема скасування смертної кари. 18 травня 1906 року був внесений законопроект з названого питання такого змісту:

1. "Смертна кара відміняється.

2. До перегляду кримінального законодавства, у всіх випадках, у яких діючими законами встановлена смертна кара, вона замінюється нижчим по категорії покаранням" [19, с. 296].

Під час його обговорення представник громади Т. Локоть заявив, що факт страти 8-ми робітників Риги, є з точки зору народу і Державної Думи злочин, який підлягає найсуворішому покаранню. Депутат повідомив пленарне засідання, що на всі звертання з цієї нагоди уряд відповідав глухим мовчанням. Вихід з цього, на його думку, один: "Ми повинні собі твердо і ясно поставити питання: що далі? І якщо ми поставимо це питання, то швидко настане та хвилина, коли ми скажемо, що народному представництву один лише засіб: сформулювати всі народні... не сподівання, а вимоги і пред'явити ці вимоги у сильній, категоричній формі існуючому режимові сказати: або ми, тобто народне представництво, або цей руйнуючий країну старий режим" [19, с. 300].

М. Ковалевський відзначив, що історія скасування смертної кари ставить нас перед фактом, що перш за її скасуванням стосовно політичних в'язнів. Історія свідчить протилежне, вона в Росії відмінена імператрицею Єлизаветою Петрівною для звичайних злочинців і продовжує застосовуватися все частіше до політичних в'язнів. Виступаючи за відміну смертної кари він процитував слова одного з найкращих знавців Росії А. Леруа-Бельє, який написав на імя М. Ковалевського: "Я впевнений, що в недалекому майбутньому отримаю від вас телеграму про те, що перший російський парламент висловився за відміну смертної кари. Цим він здійснить великий акт милосердя і прискорить на багато десятків років прогресивний розвиток людства" [19, с. 308].

Після тривалого обговорення приймається пропозиція В. Набокова про передачу законопроекту в комісію для доопрацювання.

25 травня І державна Дума приступила до повторного розгляду законопроекту про смертну кару. Про це було проінформовано міністрів юстиції, військових справ, але вони відповіли, що у зв'язку з важливістю даного питання вважають необхідним скористатися місячним терміном, який надає їм закон про Державну Думу, для подання своїх висновків.

Думки депутатів з цієї нагоди розділилися. Деякі, серед них Т. Локоть, М. Михайличенко, вважали, не зважаючи на існуюче законодавство, приступити до обговорення законопроекту. Інші вважали, що не треба порушувати закон.

19 червня законопроект повернувся в Думу. Відбулося бурхливе засідання завдяки появі міністра юстиції Г. Щигловатова, головного військово-морського прокурора П. Матвієнка, головного військового прокурора Ю. Павлова і товариша міністра внутрішніх справ

Г. Макарова, які в свої виступах дружно захищали смертну кару, мотивуючи її специфікою військової служби. Їх виступи переривалися вигуками "Вбивці", "У відставку" [19, с. 319].

Розпочалося обговорення. Представник громади Є. Шольп пропонував скасувати смертну кару, як в мирний, так і військовий період. Комісія його пропозицію прийняла.

Врешті-решт закон про відміну смертної кари одногослосно приймається у такій редакції:

"Ст.1. Смертна кара відміняється.

Ст. 2. У всіх випадках, згідно яких передбачена діючим законодавством (кримінальний кодекс, військовий і військово-морський статуту про покарання) встановлена смертна кара, замінюється безпосередньо наступним по категорії покаранням" [19, с. 319].

Свою участь у ліквідації смертної кари зіграла і українська депутація. По даному питанню виступило 7 депутатів, з них 6 члени громади – Грабовецький А., Заболотний З., Ковалевський М., Локоть Т., Михайличенко М., Шольп Є. [19, с. 296-338].

Депутати І державної Думи активно працювали і в напрямі вирішення проблеми свободи зборів.

30 травня від імені 39 членів Думи був внесений законопроект про свободу зборів у такій редакції: організатори зборів зобов'язувалися за 24 години до початку заходу повідомити начальника місцевої поліції; заборонялися збори під відкритим небом, на віддалі однієї версти від місцезнаходження царя і від місця засідання Державної Думи, а також всякі збори на залізничному полотні. Проект допускав збори на вулицях і площах лише у тому випадку, "коли вони не заважають вільному вуличному рухові". І надавав право поліції закривати збори "якщо вони набудуть характеру безпосередньої загрози суспільній безпеці" [19, с. 356]. Такі перестороги носили відбиток поліцейського режиму, вони давали в руки адміністрації сильну зброю – поліцейський контр-роль, який на свій розсуд міг не дозволити чи розпустити збори чи мітинги.

Проти подібного законопроекту виступив М. Ковалевський, який пославшись на приклад Англії, зазначив, що там громадяни мають право збиратися під відкритим небом і навіть подібні заходи охороняються поліцією. Доповідач рішуче висловився проти цього документу і подав свій голос проти подачі його в комісію. Проект закону був переданий до комісії, але Дума повторно до нього не повернулася через достроковий розпуск.

15 квітня 1906 року за ініціативи О. Лотоцького, громада виступила з проектом скасування закону про заборону страйків для сільськогосподарських робітників "До проекту правил проти виникнення страйків серед сільських робітників", який передбачав за заклик до страйку рік в'язниці. Закон був виданий наперекір урочистій обіцянці Маніфесту 17 жовтня про те, що ніякий закон не може набрати чинності без ратифікації його Державною Думою, і забирав у сільських робітників єдиний, дійовий і мирний спосіб боротьби проти пригноблення і необмеженої експлуатації з боку роботодавців. Ця проблема була нагальною для України, оскільки більшість її населення було селянським, до того ж вона отримувала ще й національне забарвлення. Громада підготувала свій законопроект, але він не був розглянутий через розпуск Думи.

Громада приділяла велику увагу проблемі єврейських погромів. 6 червня 1906 року М. Ковалевський звинуватив міністра внутрішніх справ, в тому, що частина його співробітників в Білостоці, Кишиневі займалися підбуренням однієї частини населення проти іншої. Він

вимагав слідства і пошуку таємної типографії, що випускала літературу з закликами проти мирних громадян.

29 червня Г. Зубченко загострив увагу на подіях у Київській губернії. Він оприлюднив дані, що місцева жандармерія спеціально тримає загін погромників і всім радить читати чорносотенні газети, де прямим текстом ідуть заклики до погромів.

29 червня Ф. Штейнгель у своїй промові звинуватив газету "Киевлянин", на підставі її публікацій, у заклик до погромів і закликав до ретельного розслідування цих подій [20, с. 612].

Справу погромів І Державна Дума так і не вирішила у зв'язку з її розпуском.

5 липня до Петербурга доходять звістки про жорстоке придушення селянських виступів в Україні, в Чигиринському та Козелецькому повітах. Вони стурбували громаду, яка вирішує послати на місце подій спеціальну групу для ретельного вивчення ситуації. Голова громади І. Шраг зауважив, що становище у провінції дуже важке, війська оточують цілі повіти, жорстоко розправляються з селянами, блокують роботу депутатів на місцях. Л. Литвин пропонував послати депутатів на місце подій, але не для того, щоб заспокоїти народ, а щоб розслідувати злочини військ і поліції. Він згадав, як до нього приходили селяни і скаржилися "За євреїв заступаєтесь, а за нас не хочете". У зв'язку з цією справою та хліборобськими страйками громада внесла до Думи заяву про посилку на Київщину, Полтавщину, Чернігівщину депутатську комісію. І. Шраг запропонував до її складу 3 осіб: Є. Шольба – Київська губернія, І. Шрага – Чернігівська губернія, В. Шемета – Полтавська губернія [21]. Але довести своє рішення в життя громада не змогла через розпуск І Державної Думи царем Миколою II за її активність на непоступливість у головних проблемах національного, аграрного, політичного питань державного життя.

Таким чином, у І Державній Думі Росії за участю української парламентської громади була скасована смертна кара, поставлено цілий ряд вимог у напрямі демократизації життя країни, більшість з яких так і не вдалося виконати через передчасний її розпуск. Це було свідченням того, що українці не мирилися з порушенням своїх прав, відстоювали їх у різні форми та способи. Досвід діяльності української громади може бути корисним і на сучасному етапі, коли у період виходу з кризи, як уряди світових держав, так і наш намагаються обмежити політичні права своїх громадян.

1. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Дмитро Дорошенко. – Львів: Світ, 1991. – 572 с. 2. Грушевський М. Очерки історії українського народу / Михайл Грушевський. – К., 1990. 3. Учреждение Государственной Думы // В книге: Материалы по учреждению Государственной Думы. – М., 1905. 4. Петергофское совещание о проекте Государственной Думы под личным его Императорского Величества председательством. Секретные протоколы заседания 19-26 июля 1905 года. – Берлин, б/г. 5. Утверждение Государственной Думы и утверждение Положения о выборах в Думу. Реформы 1905-1906 гг. – СПб., б/г. 6. Риш А. Очерки по истории Украинской социал-демократической "Спілки". – Харьков.: Пролетарий, 1926. 7. Локоть Т. Первая Дума / Статьи. Заметки и впечатления бывшего члена Государственной Думы. – М.: Польза, 1906. 8. Лотоцкий О. сторінки минулого / Праці українського наукового інституту. – Варшава, 1934. – Т. XXXI. 9. Курас І. Ф., Турченко Ф. Г., Герасченко Т. С. М. І. Міхновський на тлі епохи // Український історичний журнал. – 1992. – №9. 10. Слобожанщина. – 1906. – 25 березня. 11. Лось Ф. С. Революція в 1905-1907 рр. на Україні. – К.: АН УРСР, 1955. 12. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. 13. Посол І. Шраг в гостині у Чернігівських українців // Громадська думка. – 1906. – 26 квітня. 14. Доманицький В. Петербурзькі вісті. Перші збори Українського Парламентського клубу // Громадська думка. – 1906. – 5 травня. 15. Шемет В. Украинская парламентская фракция // Украинский вестник. – 1906. – №2. 16. Лист І. Шрага до Євгена Олесницького. Петербург, 6 червня 1906 // Український історик. – 1967. – №1-2. 17. Національна програма українців-подолян // Громадська думка. – 1906. – 6 січня. 18. Обзоратель. Депутаты из территории Украины и их деятельность в Государственной Думе // Украинский вестник. – 1906. – №12. 19. Думский сборник. 1 Государственная Дума первого созыва (27 апреля – 8 июля 1906 г.) – СПб., 1906. 20. О погромах // Украинский вестник. – 1906. – №8. 21. Піснячевський В. Збори української групи // Громадська думка. – 1906. – 11 липня.

Надійшла до редколегії 24.03.11

М. Зосімова, асп.

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН У ВАРДАРСЬКІЙ МАКЕДОНІЇ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1941–1944 рр.)

Запропонована стаття є спробою охарактеризувати етнополітичні відносини на території сучасної Республіки Македонія протягом Другої світової війни, враховуючи історичні обставини, що виникли в даному регіоні.

The proposed article is an attempt to characterize ethno-political relations in present-day Republic of Macedonia during the Second World War, given the historical circumstances that have arisen in the region.

За підсумком Балканських війн (1912, 1913 рр.), Першої світової війни та розпадом Османської імперії македонські землі були розділені між Сербією (Вардарська Македонія), Болгарією (Піринська Македонія) та Грецією (Егейська Македонія). В таких умовах для населення Вардарської Македонії розпочався етап розбудови елементів власної державності в межах цієї географічної території та вирішення характеру взаємовідносин між різними народностями, які проживали на цій території. Особливості етнополітичних відносин, полягали, по-перше, у присутності на території Вардарської Македонії значної кількості мусульманського населення – турків, албанців та ісламізованих македонців, а по-друге – у ставленні болгар до македонської мови. Влада Болгарії стверджувала, що мова, якою розмовляло населення Вардарської Македонії була одним з діалектів болгарської. Ця позиція особливо загострилася за часів Другої світової війни. З огляду на вищезазначене непересічний науковий інтерес становить дослідження історичних подій, які відбулися у Вардарській Македонії

протягом 1941-1944 рр., з метою вивчення їх впливу на етнополітичні відносини в даному регіоні.

В працях Д. Гоцева, П. Дімітрова, М. Михайлова, В. Стойчева досліджується становище македонського народу під час болгарської окупації східних областей Вардарської Македонії 1941-1944 рр. [2; 3; 4; 5; 13; 16; 17]. Погляди цих дослідників також важливі для розуміння природи болгаро-македонських відносин. Становище, яке склалося в західних районах Вардарської Македонії під час Другої світової війни, та його вплив на етнополітичні відносини досліджуваного періоду висвітлено в роботах В. Івановскі, Г. Малковскі, Г. Чакаяновскі [9; 11; 12; 19]. Також, в статті були використані роботи дослідників, які побіжно торкаються даної теми, але висвітлюють окремі історичні події даного періоду, зокрема Рачева С., Цветковської Н. та ін. [14; 18; 6; 7]. З метою дослідження позицій Комуністичної партії Югославії (КПЮ), Болгарської комуністичної партії (БКП), їхній вплив на розвиток військових дій у Вардарській Македонії, а також на національно-визвольну боротьбу македонського народу в 1941-1944 рр., в статті були

використані роботи Дуретіча В., Киселіновскі Ст., Петрановича Б., Зечевича М. та Ржешевського О. [1; 10; 8; 15].

З початком Другої світової війни македонські землі були окуповані німецькими та італійськими військами і поділені на зони окупації. В березні 1941 р. Болгарія приєдналася до Троїстського союзу (Німеччина-Японія-Італія) і вступила у Другу світову війну на боці Третього рейху. Територія Піринської Македонії стала базою для розміщення фашистських військ і авіації та нападу на Егейську і Вардарську Македонії. В результаті військової операції "Маріта", яка тривала з 6 по 30 квітня 1941 р., Егейська Македонія була захоплена Німеччиною. Її східні частини були передані Болгарії за надання своїх територій фашистським військам [14].

У травні-липні 1941 р. тривав процес окупації Болгарією та Італією Вардарської Македонії. Врешті-решт, західні частини останньої були окуповані фашистською Італією, а решту території окупували болгарські війська [3, с. 6]. Болгарська держава визначала окупацію території Вардарської Македонії як визволення болгарських земель, що перебували під владою Королівства Югославії. Окуповані території були розділені на дві адміністративні області: Скопську та Бітольську. Болгарське управління в Скопській області було встановлено 26 квітня, а в Бітольській – 12 травня 1941 р. і тривало до вересня 1944 р. [5, с. 71]. В цих областях, так само, як і в 23 районах, що входили до їх складу, окупаційна система була введена у всіх сферах життя (державному управлінні, поліції, військових, освітніх та церковних справах), де почали застосовуватись громадянські та адміністративні закони Болгарії.

Місцеві керівники, які були лояльними до окупаційного уряду, входили до його складу. Мерами міст, місцевими чиновниками ставали громадяни, що народилися у Вардарській Македонії, але до її окупації жили в Болгарії. Градоначальником у Скоп'є з 8 травня 1941 р. був Янко Мустаков. В Прилепі мером став інженер Методій Ночев, в Бітолі – Христо Светиєв, в Охридї – Ілія Коцарев, а в Гевгелії – Демитар Раєв. Скопську область очолювали по чергово Антон Козаров та Димитар Раєв, які до цього займали посади обласних чиновників Болгарії. Лише в 1944 р. керівником Скопської області став місцевий діяч Тома Петров. Бітольську область протягом 1941-1944 рр. очолювали п'ять окружних керівників – Тодор Павлов, Христо Гуцов, Антон Козаров, Христо Міладінов і Сотир Нанєв [16, с. 64].

Місцеві жителі не могли займати керівні посади в силових структурах влади (армії) так як для цього була потрібна спеціальна освіта та повна політична надійність. Проводився особливий вид пропаганди, спрямованої на молодь. Жителі Вардарської Македонії мали змогу вступати в ряди регулярної міліції. Вже 20 травня 1941 р. було затверджено 113 кандидатів із Скопської області, які були направлені в Софію для навчання в школі міліції. Більша частина офіцерів, які перебували на службі в Скопському та Бітольському регіонах, мали македонське походження й болгарську військово-освітню. До осені 1942 р. вони вже складали переважну більшість серед молоді даних областей [5, с. 72].

Болгарська мова була оголошена єдиною офіційною мовою по всій території Вардарської Македонії окрім її західної області. В Скоп'є у всіх початкових школах організувались щомісячні вечірні курси по вивченню письмової та усної літературної болгарської мови. Відвідування таких курсів було необхідним абсолютно для всіх місцевих жителів Скопської та Бітольської областей, які не знали болгарську мову [16, с. 65]. Також був прийнятий спеціальний закон, в якому йшлося про те, що на населення окупованих тери-

торій накладається болгарське громадянство. Крім того, болгарський уряд змінював імена та прізвища македонців на болгарський манер [4].

Політика болгарської окупаційної влади також була успішною в галузі освіти та церковної діяльності. Вже в 1941 р. болгарський уряд почав вводити болгарську систему освіти з метою болгаризації македонської культури та асиміляції македонського народу. Всі навчальні заклади викладали на болгарській мові, з болгарськими викладачами і з такими обов'язковими предметами як болгарська історія, болгарська мова та література, болгарська культура та ін. [2, с.19]. Болгарська православна церква контролювала церковний наділ таким чином, що призначила своїх власних священників, замінивши священнослужителів македонського та сербського походження. В своїх проповідях болгарські ченці підкреслювали "болгарське походження" македонського народу [2, с. 21]. Видавались агітаційні брошури – "Отець Паісій", "Браник" [17]. Всі противники режиму, особливо комуністи, підлягали переслідуванням, тюремному ув'язненню та катуванням з боку болгарської поліції.

Західна частина Вардарської Македонії була окупована Італією, а її управління велося Албанією, яка з квітня 1939 р. була автономною територією у складі Італії [3, с. 9]. В липні 1941 р. був встановлений албанський маріонетковий уряд на чолі з представником Албанської фашистської партії Мустафою Круєм [18]. Албансько-італійська влада сформувала свою окружну адміністрацію (префектуру) з центром в м. Дебар, де також розміщувалось і командування італійського підрозділу "Флоренція" [9]. З червня 1941 р. почали діяти албанські суди. Також створювались жандармерії, куди входила військова поліція (карабінери), що була підвладною італійському командуванню, та міська поліція (квестури), під управлінням албанського командування [19, с. 237]. Італія підтримувала албанських націоналістів, головна мета яких була відторгнення у її супротивника – Югославії – населених частково албанцями Косово та Вардарської Македонії. Тому Західна Македонія розглядалась як визволені албанські території. Албанська була проголошена офіційною мовою регіону, на якій велося викладання в усіх учбових закладах. В Західній Македонії почали перейменовувати назви сіл та міст, а також імена ті прізвища, надаючи їм албанської форми [19, с. 241].

В листопаді 1942 р. на політичній арені Албанії виникає націонал-фашистська організація Національний фронт "Бали Комбетар", яка виступала за створення "Великої Албанії". Ця організація мала добре налагоджену та організовану структуру в Західній Македонії. Її засновник – албанець Мітхат Фрашері, відомий під псевдонімом Люмо Скендо. Підтримувала організацію безпосередньо військово-політична інформаційна служба Вермахтот (Абвер), яка допомагала Гітлеру завойовувати території Балкан. Вони були вірними союзниками німецької армії й брали участь у всіх боях проти македонських військових частин по всій Західній Македонії. Вони були профінансовані, керовані, навчені та озброєні нацистською Німеччиною [11, с. 99].

Головним балістичним центром був Гостівар, яким керував Кадрі Салі [3, с. 9]. Організація встановила декілька муніципальних комітетів, перший з яких знаходився в Тетово на чолі з Шаїпом Камбері. Комітет працював за програмою, створеною балістичною організацією. По-перше, мобілізація та озброєння албанських мас у боротьбі проти партизанського руху. По-друге, боротьба за створення "Великої Албанії", до якої входили б Косово, Бакарно, Гумно і Санджак та македонські території: Струга, Дебар, Кічево, Гостівар, Тетово. По-третє,

зібрати кошти для підтримання балістичних сил та закупівлі зброї [12, с. 22].

Армія балістів складалась з так званих волонтерів, які були на добровільній військовій службі. В залежності від міста їх кількість налічувала від 400 до 1,500 чоловік [12, с. 36]. Збройна боротьба балістів заключалася в широких акціях насильства серед македонського населення. Такі дії проводились самостійно або спільно з німецькими та італійськими військами [12, с. 51].

Допомагали балістам гірські банди, одна з яких була на чолі з Елези Юсуфі, чії сини, Цене, Юсуф і Садік патрулювали по гостіварсько-тетовській області на гірських просторах [12, с. 59]. Балістична компанія припинила своє існування в 1944 р. і в перші повоєнні роки, оскільки її діяльність була знищена партизанськими загонами, що діяли в рамках антифашистської боротьби [6].

Антифашистська боротьба у Вардарській Македонії розпочалась одразу після її окупації. Перед балканськими компартіями постало македонське питання. Між керівництвом КПЮ та Центральним комітетом (ЦК) БКП (вона тоді називалась Болгарська робітничка партія) виникли протиріччя стосовно того, якій із партій повинна належати комуністична організація на території Вардарської Македонії, що опинилася під болгарською владою [15]. Політична лінія КПЮ виходила з того, що Вардарська Македонія – це частина Югославії і режим, встановлений там болгарською владою, являється окупаційним. Вона вже мала програму майбутнього федеративного устрою Югославії і Македонія повинна була зайняти своє місце в новій федерації наряду з іншими республіками. Керівництво югославської компартії закликало македонських комуністів очолити маси в боротьбі проти насильницького приєднання і розчленування Македонії, за право македонського народу вільно висловлюватися про свою національну приналежність, боротися за національну незалежність та свободу [1, с. 140-141]. Для БКП проблема Македонії була більш складною та суперечливою. З одного боку, БКП, яка боролася з правлячим режимом Болгарії, засудила його участь разом з іншими державами фашистського блоку в окупації та розділі районів Македонії, що належать Югославії та Греції, а з другого – сприймала Македонію як невід'ємну частину території болгарського народу, опираючись на історико-географічну та етнічну аргументацію, а також на спільність мови і культури [1, с. 287].

19 березня 1943 р. за сприянням члена ЦК КПЮ С. Вукмановича в Тетово була створена Комуністична партія Македонії (КПМ), першим секретарем якої став Лазар Колішевські [8, с. 412-436]. Тоді ж відбулося перше засідання ЦК КПМ. На другому засіданні ЦК КПМ від 2 серпня 1943 р. виникла Преспанська рада. Найважливішим рішенням було прийнято розпочати підготовку до скликання Антифашистських зборів народного визволення Македонії (АСНОМ). В листопаді 1943 р. в Дебарі, де розташовувався Головний штаб ЦК КПМ, було створено Консультативну раду по скликанню АСНОМ. Як політичний представник національного уряду, Консультативна рада взяла на себе функції Головного штабу. Рада складалась з 9 членів: Венко Марковські, Панко Брашнаров, Петре Пірузе-Майські, Владімір (Владо) Полежиновські, Богоя Фотев, Цветко Узуновські, Михайло Апостольські. Його головою був Методій Андонов-Ченто, а секретарем – Кіро Глігоров [10, с. 51-55].

29-30 листопада 1943 р. в Боснії та Герцеговині (м. Яйце) відбувся Другий з'їзд Антифашистського вече народного визволення Югославії, де керівництво КПЮ заявило, що Македонія (під назвою "Македонія" в усіх тогочасних документах КПЮ трактувалася Вардарська

Македонія), на ряду з Сербією, Хорватією, Словенією, Чорногорією та Боснією і Герцеговиною, мала увійти до складу югославської федерації [6, с. 439-440].

2 серпня 1944 р. в монастирі Прохар Пчинські відбулося перше засідання АСНОМ. В ньому приймали участь 60 делегатів від усіх регіонів Македонії, а також делегат від КПЮ С. Вукманович та голови американської і британської військової місії. Головою засідання був Методій Андонов-Ченто [10, с. 73]. На засіданні було постановлено, що македонський народ вступає в нову демократичну і федеративну Югославію на правах національно звільненого та повноправного члена. Народна Республіка Македонія, ставши складовою частиною Федеративної Народної Республіки Югославія (ФНРЮ), стала і союзником великих держав-переможців [10, с. 77-78]. Македонська була оголошена офіційною мовою нової держави, а 2 серпня – Ілїнден – державним святом. На засіданні АСНОМ була затверджена Декларація про основні права громадянина, написана доктором Владіміром Полежиновські. Перша стаття цієї Декларації гарантувала свободу та рівність всіх громадян, незалежно від їх релігійної, національної або політичної приналежності, а друга – гарантувала права національних меншин. Були також прийняті важливі рішення стосовно освіти, охорони здоров'я, приватної власності, македонської церкви та ін. [10, с. 81-106]. АСНОМ було названо вищим законодавчим та виконавчим органом нової македонської держави на теренах Вардарської Македонії. Рішення АСНОМ було підтверджено багаточисельним багатонаціональним македонського народу створити свою власну державу.

Таким чином, події, які відбувалися під час Другої світової війни на Балканах і в Македонії зокрема та антифашистська визвольна боротьба мали важливе значення для етнополітичних відносин Вардарської Македонії 1941-1944 рр. В окупації даної території албанці вбачали, по-перше, можливість поповнення своїх "рядів" за рахунок албанізації, яку вони проводили в західних районах серед турків, сербів, ісламізованих македонців та мирного населення, а по друге, здійснення своєї найбільшої мрії – об'єднання всієї території, на якій вони проживали, в одну і таким чином створити єдину Велику Албанію. Створена з цієї метою націоналістична організація Бали Комбетар під керівництвом прем'єр-міністра албанського маріонеткового уряду Мустафи Круя активно вела діяльність в цьому напрямку. Для болгар окупація була можливістю повернути собі власні, як вони вважали, землі. Болгарська влада велася відповідно до законів Царства Болгарії, а серед македонського населення проводилася примусова болгаризація. Для македонців окупація стала черговим випробуванням у боротьбі за самоідентифікацію та македонську державність. Антифашистська визвольна боротьба, військова складова якої були македонські партизанські загони, підтримувана компартією Югославії широко розгорнулася по всій Македонії. Завдяки цьому ряди партизанських сил поповнювалися новими бійцями, а македонська армія здобула військове визнання за участь в антифашистській боротьбі. На позиції КПЮ та болгарської компартії щодо македонського питання безумовно впливала македонська національна ідея. КПЮ заявляла про право македонського народу на самостійний розвиток, але тільки у складі федеративної Югославії, в той час як позиція БКП засновувалась на тому, що Македонія в прийнятих межах повинна була знаходитися у складі болгарської держави. Виникнення у 1944 р. Народної Республіки Македонія та рішення новоутвореної АСНОМ тільки підтвердило, що македон-

ське національне питання займало і займатиме одне з найважливіших місць у Балканському регіоні.

1. Vlada na bespuću. Internacionalizacija jugoslovenskih protivnečnosti 1941-1944 / Уред. V. Duretic. – Beograd, 1983. 2. Гоцев Д. Македония. История и политическа съдба: Монография. – Ст. Загора, 1998. 3. Гоцев Д. Из документалните записки на о.з. подполковник Вълчо Антонов Яначков за териториалното разграничение между България и Италия във Вардарска Македония 1942-1943 г. // Македонски преглед. – 2004. – № 3. 4. Гоцев Д. За българското мнозинство в Република Македония // Македонски преглед. – 2007. – № 1. 5. Димитров П. Установяване на българската административна власт в Скопска и Битолска област 1941-1944 // Военноисторически сборник. – 1998. – №5. 6. Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава: В 2 т. – Скопје, 1981. – Т.2. 7. Deakin V. British military mission in Serbia and Macedonia (1943-1945) // Сборник на трудови посветени на академикот Михаиле Апостолски. – 1986. – № 2. 8. Зечевић М., Петрановић Б. Југославија 1918-1984: Збирка докумената / Уред. М. Зечевић.

— Београд, 1985. 9. Ивановски В. За некои контроверзии за нов во Македонија 1941 г. – Скопје, 2002. 10. Киселиновски Ст. Националното и државното во македонското револуционерно движење (1893-1944) // АСНОМ: Педесет години македонска држава 1944-1994. – Скопје, 1995. 11. Малковски Г. Политичките партии, организации и групи во Македонија во Втората светска војна: 1941–1944 година. – Скопје, 2002. 12. Малковски Г. Балисти. – Скопје, 2004. 13. Михајлов М. Декларацијата на ОФ на Бугарија за македонското прашање од декември 1943 година. – Скопје, 2000. 14. Рачев С. Хитлеристката агресија на Балканите и Бугарија // Военноисторически сборник. – 1989. – №2. 15. Ржешевски О. А. Война и дипломатия. Документи, коментари (1941-1942). – М., 1997. 16. Стојчев В. Бугарски окупаторски систем во Македонија 1941-1944. – Скопје, 1996. 17. Стојчев В. Балканскиот штаб и македонското прашање во 1943 година. – Скопје, 2001. 18. Цветковска Н. Граѓанските партии во Вардарскиот дел на Македонија (1935 – 1941). – Скопје, 1996. 19. Чакајановски Г. Државноправните димензии на Главниот штаб на НОВ и ПО на Македонија (1941 – 1945). – Скопје, 2000.

Надійшла до редколегії 24.03.11

I. Ігнатенко, канд. іст. наук, доц.

ЖІНОЧЕ ТІЛО В СУЧАСНИХ КУЛЬТУРНО-АНТРОПОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ЕТНОЛОГІВ УКРАЇНИ Й РОСІЇ

Стаття присвячена огляду праць етнографів та фольклористів, в яких зустрічаються відомості про народні погляди, вірування, уявлення, пов'язані з жіночою фізіологією та тілесністю.

The article is devoted to survey of ethnological and folklore works that show the folk views and beliefs regarding women body.

Жіноче тіло давно стало об'єктом американських, європейських та російських культурно-антропологічних досліджень. Наприклад, в американській культурній антропології існує окрема течія наукових досліджень – *bodylore* (мілознавство). Між тим, в Україні ця тематика тільки починає привертати увагу науковців.

Одними з перших у вітчизняній етнології взяли за цей недосліджений напрям етнологи Олена Боряк, Марія Маєрчик та Оксана Кісь.

Зокрема, О. Боряк та М. Маєрчик стали ідейними натхненниками та упорядниками збірника наукових праць "Тіло в текстах культур" [43], а також авторами статей, присвячених людській тілесності [6, 7]. Дослідниці перші в Україні спробували привертати увагу до цього напрямку, зазначаючи важливість й необхідність вивчення усього комплексу народних вірувань, обрядів, повсякденних та магічних практик, пов'язаних з людським тілом. Працюючи над збірником, вчені залучили до авторського колективу й інших відомих етнологів України та Росії: М.Гримич, В. Балушка, О. Бріцину, Г.Бондаренко, О. Курочкіна та інших.

Крім того, дослідниці продовжують активно розвивати окреслений напрям самостійно. Зокрема, Олена Боряк у світлі опрацювання теми "Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців" чи не вперше у вітчизняній етнології (не дивлячись на значний історіографічний доробок з проблеми родинної обрядовості) приділяє детальну й ґрунтовну увагу жіночій фізіології та тілесності, зокрема під час положів [5;157-179].

У науковому доробку Марії Маєрчик з'являються публікації, присвячені дошлюбним інтимним стосункам української молоді [27, 28]. Вчена вказує на подвійні стандарти: з одного боку, всіляке заохочення, необхідність, а інколи навіть примус, спільного спання дівчини з хлопцем на вечорницях, з іншого – прославлення дівочої скромності, "чистоти", "чесності", культ дівочої цноти, а також спробувала пояснити таку колізію.

Цією темою зацікавилася й Оксана Кісь, яка в контексті дослідження ролі та статусу жінки в українському традиційному суспільстві, приділила детальну увагу моральній поведінці молоді на вечорницях [21, 22]. Вчена не обійшла увагою й особу дівчини-покритки, її статус в українському суспільстві. Вчена зазначає, що з моменту "покривання", життя дівчини-покритки зміню-

валася: вона вже не мала права ходити на вечорниці та вдягатися як дівчина, проте й не вважалася повноправною у стані жіноцтва, позаяк перейшла до нього "невдало" й "неправильно". Як доводить дослідниця, покритка в соціумі була загалом ізольованою та небажаною особою [20].

Дотично або побіжно теми жіночого тіла у своїх публікаціях торкалися етнологи Наталя Гаврилюк, Ярослав Тарас, Андрій Забловський, літературознавець Микола Суліма, історик Володимир Маслійчук.

Зокрема, Наталя Гаврилюк дослідила міфологічні формули, які застосовували українці традиційного суспільства для позначення "походження" дітей [8]. Андрій Забловський, у дисертаційній роботі, звернув увагу на світоглядні вірування та уявлення українців про зачаття дитини [11; 59-61].

Львівський етнолог Ярослав Тарас, у одній із своїх статей, поміж іншого, не оминув й народні погляди на "жіночу" кров та причини які, як вірили у народі, спричиняють порушення менструального циклу. Однією з головних, жінки-інформаторки називали спільне прання "місячних" сорочок у одних ночвах [41].

Етнологам, у розробці окресленої тематики, можуть стати у пригоді й дотичні праці. Зокрема, М. Суліма зібрав та впорядкував архівні матеріали 17-18 ст., пов'язані з сімейними та ставевими злочинами. Серед них, справи про позашлюбні діти та дітовбивство [40].

Темі дітозгубництва присвячене монографічне дослідження харківського історика В. Маслійчука, який базується на матеріалах Лівобережної та Слобідської України 18 ст., спробував довести, що "потреба приховати блуд та уникнути осуду, дуже часто виявлялася більш важливою, ніж цінність новонародженого життя" [31; 63]. Цікавим є й один з розділів монографії вченого, присвячений девіантній поведінці жіноцтва у 80-90-х рр. 18 ст., базований на матеріалах Харківського намісництва [30].

Слабка вивченість жіночої фізіології та тілесності в українській культурі спонукала авторку статті до дослідження цього напрямку, свідченням чого стала низка авторських розвідок, що з'явилися на сторінках наукових журналів та видань.

Серед них, стаття, присвячена дослідженню народних вірувань, уявлень, а також пересторог, пов'язаних із міфологією місячних. Ми прийшли до висновку про ам-

бівалентне ставлення у народі до "жіночої" крові. З одного боку, початок місячних свідчив про зрілість репродуктивної системи дівчинки, яка з цього моменту переходила у стан дівчини й починала готуватися до подружнього життя. Водночас "жіноча" кров розглядалася як "брудна" та небезпечна для оточуючих. Ці уявлення породили цілий комплекс обмежень для жінок у період місячних. Проте люди розуміли, що це нормальна, природна жіноча фізіологія, і будь-які порушення менструального циклу або ж його затримка (якщо це не було пов'язано з вагітністю) викликали занепокоєння. Саме тому в народно-медичній практиці було вироблено низку лікувальних рецептів як магічного, так і суто медичного (насамперед фітотерапія) характеру [12].

Наступним етапом дорослішання дівчини, слід вважати підготовку до подружнього життя, вибір подружньої пари, що, як правило, відбувалося на вечорницях. У ряді регіонів була відома традиція спільного спання молоді. На цьому аспекті ми й зосередили свою увагу та прийшли до висновку, що не дивлячись на практику спільного спання, традиція виключала дошлюбний секс; допускалися лише обійми, пестощі, поцілунки. Якщо ж дівчина втрачала цноту до шлюбу й народжувала дитину поза ним, це вважалося девіантним розвитком дитини-сценарію та неправильним переходом дівчини у статус жінки [13].

Серед наших розвідок є статті присвячені народним "правилам" зачаття дитини. У них приходимо до висновку, що в народній культурі українців існував цілий комплекс уявлень про важливі фактори, які впливають на успішне зачаття малюка. Існували й певні часові обмеження та заборони (насамперед, у перехідні періоди – свята, пости, поминальні дні тощо) на статевий акт, порушення яких, за народними уявленнями, могло призвести до народження дитини із фізичними та психологічними відхиленнями. Були відомі у традиційній народній культурі й магічно-символічні способи планування статі майбутньої дитини [14, 23].

В наступному авторському дослідженні, увага зосереджувалась на вивченні уживання засобів контрацепції та переривання небажаної вагітності, яке в традиційному українському суспільстві вважалося девіантною поведінкою жінки. Попри однозначне засудження суспільно мораллю цих дій можна припустити, що вони таки мали місце, адже техніка запобігання або переривання вагітності в традиційній культурі була відома. Насамперед це магічні дії, механічні втручання, вживання всередину різних субстанцій тощо. Стверджувати, що такого роду дії були поодинокими або ж, навпаки, загальнопоширеними, нам не доводиться через відсутність статистично-медичних даних. Між тим схиляємося до думки, що це були радше винятки, аніж поширена практика [24].

Власне, на проаналізованих вище статтях та розвідках й закінчується історіографія питання сучасної вітчизняної етнології. Між тим, цікавими та методологічно важливими є здобутки російських дослідників, які мають дещо солідніші напрацювання з названої проблематики. Незважаючи на те що їх праці стосуються переважно російського етносу, в них міститься порівняльний матеріал щодо інших східних слов'ян, зокрема українців, а також цікаві ідеї та концепції, які можуть бути використані при аналізі українського матеріалу дослідження жіночої фізіології та тілесності.

Серед найґрунтовніших досліджень із жіночої проблематики, в різних аспектах її виявлення, варто назвати роботи московської дослідниці Наталії Пушкарьової. Поміж різноманітних питань гендерної проблематики вчена не оминула увагою жіноче тіло загалом, та жіночу

сексуальність та тілесність зокрема. У своїх працях дослідниця намагалася показати жінку, її внутрішню та зовнішню красу, а також ті суспільні стереотипи, які доводиться долати жінкам протягом багатьох століть [32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39].

Солідний науковий доробок з етносексології має відомий московський вчений Андрій Топорков. Серед багато чисельних праць вченого, виокремимо статтю про символіку тіла у традиції замовлянь російського народу [45]. Окрім того, за редакцією дослідника вийшли два академічних збірники, присвячені феномену еросу в народній культурі [46, 47]. На цих збірниках ми зупинимося детальніше.

Так, у збірнику "Секс і еротика в руской традиционной культуре" в рубриці "Женщина и ее мир" російська дослідниця Тетяна Агапкіна опублікувала ґрунтовну статтю "Славянские обряды и верования, касающиеся менструации". У ній авторка приділила увагу міфології місячних, яка існувала у східних слов'ян, проаналізувала народні вірування, перестороги, заборони тощо, пов'язані з "жіночою" кров'ю, а також класифікувала народні назви на означення місячних [1].

Ще одна стаття, присвячена особливостям фізіології жіночого організму, належить Т. Лістовій, яка торкнулася проблеми народних вірувань, пов'язаних із жінкою під час місячних та кров'ю післяродових очищень. Упереджене та марновірне ставлення до "жіночої" крові дослідниця пояснює такими причинами, як острах та наділення її негативним потенціалом [26].

Також у згаданому збірнику варто звернути увагу на цікаву та змістовну статтю відомої московської вченої Світлани Толстої "Символика девственности в полесском свадебном обряде". Дослідниця аналізує весільний обряд на Поліссі та символіку дівочої цноти у структурі обрядовості. Зокрема, нею виокремлено роєлині, тваринні, природні символи, а також предметні чи речові знаки [44].

Цікавими та оригінальними є напрацювання петербурзького вченого Дмитра Баранова, зосереджені на вивченні народної концепції зачаття дитини та ембріологічних уявлень у народній культурі росіян [2, 3, 4].

Варто згадати й праці Олександра Гури, у науковому доробку якого особливе місце займають публікації, присвячені народним поглядам на статеve життя слов'ян та світоглядні уявлення, пов'язані з цим [9, 10, 49].

Однією з важливих праць в окресленій проблематиці є монографія російської дослідниці Галини Кабакової "Антропология женского тела в славянской традиции", де показано всі життєві етапи соціалізації жінки і те, як вони позначаються на ритуалах сімейного циклу. Не обійшла вчена своєю увагою і народні погляди на жіночу тілесність та фізіологію [15]. Важливо, що значна частина матеріалу, залучена до написання монографії, зібрана на Українському Поліссі. Слід зазначити, що Г. Кабакова, разом з Ф. Контом, є упорядницею наукової збірки статей, присвячених проблемі тілесності в російській культурі [42], а також автором низки статей на тему жіночої тілесності та сексуальності [16, 17, 18, 19].

Ще одна цікава монографія належить Наталії Мазоловій – "Состав человеческого: человек в традиционных представлениях русских"; робота присвячена народній концепції людського тіла, його будови та життєдіяльності у традиції росіян. Особлива увага приділяється місцю людського тіла (насамперед жіночого) в картині світу [29].

Варто вказати й на монографію російського етнографа Ізабелли Шангіної "Русские девушки", де авторка розповідає про життя селянських дівчат з моменту дорослішання до перших років заміжжя. Особлива увага вченої сконцентрована на "неправильних" жіночих до-

лях "старих дівок", матерів-покриток, дівчат, які втратили цноту до шлюбу. Дослідниця приділила увагу й "любам" – еротичним іграм та забавам молоді, а також традиції спільної ночівлі [48].

Поміж інших потрібно виокремити роботу американської дослідниці Єви Левін "Секс і суспільство у світі православних слов'ян". Дослідниця вперше у світовій науці звернулася до проблеми сексуальної культури православних слов'ян, розкривши її у досить широкому хронологічному діапазоні – 8 століть (900–1700 рр.). Прагнучи дослідити потаємний, прихований бік життя людей того періоду, вона намагалася показати, що у статевому житті вважалося нормою, а що девіантною поведінкою, та з допомогою яких засобів та механізмів забезпечувалося дотримання правил у тодішньому суспільстві. Зазначена монографія, що вперше вийшла у 1989 р., [50] згодом була перекладена російською мовою та частково видана у Москві [25].

Отже, підсумовуючи вище сказане зазначимо, що у роки незалежності України демократизація, зміна наукової парадигми, посилення дослідницької уваги до аспектів повсякденного життя сприяли тому, що вітчизняні етнологи почали звертати увагу на маловивчені аспекти народної культури. Зокрема, з'являються публікації та розвідки, присвячені дослідженню деяких аспектів жіночої тілесності та фізіології. Однак досі у вітчизняній етнології, на відміну від зарубіжних, не було здійснено комплексного дослідження з окресленого напрямку й зазначена тема ще чекає на свого дослідника.

1. Агапкина Т. А. Славянские обряды и верования, касающиеся менструации // Секс и эротика в русской традиционной культуре / Сост. Л. А. Топорков. – М.: "Ладомир", 1996. – С. 103-150. 2. Баранов Д. А. "Незнакомые" дети (к характеристике образа новорожденного в русской традиционной культуре) // Этнографическое обозрение (ЭО). – 1998. – № 4. – С. 110-122. 3. Баранов Д. А. Образ ребенка в народной эмбриологии // Материалы по этнографии. – Т.1. – СПб.: "ЭГО", 2002. – С. 11-52. 4. Баранов Д. А. Образ ребенка в представлении русских о зачатии и рождении (по этнографическим, фольклорным и лингвистическим материалам): Автореф. ... канд. ист. наук. – СПб., 2000. – 28 с. 5. Борjak О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. – К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, 2009. – 400 с. 6. Борjak О. Матка і плацента: жіноче тіло як відкриття емність // Тіло в текстах культур: 36. матеріалів наук. конф. / Ганна Скрипник (голов. ред.), Олена Борjak (упоряд.), Марія Маєрчик (упоряд.). – К.: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, 2003. – С. 19-31. 7. Борjak О., Маєрчик М. Тіло в контексті культурно-антропологічних студій: ретроспекція та сучасні підходи // Тіло в текстах культур: 36. матеріалів наук. конф. / Ганна Скрипник (голов. ред.), Олена Борjak (упоряд.), Марія Маєрчик (упоряд.). – К.: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2003. – С. 6-11. 8. Гаврилюк Н. К. Міфологічні формули на тему "походження" дітей (досвід систематизації українських текстів та інослов'янські паралелі) // Мистецтво, фольклор та етнологія слов'янських народів. – К., 1993. – С. 176-195. 9. Гура А. В. Брачная ночь // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / РАН; Институт славяноведения и балканистики / Н.И. Толстой (отв. ред.) – Т.1: А-Г. – М.: Международные отношения, 1995. – С. 257-261. 10. Гура А. В. Коитус // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / РАН; Институт славяноведения и балканистики / Н.И. Толстой (отв.ред.) – Т.2: Д-К. – М.: Международные отношения, 1999. – С. 524-527. 11. Забловський А. В. Соціалізація статево-вікових груп в традиційній культурі українців другої половини XIX – початку XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 59-61 // На правах рукопису. Центр. наук. б-ка України ім. В. І. Вернадського. 12. Ігнатенко І. Деякі аспекти антропології жіночого тіла в українській традиційній культурі // Народна культура українців: життєвий цикл людини : історико-етнологічне дослідження у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич] – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – К.: Дуліби, 2010. – С. 5-19. 13. Ігнатенко І. Дошлюбне спілкування української молоді // Народна культура українців: життєвий цикл людини : історико-етнологічне дослідження у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич] – К.: Дуліби, 2010. – Т. 2: Молодь. Молодість. Молодіжна субкультура. – 2010. – С. 40-55. 14. Ігнатенко (Колодюк) І. Народні ембріологічні уявлення українців // Народна культура українців: життєвий цикл людини : історико-етнологічне дослідження у 5 т. / [наук. ред. М. Гримич] – К.: Дуліби, 2008. – Т. 1: Дитинство. Дитяча субкультура. – С. 3-12. 15. Кабакова Г. Антропология женского тела в славянской традиции. – М.: "Ладомир", 2001 – 334 с.

16. Кабакова Г. И. Девственность // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / РАН; Институт славяноведения и балканистики / Н.И. Толстой (отв.ред.) – Т.2: Д-К. – М.: Международные отношения, 1999. – С. 35-36. 17. Кабакова Г. И. Девушка // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / РАН; Институт славяноведения и балканистики / Н.И. Толстой (отв.ред.) – Т.2: Д-К. – М.: Международные отношения, 1999. – С. 36-39. 18. Кабакова Г. И. Женщина // Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / РАН; Институт славяноведения и балканистики / Н.И. Толстой (отв.ред.) – Т.2: Д-К. – М.: Международные отношения, 1999. – С. 36-39. 19. Кабакова Г. О сладких поцелуях и горьких слезах: заметки о гастрономии тела // Тело в русской культуре: Сб. статей / Сост. Г. Кабакова и Ф. Конт. – М.: Новое литературное обозрение, 2005. – С. 69-72. 20. Кісь О. Дівчина-покритка в українському селі кінця XIX – початку XX ст. // Народознавчі зошити. – 1998. – № 6. – С. 684-692. 21. Кісь О. Українська сільська молодь у дзеркалі гендерних відмінностей // І. – № 24 "Покоління і субкультури". – Л., 2002. – С. 183-201. 22. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008. – 272 с. 23. Колодюк І. Концепт зачаття та його відображення в традиційній культурі українців // Етнічна історія народів Європи: 36. наук. пр.: – К.: Унісерв, 2007. – Вип. № 23. – С. 39-45. 24. Колодюк І. Традиційні уявлення українців про Божу кару за гріх "витравлювання плоду" // Етнічна історія народів Європи: 36. наук. пр.: – К., 2007. – Вип. № 22. – С. 34-40. 25. Левина Е. Секс и общество в мире православных славян 900 – 1700 // "А се грехи злые, смертные...": Любовь, эротика и сексуальная этика в доиндустриальной России: Док. и исслед. / Под ред. Н. Л. Пушкаревой. – М., 1999. – С. 239-490. 26. Листова Т. А. "Нечистота" женщины (родильная и месячная) в обычаях и представлениях русского народа // Секс и эротика в русской традиционной культуре / Сост. Л. А. Топорков. – М.: "Ладомир", 1996. – С. 151-175. 27. Маєрчик М. Дошлюбні інтимні стосунки серед молоді в селах і містах Східної та Центральної України на початку XX ст. // Україна Модерна. – 2010. – № 6 (17). – С. 101-112. 28. Маєрчик М. "Як яка дівчина з хлопцем не спить, то вона й не дівчина зовсім" (секс до шлюбу в українській традиції): до постановки проблеми // <http://abyss111.livejournal.com/3431.html#cutid1>. 29. Мазалова Н. Е. Состав человеческого: человек в традиционных представлениях русских. – СПб.: "Петербургское Востоковедение", 2001. – 192 с. 30. Маслійчук В. Девіантна поведінка жіноцтва у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітвих судів Харківського намісництва) // Маслійчук В. Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – С. 304 – 338. 31. Маслійчук В. Дітозубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 128 с. 32. Пушкарева Н. Л. Интимная жизнь русских женщин в X-XV вв. // Этнографическое обозрение. – № 1. – С. 93-103. 33. Пушкарева Н. Л. "Како ся разгоре сердц мое и тело мое до тебе...": Любовь в частной жизни человека средневековой Руси по ненормативным источникам // "А се грехи зле, смертные...": Любовь, эротика и сексуальная этика в доиндустриальной России (X – первая половина XIX в.) / Под ред. Н. Л. Пушкаревой. – М., 1999. – С. 507-515. 34. Пушкарева Н. Л. Материнство в новейших социологических, философских и психологических концепциях // Этнографическое обозр. – 1999. – № 5. – С. 48-59. 35. Пушкарева Н. Л. Мать и дитя в Древней Руси (отношение к материнству и материнскому воспитанию в X-XV вв.) // Этногр. обозр. – 1996. – № 6. – С. 93-106. 36. Пушкарева Н. Л. "Мед и млеко под языком твоим" // Этногр. обозр. – 2004. – № 1. – С. 61-76. 37. Пушкарева Н. Л. Мир чувств русской женщины в XVIII столетии // Этногр. обозр. – 1996. – № 4. – С. 17-31. 38. Пушкарева Н. Л. Семья, женщина, сексуальная этика в православии и католицизме: перспективы сравнительного подхода // Этногр. обозр. – 1996. – № 6. – С. 55-64. 39. Пушкарева Н. Л. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX в.) – М.; Ладомир, 1997. – 381 с. 40. Сулима М. Гріхи розмаїті: епітимійні справи XVII–XVIII ст. – К.: Фенікс, 2005. – 256 с. 41. Тарас Я. Зоління білизни, деякі аспекти гігієни та пов'язані з нею уявлення // Полісся України: Матеріали історико-етногр. дослідження. Овруччина 1995. – Вип. 2. – Львів, 1999. 42. Тело в русской культуре: Сб. ст. / Сост.: Г. Кабакова и Ф. Конт. – М.: Новое лит. обозр., 2005. – 400 с.: ил. 43. Тіло в текстах культур: 36. матеріалів наук. конф. / Ганна Скрипник (голов. ред.), Олена Борjak (упоряд.), Марія Маєрчик (упоряд.). – К.: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2003. – 222 с. 44. Толстая С. Символика девственности в полесском свадебном обряде // Секс и эротика в русской традиционной культуре / Сост. Л. А. Топорков. – М.: "Ладомир", 1996. – С. 192-206. 45. Топорков А. Л. Символика тела в русских заговорах XVII – XVIII вв. // Тело в русской культуре: Сб. ст. / Сост.: Г. Кабакова и Ф. Конт. – М.: Новое лит. обозр., 2005. – С. 131-146. 46. Секс и эротика в русской традиционной культуре / Сост. Л. А. Топорков. – М.: "Ладомир", 1996. 47. Эрос и порнография в русской культуре / Сб. ст. под ред. М. Левитта и А. Топоркова. – М.: "Ладомир", 1999. – 700 с. 48. Шангина И. Русские девушки. – СПб.: "Азбука-классика", 2007. – 352 с.: ил. 49. Aleksandr V. Gura Coitus in the symbolic language of slavic culture // www.folklore.ee/folklore/vol30/gura.pdf. 50. Levin E. Sex and Society in the World of Orthodox Slavs, 900 – 1700. – Ithaca, 1989.

Надійшла до редколегії 23.03.11

ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ: ДИСКУСІЇ ЩОДО СОЛОВЕЦЬКОГО ПЕРІОДУ БІОГРАФІЇ

У статті висвітлено дискусійні питання біографії Петра Калнишевського часів його перебування у соловецькому монастирі.

In the article are reflected the debatable biography's questions of Petro Kalnyshvsky at the times of his stay in the Solovky's monastery.

Україна дала світові немало видатних постатей. На скрижальях нашої минувшини викарбуване ім'я й останнього кошового отамана Запорозької Січі Петра Івановича Калнишевського. Його мученицька доля – чи не найяскравіший приклад історичної несправедливості, що багато віків тяжіла над нашим народом. Перебуваючи в неволі, на 112-му році свого героїчного життя, він пішов на вічний спочинок, залишивши у спадок нащадкам приклад патріотизму, мужності й незламності духу, любові до рідної землі. П. Калнишевський – єдина в історії України постать, життя якої пролягає через три століття: народився в XVII, діяв протягом XVIII, а помер у XIX ст. Його життя є уособленням цілої епохи в розвитку українського козацтва. Верховна Рада України 6 липня 2011 р. ухвалила рішення про відзначення ювілею П. Калнишевського на державному рівні.

У часи Російської імперії та СРСР оповіяна легендами постать П. Калнишевського не була предметом дослідження істориків. Виходячи з пріоритетів політичної влади тих часів ім'я останнього кошового або замовчувалось істориками, або ж висвітлювалось негативно, називаючи його багатієм, захисником інтересів заможної козацької верхівки, великим землевласником, експлуатором народних мас, а також узурпатором влади, який усував із запорізького життя елементи демократії і тяжів до авторитаризму, врешті-решт – ворог Катерини II.

Тривале перебування імені П. Калнишевського в таємниці далось в знаки. Незважаючи на те, що вже вийшло чимало праць, присвячених даній проблематиці, в дослідженні історії життя кошового отамана можна виділити низку питань, які з тих чи інших причин залишилися поза увагою більшості істориків або й досі є суперечливими. До таких належать питання Соловецького періоду його біографії, оскільки місце ув'язнення кошового залишалось невідомим для дослідників. Єдиним джерелом, яке містило відомості про останні роки життя отамана, довгий час залишалися міфи, легенди, пісні. Лише з появою праці П. Єфименка "Калнишевський последний кошевой Запорожской Сечи 1691-1803" [9, с.405-420] вдалось розвіяти міфологізацію, яка утвердилась у суспільстві та широко використовувалася науковцями.

Отже, саме П. Єфименку вдалось з'ясувати справжнє місце, де було ув'язнено П. Калнишевського. На початку 1860-х рр. він перебував у засланні на узбережжі Білого моря. Відвідавши влітку с. Ворзогори Архангельської губернії, П. Єфименко почув розповідь місцевого жителя, який бував у Соловецькому монастирі на богомоллі й бачив козацького ватажка, а також записав спомини й іншого поморського мешканця про кошового [11, с.411].

Не маючи змоги самому потрапити до Соловецького архіпелагу, П. Єфименко доручив своїм товаришам, членам Російського географічного товариства П. Чубинському та А. Гоздаво-Тишинському, розшукати документальні свідчення про П. Калнишевського в Соловецькому монастирі. А. Гоздаво-Тишинський знайшов кілька документів у монастирському архіві, які підтвердили інформацію про ув'язнення козацького ватажка на Соловках, а П. Чубинський розшукав його могилу й речі (Євангеліє і запрестольний хрест), подаровані П. Калнишевським монастирю з нагоди свого звільнення у

1801 р., та занотував напис на могильній плиті. Саме на основі цих даних, П. Єфименко написав статтю, присвячену 100-річчю зруйнування Січі, яка була надрукована 1875 р. у журналі "Русская старина" [2].

Значна роль у висвітленні останніх років життя П. Калнишевського належить досліднику Д. Яворницькому. Постать кошового отамана настільки зацікавила історика, що він особисто відвідав навесні 1887 р. Соловецький монастир. Результати поїздки були вдалими, дослідник зумів зібрати унікальні архівні матеріали про П. Калнишевського, які пролили світло на питання про умови перебування кошового в ув'язненні ("Полугодовая Чернова ведомость о монашествующих и содержащихся арештантах" за № 121 та ін.), розшукати могилу останнього кошового й поспілкуватися зі старожилами монастиря, розповіді яких було записано. Доказом активного дослідження долі П. Калнишевського є матеріали епістолярної спадщини історика, які містять листи з описами подорожей до Архангельська, в одному з яких історик повідомляв Я. Новицького: "знайшов я там (на Соловках. – Г.К.) кой-що таке об кошовому Калнишевському, чого не чув і пан Єфименко" [8, с.176].

Важливим внеском у розвиток історичної науки є визначення конкретних місць ув'язнення кошового – Головленської камери Архангельської башти та Прядильної башти, де П. Калнишевський просидів до 1788 р. Потім був переведений до 15-ї, а згодом до 14-ї келії.

Підтвердив Дмитро Іванович і наявність подарованих отаманом монастирю Євангелія та запрестольного хреста. Д. Яворницький також точно зафіксував місце могили П. Калнишевського: "... близь алтаря соборного храма Св. Преображення, с южной стороны", між могилами російського публіциста початку XVII ст. А. Паліцина та архімандрита Феодорита [38, с.168].

Як підсумок, у 1887 р., Д. Яворницький опублікував статтю під назвою "Последній кошевой атамань Петръ Ивановичъ Калнишевський" у журналі "Дон". Здобутий під час поїздки матеріал вплинув і на остаточне завершення праці "Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа", над якою Д. Яворницький почав працювати ще 1883 р.

Отже, саме завдяки дослідженням П. Єфименка та Д. Яворницького було повернуто ім'я останнього кошового отамана Запорозької Січі та введено до наукового обігу справжнє місце знаходження П. Калнишевського після трагічного для козацтва та всього українського народу 1775 р.

Заслугує на увагу також праця К. Одовця "Історія України за часовъ Петра Великого и Катерини II", в якій П. Калнишевському присвячено один із розділів. Не вдаючись до детального висвітлення ув'язнення П. Калнишевського, автор вказує на 25-річне перебування кошового в келії: "Келія, въ котру засадили Калнишевского, була незвичайно мала; светъ проходилъ до ней через дерку таку за-въ-большки що ледви можна було просунути въ ню руку..." [24, с.30].

Чільне місце в історіографії постаті П. Калнишевського належить статті М. Колчина [14], що являє собою історичний нарис, складений на основі архівних документів. Історик так описує каземат, в якому сидів

П. Калнишевський: "Перед нами маленькі, приблизно в два аршини заввишки, двері з малюсінким віконцем посередині їх; двері ці ведуть у житло в'язня, куди ми і входимо. Воно має форму лежачого зрізаного конуса з цегли, завдовжки майже в чотири аршини, завширшки в сажень, висота при вході – три аршини, у вузькому кінці – півтора. Біля входу праворуч ми бачимо лаву, що була ложем для в'язня... На другому боці рештки розламаной печі. Стіни... сирі, запліснявілі, повітря затхле, сперте. У вузькому кінці кімнати є маленьке віконечко верхків шість у квадраті; промінь світла, наче крадькома, через три рами і двоє ґрат тьмяно освітлює цей страшний каземат. При такому світлі читати можна було в найсвітліші дні і то з великою напругою зору. Якщо ув'язнений намагався через це вікно подивитися на світ божий, то перед його очима поставало лише кладовище, що знаходилося прямо перед вікном" [35, с.123-124].

Проблема перебування П. Калнишевського за ґратами в стінах Соловецького монастиря віднайшла своє відображення і в працях істориків наступних періодів, в основу яких лягли надбання їх попередників. Зокрема, що стосується висвітлення становища П. Калнишевського в ув'язненні, то в суто фактографічному плані, маємо зображення його як в'язня, що 25 років просидів у кам'яному мішку в жахливих умовах; втративши зір, кошовий при цьому не втратив здорового глузду. Спершу він перебував у казематі (за одними даними, 12 років, за іншими – 16) і лише потім був переведений до келії, де були дещо кращі умови. Так, наголошуючи на суворих умовах ув'язнення, К. Одовець зазначає: "За 25 летъ тяжких мукъ тело змарнело. То було не тело; а кости, обшити шкурою" [24, с.32].

В другій половині ХХ ст. виходять друком праці М. Гернета та Г. Фруменкова, присвячені безпосередньо Соловецькому монастирю та його в'язням, що пролили світло на "темні" сторони даної проблеми та відзначилися новизною. Серед ув'язнених згадується й П. Калнишевський.

Цінність книги М. Гернета полягає в опублікуванні такого цінного документа, як "Ведомость о содержавшихся в Соловецком монастыре колодниках от июня по октябрь месяц 1786 года". В даній відомості під № 8 подано й прізвище П. Калнишевського, який, як зазначено в ній, перебував у монастирі з 29 червня 1776 р., згідно з донесенням Г. Потьомкіна, за височайшим повелінням, безвипускно з монастиря, залишений не лише без переписки, а й без усякого зі сторонніми людьми спілкування за неослабленим караулом солдат [3, с.222]. Описуючи режим арештантів, і П. Калнишевського зокрема, автор наголошує, що умови утримання кошового були найсуворішими порівняно з іншими в'язнями, зауважуючи при цьому, що саме ув'язнення П. Калнишевського в Головленській вежі є доказом намагання уряду якомога далі сховати своїх ворогів і тримати сам факт їх ув'язнення в глибокій таємниці.

У 60–70-х рр. ХХ ст. виходять праці Г. Фруменкова "Из истории ссылки в Соловецкий монастырь в XVIII веке" та "Узники Соловецкого монастыря". Присвятивши один із розділів П. Калнишевському, автор, досліджуючи питання відправлення П. Калнишевського на Соловки, приходять до висновку, що ніякого власного майна, яке нібито перевозилося на трьох возах, кошовий при собі не мав, оскільки "войсковые ценности и все личное имущество кошового было конфисковано. Кальнишевский прибыл в Архангельск без вещей... В монастырь Кальнишевский ничего не привез, кроме одежды, которая была на нем" [16, с.244-245]. При висвітленні становища кошового в ув'язненні соловецького монастиря Г. Фруменков зазначає, що "заточение было ужасным,

условия существования нечеловеческие" [16, с. 245], внаслідок чого П. Калнишевський втратив зір.

Про місце перебування П. Калнишевського після зруйнування Січі дізнаємося і з праці Р. Пересветова [25], в якій автор переважно спирається на дослідження А. Скальковського та П. Єфименка.

Зауважимо, що свого часу існувала думка про можливе звільнення кошового з ув'язнення значно раніше, ніж у 1801 р. Проте на сьогодні така версія не знайшла відгуку серед науковців.

Так, у статті "Къ истории заточения кошового П. Кальнишевского въ Соловецкомъ монастыре" [22, с.141-142] вказується, що на честь святкування 25-річчя царювання імператриці Катерини II в 1787 р. було видано маніфест "О разныхъ дарованныхъ народу милостяхъ", в якому повідомлялось, про надання свободи тим злочинцям, які перебувають в ув'язненні більше 10 років. Згаданий маніфест був направлений і до Соловецького монастиря. Проте, відчуваючи труднощі з визначенням долі "колодників", про яких нічого не вказувалося в документі, архимандрит Соловецького монастиря відправив до Архангельського намісництва відомість із переліком прізвищ ув'язнених, серед яких під № 7 було прізвище Калнишевського. Проте архангельський генерал-губернатор, розглянувши списки, зазначив, що вказані колодники не підлягають під дію маніфесту [22, с.142]. Отже, бачимо суперечливість і неправдивість даного маніфесту. Адже П. Калнишевський уже відсидів 10 років і мав повне право згідно з наказом бути звільненим з ув'язнення. Проте, враховуючи обставини, за яких було засуджено отамана, можна припустити, що його остерігалися визволити із заточення, а сама Катерина II навряд чи переймалася долею кошового, якщо вона взагалі його пам'ятала.

Певні зміни та доповнення з приводу перебування П. Калнишевського за ґратами зустрічаємо на початку 90-х рр. ХХ ст. у працях О. Апанович, Д. Кулиняка, А. Коцур та ін. [1; 15; 19; 20].

Розробкою названої проблеми в незалежній Україні активно займається А. Коцур. До найцінніших надбань цього історика можна правомірно віднести працю "Від Сули до Білого моря: шлях через три століття", яку було видано до 200-річчя від дня смерті останнього кошового [16]. Це одна з найфундаментальніших у незалежній Україні наукових розвідок цінність якої полягає в ретельно зібраному та систематизованому матеріалі, присвяченому П. Калнишевському. Окремі розділи присвячені пам'яткам козацтва – Євангелію та чаші "пообратими", що зберігаються в рідному П. Калнишевському с. Пустовітівка; та населеним пунктам, які безпосередньо пов'язані з П. Калнишевським. Видання містить ілюстративний додаток видатних пам'яток, пов'язаних із постаттю кошового отамана.

Цікаві відомості про перебування кошового в стінах монастиря знаходимо в працях російських істориків, зокрема, В. Скопина та А. Куратова [28; 21].

Останні дні життя П. Калнишевського описано й у статтях узагальнюючого змісту Д. Кириченка, Р. Іванченко, Я. Фалька, М. Скорика, Н. Приступко, О. Струкевича, М. Стратілата, І. Сварника, М. Луківа та ін. [13; 12; 34; 29-30; 26; 33; 32; 27; 23]. Соловецький період життя П. Калнишевського змальовано й у праці "Краю наш Роменський" [17], виданій на батьківщині останнього кошового Запорозької Січі.

У 1801 р. П. Калнишевському була дарована воля. Та не довго він насолоджувався свободою. Через два роки кошовий помер. Слід зазначити, що в історичній літературі зустрічаються розбіжності при визначенні дати смерті та віку кошового. Так, знаходимо відомості

про тривалість життя кошового отамана: 112 або ж 113 років. Ці розбіжності можна пояснити відсутністю точної дати народження, оскільки істориками вона вказана, виходячи з надпису на надмогильній плиті П. Калнишевського. З даного приводу В. Біднов, зазначав, що "деякі історики, посилаючись на напис на його (П. Калнишевського. – Г.К.) надгробкові, визнають роком його народження 1690 рік, але це далеко не всіма визнається за правду, і через це краще погодитися з тією думкою, що рік народження Калниша зостається для нас невідомим" [31, с.22].

Окремих ґрунтовних наукових розвідок, які були б присвячені даті народження та тривалості життя П. Калнишевського, не існує. Проте в більшості праць, де міститься згадка про останні роки життя кошового, домінує твердження про тривалість життя козацького ватажка в 112 років. І лише окремі автори у своїх працях подають вік – 113 років. Хоча можна виділити і таких істориків, які піддають сумніву довголіття П. Калнишевського. Зокрема, Д. Яворницьким на підставі зібраних різноманітних документів були зроблені такі висновки: "П. Калнишевський і сам не знав, скільки йому років, про що свідчить відсутність в сповідальних розписах проти прізвища П. Калнишевського його віку, в той час як вік інших арештантів всюди точно встановлено; да й не міг П. Калнишевський у віці 85 років управляти Січчю"[38]. Як бачимо, автор піддає сумніву довголіття кошового. Аналогічної точки зору дотримувався Ф. Ніколайчик у своїй праці "Родина Калнишевського". На противагу даній версії, Н. Приступко запевняє у вірогідності довголіття П. Калнишевського, зазначаючи, що "якщо козаки не гинули в боях молодими, то зберігали міцне здоров'я і світлий розум до найповажнішого віку" [26].

Незважаючи на існуючі в історичній літературі розбіжності з приводу віку П. Калнишевського, науковці у своїх дослідженнях використовують надпис із надмогильної плити П. Калнишевського, на якій читаємо: "Скончался 1803 года октября 23 дня, въ субботу, 112 леть отъ роду, смертию благочестивою доброю" [37, с.26].

Відразу постає проблема місця поховання кошового, оскільки в історичній літературі вона висвітлена не достатньо. Лише кілька істориків піднімають це питання. Основна причина його невірності криється у відсутності документального матеріалу та історичній особливості використання монастирських земель у ХХ ст. До нашого часу дивом збереглася надмогильна плита козацького ватажка, виготовлена через 53 роки після смерті П. Калнишевського на кошти архимандрита Соловецького монастиря Олександра [10, с.368-371].

Досліджуючи дане питання, Г. Фруменков місце могили визначає місцем розташування надмогильної плити: "Могила знаходиться на головному дворі Соловецького монастиря, де знаходиться надгробна плита" [16, с.247]. Проте, всупереч логіці, особливо враховуючи зміщення надмогильної плити, місце поховання тіла слід вважати невідомим. Іншої думки дотримуються такі дослідники, як А. Коцур, Д. Кулиняк, В. Грибовський та ін., які стверджують про неможливість визначення точного місця поховання, оскільки в 20-30-х рр. ХХ ст. землі монастиря використовувалися під земельні наділи, де вирощували городні культури. Відомо лише, що кошовий був похований на південному подвір'ї Спасо-Преображенського собору при Успенській церкві, поруч із могилами видатного російського публіциста початку ХVІІІ ст. Авраамія Паліцина і соловецького архимандрита Феодорита. Однак плита на могилі Феодорита не збереглася, що ускладнює пошук поховання кошового [15; 18; 5].

Отже, відсидівши 25 років в ув'язненні, будучи при цьому "без вини винуватим", П. Калнишевський побачив волю в 1803 р. Проте постає питання, чому влада так жорстоко розправилася з кошовим. Це питання свого часу ставив М. Грушевський, зауважуючи, "що найбільш дивним є те, що тих старшин, які намовляли заповорожців не противитися царській волі, арештовано і розвезено по монастирях в тяжке заслання" [7, с.465]. З даного приводу існує кілька версій. Більшість дослідників дотримується точки зору про намагання царського уряду якомога далі й надійніше сховати П. Калнишевського від острівця козацької свободи і України в цілому. Насамперед при винесенні вироку влада керувалася страхом перед можливим відновленням Січі, усвідомлюючи автономістські тенденції козацтва [1]. Але є ще й інше бачення, згідно з яким ув'язнення П. Калнишевського було зумовлене не інтересами російського уряду, а приватними інтересами Г. Потьомкіна. Прихильниками такої думки виступають В. Голобуцький і В. Грибовський [4; 6].

Отже, історіографічний аналіз щодо стану висвітлення Соловецького періоду біографії останнього кошового Запорозької Січі П. Калнишевського засвідчив розмаїття думок, що пояснюється недостатнім дослідженням проблеми та відсутністю джерел, які б пролили світло на спірні питання. Крім того, перебуваючи тривалий час поза дослідницьким процесом, особистість П. Калнишевського все більше покривалася таємницями, залишаючи місце для різного роду інсенауціям, перекрученням, фальшуванню та науковому невігладству. Лише з проголошенням незалежності України відкриваються можливості позбавитися політичних стереотипів та віддати належну шану останньому кошовому отаману Запорозької Січі Петру Івановичу Калнишевському. Тільки тепер можуть постати борця за козацькі вольності все більше входить до нашої свідомості як символ нескореності нації.

1. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі / О. Апанович. – К. : Либідь, 1993 – 288 с. 2. АСДАІПМЗ. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 383. – Арк. 1. 3. Гернет М.Н. История царской тюрьмы. – М.: Госюриздат, 1960. – Т.1. 1762-1825. – 384 с. 4. Голобуцький В.О. Запорозьке козацтво / В.О. Голобуцький. – К. : Вища школа, 1994. – 539 с. 5. Грибовський В. Петро Калнишевський / В. Грибовський. – К., 2007. – 72 с. 6. Грибовський Владислав. Кошовий отаман Петро Калнишевський / Владислав Грибовський. – Дніпропетровськ : Пороги, 2004. – 128 с. 7. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / М.С. Грушевський. – Донецьк, 2003. – 733 с. 8. Епістолярна спадщина академіка Д.І. Яворницького / [упоряд. С.В. Абросимова та ін.]. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. – Вип. 4 : Листи Д.І. Яворницького до діячів науки і культури. – 500 с. 9. Ефименко П.С. Калнишевський останній кошовий Запорозької Січі 1691–1803 / П. Ефименко // Русская старина. – 1875. – Кн. XIV. – С. 405–420. 10. Ефименко П. Последний писарь Войска Запорозького Глоба / П. Ефименко // Киевская старина. – 1882. – Т. III. – № 7–9. – С. 368–371. 11. Ефименко П. Ссылные малороссыяне въ Архангельской губернии 1708– 1802 г. / П.С. Ефименко // Киевская старина. – 1882. – Т. III. – Сентябрь. – С. 411. 12. Иванченко Р. Останній кошовий Січі Запорозької / Р. Иванченко // Літературна Україна. – 1991. – 11 лип. 13. Кириченко Д. Запорозький лицар / Д. Кириченко // Комуністичним шляхом. – 1990. – 4 серп. 14. Колчин М. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI–XIX вв.: [исторический очерк] / М. Колчин // Русская старина. – 1887. – Кн. 10, 11, 12. 15. Коцур А.П. Шлях на Голгофу. Від кошового отамана Петра Калнишевського до СВУ / А.П. Коцур, В.П. Коцур. – К. : Хрещатик, 1996. – 84 с. 16. Коцур В. П. Від Сули до Білого моря: шлях через три століття (До 200-річчя від дня смерті останнього кошового отамана Запорозької Січі П. І. Калнишевського) / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – К.-Переяслав-Хмельницький: Книги-XXI, 2004. – 360 с. 17. Краю наш Роменський: краснавічий нарис / [упоряд. Г.В. Діброва, О.В. Іваненко, В.В. Панченко]. – Суми : Слобожанщина, 2002. – 104 с. 18. Кулиняк Д.І. "Од Калниша вісті ...": Триста спартанців: (історична повість-дослідження про останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського; Вірші та поеми) / Д. Кулиняк. – К., 2001. – 112 с. 19. Кулиняк Д.І. Лицар Дикого Поля : останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський та його доба : [історико-документальна повість-есе] / Д.І. Кулиняк. – К. : Варта, 2005. – 144 с. 20. Кулиняк Данило. Соловецький в'язень, або Останній гетьман України / Данило Кулиняк // Дніпро. – 1990. – № 7. – С.137 – 151. 21. Куратов А.А. Кальнишевський Петр Иванович / А.А. Куратов // Поморская энциклопедия : в 5 т. / [гл. ред. Н.П. Лавен

ров]. – Т. 1 : История Архангельского Севера / [гл. ред. В.Н. Буланов; сост. А.А. Куратов]. – Архангельск : Помор. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова, 2001. – 483 с. 22. Къ истории заточения кошевого П. Калнышевскаго въ Соловецкомъ монастыре // Киевская старина. – 1902. – Т. 79. – № 10–12. – Декабрь. – С. 141–142. 23. Луків М. Слідами останнього кошового / М. Луків // Дніпро. – 2004. – № 9–10. – С. 108–113. 24. Одо-вєць Кость. Історія України за часо́в Петра Великого и Катерины II / Кость Одо-вєць. – Львов : 3 друкарне Товариства имени Шевченка, 1886. – С. 32. 25. Пересветов Р. Тайны выцветших страниц / Р. Пересветов. – М. : Детгиз, 1961. – 287 с. 26. Приступко Н. Соловецкий в'язень / Н. Приступко // Хрещатик. – 2003. – 4 лист. 27. Сварник І. Останній кошовий отаман Війська Запорозького Низового / І. Сварник // Універсум. – 2004. – № 1–2. – С. 37–41. 28. Скопин В.В. На Соловецких островах / В.В. Скопин. – М. : Искусство, 1990. – 198 с. 29. Скорик М. Соловки. Богом обрана обитель / М. Скорик // Україна молода. – 2002. – 6 серп. 30. Скорик М. Соловки. Великий Стон / М. Скорик // Україна молода. – 2002. – 13 серп. 31. Степовий В. Запорозький зимовник / В. Степовий, В. Біднов. – Катеринослав, 1916. – 30 с. 32. Стратілат М.

Великий в'язень / М. Стратілат // Українська культура. – 2003. – № 10. – С. 40. 33. Струкевич О. Останній кошовий Запорозької Січі / О. Струкевич // День. – 2003. – 5 лип. 34. Фалько Я. Петро Калнишевський / Я. Фалько // Запорозька Січ. – 1993. – 9 січ. 35. Фруменков Г.Г. Доля останнього кошового отамана Запорізької Січі / Г.Г. Фруменков // Укр. іст. журн. – 1966. – № 1–2. – С. 123–124. 36. Фруменков Г.Г. Узники Соловецкого монастыря / Г.Г. Фруменков. – Архангельск : Северо-Западное книжное издательство, 1979. – 223 с. 37. Шудря Микола. Історія державотворення в іменах / Микола Шудря // Українська культура. – 1999. – № 3–4. – С. 26–27. 38. Эварницкий Д.И. Последний кошевой атаманъ Петръ Иванович Калнышевскій / Д.И. Эварницкий. – Новочеркаськ : Типографія А.А. Карасеві, 1887. – 16 с. 39. Яворницький Д.І. Запорожжя в залишках старовини і переказах народу / [підготовка тексту і наук.-довід. апарату С.В. Абросимової, Н.Є. Василенко]; за заг. ред. Н.І. Капустіної. – [3-те вид., випр. і доп.]. – Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2005. – Ч. 2. – 496 с.

Надійшла до редколегії 23.03.11

І. Кучернюк, студ. II курсу магістратури

ЧАСОПИС "РІДНИЙ КРАЙ" В НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОМУ РУСІ УКРАЇНЦІВ (1905–1916 рр).

На основі аналізу статей часопису "Рідний край" досліджено національно-культурне життя українців, показано значення часопису в культурному відродженні України (1905–1916 рр).

The article reflects the national-cultural life of Ukrainians and the role of the Journal 'Ridnyj Kraj' in the Ukrainian cultural revival during the period of 1905–1916 on the basis of it's articles.

Одним з важливих завдань, часопису "Рідний край" було сприяння національно-культурному відродженню українського народу. В той час, коли Україна перебувала в складі Російської імперії і зазнавала значних політичних і культурних обмежень, культурно-просвітницька діяльність часопису була основним напрямом його діяльності, одним із проявів українського національного відродження. Тому роль "Рідного краю" є досить значною в українській історії та культурі. Часопис "Рідний край" (1905–1916), започаткований Г. Коваленком, М. Дмитрієвим, Г. Маркевичем, у роки піднесення національного культурного життя України став одним з перших україномовних легальних видань.

Значення тижневика в розвитку національно-культурного руху висвітлювали Пащенко В.О., колишній редактор сучасного альманаху "Рідний край" [6, с.7–10], Семенко С. (Соколова), член редколегії "Рідного краю", яка є автором низки статей, присвячених історії становлення української літературної мови [8, с.6–8], Крупський І.В., який приділяв значну увагу питанню розвитку української літератури того часу [4, с.5–10]. Слід зазначити, що коло вчених, які досліджували відродження національно-культурного життя України на сторінках часопису "Рідний край", є досить вузьким. Метою означеної статті є дослідження місця і ролі часопису "Рідний край" в національно-культурному житті українців.

Важливе місце на шпальтах часопису посідають ґрунтовні культурологічні розвідки, літературознавчі та мовознавчі дослідження. Авторами статей є відомі письменники, учені, які переймалися долею рідного народу. Це, зокрема, Олена Пчілка, Х. Алчевська, Г. Григоренко, С. Русова, Г. Хоткевич, Д. Дорошенко, Л. Падалка, П. Залозний, М. Дмитрієв та інші [9, с.358–379].

Коло проблем, що порушувалися й розв'язувалися на сторінках часопису, досить широке. Серед різноманітних культурно-просвітницьких тем, піднятих у статтях, умовно можна виділити декілька груп, а саме: збереження та збагачення української літературної мови; рух за національну школу; підготовка кваліфікованих кадрів і матеріально-технічне забезпечення навчального процесу в українізованій школі та ін. "Рідний край" не обмежувався привертанням громадської уваги до збереження української мови. У часописі порушувалися питання розвитку і збагачення української літературної мови.

Так, важливим лінгвістичним проблемам присвячено статтю Олени Пчілки "Наша літературна мова", у якій ідеться про значення і специфіку літературної мови, як особливого різновиду загальнонародної мови, обробленої майстрами художнього слова – Т. Шевченком, М. Вовчком, П. Кулішем та ін. Автор не просто висловила свої міркування, а закликала всіх, хто пише, хто несе слово людям, послуговуватися бездоганною літературною мовою. Головне для митця, наголошувала О.Пчілка, не лише "орудувати мовою по вимогах своєї думки", "творити слово по потребі", але й не втрачати почуття міри, не допускати розриву між живою мовою і штучним варіантом її – неологізмом, "не відходити від народної основи... від коренів і звичаєвих форм своєї народної мови" [7, с.2–4].

Створення національної освіти в Україні більше ніж чверть століття було важливою вимогою всіх легальних і нелегальних громадсько-культурних товариств. Часопис постійно виступав за українську мову в українській школі. Редакція "Рідного краю" вважала, що серед низки необхідних для України реформ політичного та культурного життя, реформа народної освіти є найважливішою. "Одне з найбільш болючих питань для українців – є шкільне питання, питання життя або смерті українського народу" [3, с.7–8]. Ця думка червоною ниткою пронизує всі статті, присвячені питанням національної освіти. Важливо, що автори "Рідного краю", який суттєво впливав на формування громадської думки в Україні, засуджували 250-річну політику російського царату, спрямовану на придушення політичного і національно-культурного життя українців.

Показово в цьому контексті є редакційна стаття професора М.В.Сумцова "Про заборону української мови в школі" та "Старая пьсна отклоненія", написані з приводу того, що уряд не підтримував прохання Полтавської міської думи вести навчання українською мовою в школі імені І.Котляревського. Зауважимо, що в часописі "Рідний край" було подано інформацію про школу імені І. Котляревського в Полтаві [10, с.6–7]. "Будуючи пам'ятник Котляревському, – йшлося в ній, – виникла думка шанувати славному українського письменника, присвятивши йому городську народну школу в Полтаві" [10, с.2]. Полтавська дума висунула пропозицію, щоб у цьому закладі викладали рідну мову та літературу, іс-

торію України, аргументуючи це тим, що "кожний народ найкраще може розгортати свої природні духовні сили на своїй рідній материнській мові". Міністерство освіти, як і слід було чекати, "не признало можливим відкрити" школи з українською мовою викладання. У своїх статтях М.В. Сумцов засудив "чинуш", які не прислухалися до пропозиції полтавців і цим образили "усіх свідомих українців" [10, с.2].

З питанням національної освіти було тісно пов'язане створення шкільних підручників, які б відповідали вимогам і потребам національної школи. Важливо зауважити, що ця проблема особливо гостро постає у роки Української революції, у період творення самостійної держави. Саме тоді в нагоді стануть українські підручники, написані в період 1905-1907 рр, зокрема і Г. Коваленком – одним із засновників та активних авторів часопису "Рідний край". Часопис стежив за підготовкою і виданням літератури, повідомляючи про це у своїх випусках. Наприклад, у одному із чисел повідомлялося, що за складання українських букварів та книжок для читання активно взялися вчителі Чернігівщини. Водночас часопис закликав усіх небайдужих до справи українського руху, освіти, усіх, хто має відповідні знання й уміння також долучитися до цієї справи [11, с.138-193].

Ще важливішою була проблема забезпечення освітніх закладів національно свідомими кадрами. І "Рідний край" не боявся писати про це. У публікаціях наголошувалося на провідній ролі вчителя: "...Учитель повсякчас повинен пам'ятати про те, що вчить українських дітей; ... до їх національного почуття учитель повинен відноситися обережно, не кепкуючи, а навпаки поважаючи їх" [12, с. 15-16]. Розвиваючи цю тему, журнал у багатьох статтях порушував питання вдосконалення учительських курсів. Ще на початку ХХ ст. актуалізувалася проблема українського навчання у вищих навчальних закладах на території України, вона була однією з головних вимог української національної інтелігенції під час революції 1905-1907 рр. Оскільки вона не була вирішена, то постійно в той чи інший спосіб порушувалася на сторінках часопису "Рідний край". До цієї проблеми зверталася більшість українських національних діячів, організацій. Як і інші відомі українські часописи, такі як "Літературно-науковий вісник", "Рада" та ін., "Рідний край" відстоював право вищої школи мати українські кафедри, мовчав, в Київському, Харківському та Одеському університеті [12, С. 18].

Усвідомлюючи, з одного боку, необхідність прищеплення своїм співвітчизникам літературного смаку, ознайомлення їх з українською літературою, а з другого – труднощі у цьому через офіційну політику російського царизму, "Рідний край" став одним із активних популяризаторів українського художнього слова. Часопис відіграв важливу роль у розвитку художнього процесу та літературно-критичної думки в Україні досліджуваного періоду. Часопис став незалежною трибуною українських літераторів різних напрямів і поколінь.

Завдяки М.Дмитрієву, П.Мирному, О.Пчілці тижневик публікував художні твори представників старшого і молодшого покоління українських літераторів. Причому для останніх журнал став школою професійного зростання. "Рідний край" для багатьох видатних українських письменників став першим кроком у літературу (А.Кашенко, Я.Мамонтов, Н.Кибальчик, П.Тичина, М.Філянський). Окреме місце в тижневику посідає "жіноча поезія", репрезентована іменами Х.Алчевської, Н.Кибальчик, О.Романової, О.Суботенкової, Л.Волошки, Л.Сохачевської. Саме жіноча поезія вносила новий струмінь у розвій української лірики, особливо особистісно-медитативної. Саме такими рисами відзначається

ліричне слово М.Устименкової, О. Суботенкової, Н. Одинокі [1, с.126].

Театральному мистецтву в Україні часопис також надавав велике значення. Театральне мистецтво є вершиною розвитку національної культури, воно поєднує в собі всі найкращі здобутки митців – від досконалості мови п'єс до передачі менталітету народу в образах героїв. Театр – не лише високе мистецтво, але і спосіб яскравого донесення до свідомості глядачів національної ідеї. Він зрозумілий як представникам еліти, так і простолюду. Вбачаючи в українському театрі прояв українського духу, усвідомлюючи, що кращі українські п'єси мають більший вплив на українців, ніж окремі наукові трактати, "Рідний край" вміщував на своїх сторінках чимало оригінальних статей з історії українського театру. Так у статті Н. Дорощенко "Дещо про українську драматичну школу" [2, с.10-11], відома артистка акцентувала увагу на потребі якісної театральної освіти. Цій темі присвячена стаття М. Дмитрієва "Український театр", в якій автор повідомляє про досягнення української трупи М. К. Садовського в Полтаві, робить перелік поставлених постанов, серед яких найуспішнішими були драми Карпенка-Карого, драма "Мартин Боруля". Значну увагу Дмитрієв приділяє жіночим силам трупи у постанові "Безталанної", зокрема грі таких артисток як Борисоглібська, Герцик, Мінченко. Публіцист покладає надії на молоді сили, сподівається, що артисти високо піднімуть стяг українського театру [5, с.16].

Учасники українського національно-культурного руху початку ХХ ст. намагалися спільними зусиллями досягти єдиної мети – розвитку національної культури. Україномовна преса тісно контактувала з різноманітними громадськими товариствами, важливу роль серед яких виконували "Просвіти". Активно висвітлювалася на сторінках часопису діяльність осередків "Просвіти", які в революційні роки (1905-1907 рр.) з'являлися в багатьох кутках України. Варто зауважити, що часопис був тісно пов'язаний з "Просвітою", крім спільності мети та завдань, особистими зв'язками редакторів. У нарисі "Подорож до Одеси", опублікованому в "Рідному краї", відомий громадський діяч та історик М. Аркас характеризував історичну місію цих товариств: "Історія призначила нашим "Просвітам" зробити тепер таке саме велике діло на користь нашої вітчизни, яке робили колись наші братства у XVII віці... Товариства повинні з'єднатися для спільної святої праці, пам'ятаючи, що тільки у "єднанні сила" [2, с. 8-9].

Не обходив увагою "Рідний край" і проблеми, пов'язані зі збереженням національно-історичної спадщини. На переконання "Рідного краю", яке сформулювала Олена Пчілка, аналізуючи стан розвитку етнографії в Україні, для цієї науки "настала лиха пора". Так, через найкращий для народу засіб сприйняття історичного минулого – етнографічний матеріал – редакція часопису намагалася пробудити, сформулювати українську національну свідомість у своїх читачів. Поряд з тим, публікуючи такі матеріали, редакція часопису виконувала і важливе суспільне та наукове завдання. Оскільки в Україні не публікувалися не те, що спеціальні збірники етнографічного матеріалу, але й пісні, казки та інші надбання української усної народної творчості. Олена Пчілка як редактор часопису почала друкувати на сторінках "Рідного краю" українські народні казки, пісні тощо [9, с. 358-379].

Отже часопис "Рідний край" відіграв велику роль в розвитку національної свідомості українського народу, піднімаючи на своїх сторінках важливі національно-культурні проблеми з життя населення. Через свої публікації часопис пробуджував національну свідомість

мість, формував літературний смак, відчуття української мови та громадську позицію. Відображаючи потреби і запоти національного життя українців, журнал став своєрідним літописом їхнього буття, впливав на літературний процес своєї доби.

1. Вороний М.К. Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика. – Київ, 1996. – 126 с. 2. Дорошенко Н. Деяко про українську драматичну школу // Рідний край. – П, 1906. – Число 21. – С. 10-11. 3. Кащенко А. Про народну школу на Україні // Рідний край. – П, 1906. – Число 21. – С. 7-8. 4. Крупський І.В. Національно-патріотична журналістика України. – Львів, 1995. – С.5-10. 5. Дмитрів М. Український театр // Рідний край. –

П, 1906. – Число 38. – С.16. 6. Пашенко В. Світовий контекст на сторінках "Рідний край" 1906 р. // Рідний край. – П, 2005. – №1 (6). – С. 7-10. 7. Пчілка Олена. Наша літературна мова // Рідний край. – П, 1909. – Число 3. – С. 2-4. 8. Семенко С. "З слова живого скуй самопали..." // Рідний край. – П, 2000. – №1(2). – С. 6-8. 9. Семенко С. Журнал Рідний край (1905-1916) – перший легальний друкований орган національної періодики Наддніпрянської України початку ХХ століття. // Потужна сила рідного слова. – П, 2005. – С.358-379. 10. Сумцов М.В. Про заборону української мови в школі // Рідний край. – П, 1906. – Число 36. – С. 6-7. 11. "Українське питання" в російській імперії (кінець ХІХ-ХХ ст.). Під ред. В.Г. Сарбей. Київ, 1999. – С.138-193. 12. Яворницький Д. Допіси (од наших кореспондентів) // Рідний край. – П, 1906. – Число 16. – С. 15-16.

Надійшла до редколегії 25.03.11

Н. Папенко, канд. іст. наук, доц.

АНШЛЮС В ІСТОРІЇ АВСТРІЙСЬКО-НІМЕЦЬКИХ ВІДНОСИН УПРОДОВЖ 1918–1919 рр.

Розглянуто питання про "аншлюс" в дипломатичних відносинах між Австрією і Німеччиною та позицію політичних партій за період 1918-1919 рр.

The question of "Anschluss" in diplomatic relations between Austria and Germany and the position of the political parties over the period 1918-1919.

До розпаду Австро-Угорщини питання "аншлюса" не мало практичного значення у політичному житті країни. Навіть, якщо і виникали певні теорії, проте вони не грали помітної ролі. Політичні кола країни намагалися відновити політичне та економічне панування Австрії над народами Південно-Східної Європи. Проте знадобиться тридцять років, щоб цю державу визнав власний народ [9, с. 29].

Після Першої світової війни Австрія являла собою маленьку країну за площею 84 тис кв км та населенням 6,5 млн осіб, чверть яких проживала у Відні. Важливими післявоєнними наслідками для населення було порушення продовольчого постачання, що спричинило голод, злидні, зростання дитячої смертності, появу перших ознак інфляції.

В перші листопадові дні 1918 р. австрійський цісар Карл I (1916 – 1918) полишив державні справи і згодом, 11 листопада, видав маніфест, в якому наголошував про визнання будь-якого рішення щодо державного ладу. 12 листопада тимчасові Національні збори одногосно проголосили створення національної Австрійської республіки. Політику уряду починає здійснювати Державна рада, яка складалася з депутатів Національних зборів. Однак ведення державних справ доручається державним секретарям. 16 грудня 1918 р. в Австрії відбулися вибори до Державної ради внаслідок яких 72 місця одержали соціал-демократи, 69 – члени Християнсько-соціальної партії, 26 – члени Німецької національної партії, а також троє членів дрібних угруповувань. На окупованих країнами Антанти територіях, населення яких висловлювалося за приналежність до Німецької Австрії (Deutschösterreich), особливо, в частинах Каринтії, Штирії та Південного Тіроля, а також німецькомовних областях Богемії, Моравії і Сілезії, голосування не проводилося [16, с. 478]. Німецька Австрія залишалася складовою частиною Німецької республіки. Особливі закони регулювали участь Німецької Австрії у законодавстві і управлінні Німецької республіки як і дії законів та постанов Німецької республіки по відношенню до Німецької Австрії.

Більшість населення країни схвалювала "приєднання" Австрії до Німеччини в силу економічних міркувань, так і з культурно-етнічних причин. На двох неофіційних плебісцитах, проведених у Тіролі та Зальцбурзі, 99 відсотків населення проголосувало за приєднання до Німеччини. Враховуючи настрої повної пригніченості мас, збентеженості, зростаюче безробіття, а з ним і голод, "приєднання" до Німеччини вважалося єдиним промінням надії виходу із економічної кризи. Тому гасло "анш-

люса" на багатьох мітингах було зустрінуте гучними оплесками. Ідея "аншлюса" розглядалася як єдине правильне рішення для Австрії і її народу. Проте, які б не були сильні бажання до "аншлюса" в Австрії, для німецькомовного народу в перші повоєнні роки це було важким тягарем. Вже 20 листопада 1918 р., тобто через 8 днів після прийняття австрійської конституції, держсекретар міністерства закордонних справ Й. Зольф писав, що після проведення демонстрації в Австрії на яких відкрито лунали гасла "аншлюса", німецькомовний народ змушений був сказати свою точку зору на приєднання Австрії до Німеччини. Крім того, як зазначав автор, важливо не піднімати це питання напередодні мирної конференції [1, с. 46].

Для Німеччини основним завданням в цей час було питання про репарації та повернення країни у товариство європейських держав, серед яких вона відігравала б не останню роль. Крім того, важливо було порозумітися із Францією – споконвічним ворогом Німеччини, яка намагалася принизити німців, звести Німеччину до ролі другорядної держави. В Берліні розуміли, що спроби "аншлюса", якраз напередодні міжнародної мирної конференції, можуть негативно позначитися на Німеччині, бо країни Антанти сприймали "приєднання" Австрії, як першу спробу розповсюдити німецький вплив [8, с. 149]. Варто зазначити, що очікувальна позиція уряду Німеччини пояснювалася невпевненістю підтримки громадськості, засобів масової інформації. З іншого боку – невизначеним політичним та економічним становищем власної держави у післявоєнному європейському світі. І нарешті, як вплине "аншлюс" на хід мирної конференції. Німецький посол у Відні граф Ведель заявляв одному із спікерів Національних зборів Й. Дінгхоферу: "Зараз не можна озвучити бажання "приєднатися" до Німеччини, так як це може нашкодити укладенню миру" [2, с. 18]. Проте у стратегічному відношенні "аншлюс" Австрії залишався одним із важливих аспектів зовнішньої політики Німеччини. Так, 28 листопада 1918 р. Й. Зольф у розмові з повноважним представником Австрії Людо Хартманом підкреслював, що "рішення Австрії об'єднатися зі своїми кривими братами в Рейху мало великий вплив на народ та провідні кола Німеччини, викликали радісне піднесення, бо це об'єднання усіх німців в одну велику державу було для нас (німців) здійсненням давньої мрії. Австрійських братів сердечно вітаємо. Проте із тактичних міркувань ми повинні затамувати нашу радість, так як наші вороги, і в першу чергу Франція, не бажать нашого об'єднання" [1, с. 72].

Дещо іншим було відношення політичних партій Німеччини. Всі вони готувалися до виборів, які повинні були відбутися 19 січня 1919 р. Тому всі вони намагалися включити у передвиборчі програми і питання "аншлюса" Австрії. Німецька національна народна партія, Християнсько-демократична народна партія, Німецька народна партія вважали за необхідне підтримати ідею "приєднання", Німецькі демократи вимагали самовизначення Австрії. Ні соціал-демократи, ні союз "Спартак" у своїх програмних документах не згадували про "аншлюс". Проте ще під час Першої світової війни між представниками соціал-демократів Австро-Угорщини та Німеччини були встановлені тісні ділові контакти. Цьому сприяли візити, зустрічі, переговори представників соціал-демократії. Так, в січні 1916 р. керівники соціал-демократії Німеччини та Австро-Угорщини провели ряд консультацій з питань "аншлюса". Від імені своїх делегацій К. Реннер та Г. Кунов підкреслювали важливість та актуальність "приєднання" Австрії до Німеччини. У квітні 1917 р. між представниками соціал-демократії Австрії та Німеччини була проведена конференція на якій знову мова йшла про співробітництво, вироблення спільних концепцій, які б сприяли "аншлюсу". У вересні того ж року в Стокгольмі була проведена спільна конференція німецьких та австрійських соціал-демократів, де обговорювалось питання про створення Великонімецької республіки. З початку 1918 р. австрійська соціал-демократія постійно обговорювала міжнаціональне питання та німецькі проблеми. Так, соціал-демократ К. Реннер у своїх виступах неодноразово підкреслював, що внутрішній розвиток Австрії тісно пов'язаний з подіями в Німеччині, бо саме в цей час відбувалася активна боротьба між монархічними силами та демократією. Тобто, соціал-демократи, ще задовго до падіння Габсбурзької монархії, пов'язували майбутнє Австрії з Німеччиною [13, с. 16].

Окреслюючи перспективи "аншлюса" головний ідеолог "приєднання" Австрії до Німеччини О. Бауер вважав за необхідне модернізувати Австрію. В його розумінні модернізація стосувалася, перш за все, національного фактору, а саме збереження традиційних економічних зв'язків з колишніми країнами дунайської монархії при цьому використовуючи науково-технічний прогрес. Він намагався довести, що як держава, Австрія не спроможна самостійно існувати, тому виникає необхідність створення з Німеччиною спільного економічного простору. О. Бауер бачив перспективи виходу із післявоєнної економічної кризи у проведенні демократичних реформ, однак спільно з Німеччиною. Розробляючи питання "аншлюса", три основні німецькі області Цислейтанії, що мали складати основу Німецької Австрії. Перш за все, це власні австрійські землі (так звана внутрішня Австрія); Німецька Богемія (тобто райони з німецьким населенням, які знаходилися в історичних кордонах королівства Чехії) і Західна Сілезія. Саме для цих територій О. Бауер пропонував здійснити "аншлюс" [7, с. 36].

Інший представник соціал-демократії К. Реннер наполягав на тому, щоб факт "приєднання" Австрії до Німеччини повинен бути закріплений законодавчо. Соціал-демократи Ф. Адлер та К. Зайтц досить обережно висловлювалися щодо "аншлюса", бо мали на увазі створення Дунайської федерації.

Значна частина австрійської буржуазії висувала теорію про історичну місію Австрії, як другої німецької держави, дотримуючись лозунгу одного із лідерів християнсько-соціальної партії Ігнаца Зейпеля "одна нація, але дві держави". Ця частина буржуазії стояла на позиціях пангерманізму, заперечувала існування австрійсь-

кої нації, проте намагалася зберегти австрійську державу та її колишні володіння.

Точка зору християнських соціалістів була чітко визначена в статті І. Зейпеля від 21 листопада 1918 р. та опублікована в центральному органі цієї партії "Рейхпост". Автор стверджував, що Австрія в силу економічних та політичних проблем, які виникли внаслідок Першої світової війни, не в змозі зберегти свою незалежність. І лише "приєднання" її до Німеччини зможе підняти міжнародний престиж австрійців [11, с. 65].

Представники католицької церкви взагалі відкидали існування австрійської нації. Вони розглядали Австрію в якості форпоста Німеччини, стоячи на позиціях пангерманізму, однак не намагалися до швидкого "приєднання" з Німеччиною. Серед різних католицьких союзів, наприклад, організації австрійського студентства "Картельфербанд" відбувалися виступи протесту проти пангерманістського курсу християнсько-соціальної партії. Учасники протесту намагалися довести один одному чи варто, чи ні "приєднання" до Німеччини. Буржуазні кола країни добре розуміли, що воєнні, політичні, економічні ресурси Австрії неможливо відновити, тому намагалися обрати більш прагматичний шлях розвитку, який би приєднав економічні ресурси Австрії до Німеччини. Фінансові кола країни добре розуміли, що значна частина австрійської металургії, вся електротехнічна промисловість, машинобудування, банки будуть належати німцям. І ця командна роль Німеччини пригнічувала австрійців. Німецькі концерни в Австрії були політичною та економічною опорою пангерманської пропаганди, яка постійно наголошувала на "приєднання" її до Німеччини і включення австрійських економічних ресурсів в економіку Німеччини. Пангерманісти постійно зверталися до подій буржуазної революції 1848-1849 рр. під час якої лозунг об'єднання усіх народів, які розмовляють німецькою мовою сприяв створенню демократичної республіки. Проте події "весни народів" закінчилися поразкою, пануванням реакційних сил. Створення єдиної німецької нації завершилося упродовж 1866-1871 рр., однак без Австрії, частково у боротьбі проти неї. Після цього "аншлюс" означав не "приєднання", а підпорядкування Німеччини. Австрійська нація та держава створювалися із сильним запізненням у порівнянні з іншими країнами Західної Європи. В середовищі австрійської буржуазії існувала група прихильників Німеччини, так звані агенти, які намагалися заручитися підтримкою фінансових кіл Німеччини та підпорядкувати слабку австрійську економіку німецьким фінансовим структурам.

Економічному підпорядкуванню Австрії сприяли зовнішньополітичні фактори. Через декілька днів після проголошення республіки міністр закордонних справ О. Бауер, згідно рішення Державної ради, через посла Швеції у Відні відправив лист В. Вільсону в якому просив надати Австрії економічну допомогу, перш за все, продовольчими товарами. Дії міністра підтримали усі політичні партії в надії на те, що американський капітал сприятиме розвитку австрійської економіки. Політична ситуація в Австрії була досить напруженою і щоб її не доводити до крайнощів, мова йшла про ліквідацію економічної кризи завдяки американській допомозі. Тому і лозунг "аншлюса" став одним із центральних у зовнішній політиці уряду Реннера-Бауера.

Проти ідеї "аншлюса" виступали сепаратисти західної Австрії. Їх представляв Форальберг. Вони оголосили території західної Австрії особливою республікою та наполягали на тому, щоб вона була приєднана до Швейцарії, але проти цієї ідеї виступали швейцарські соціалісти.

Німецькі соціал-демократи не дуже підтримували ідею "аншлюса". Так, Г. Носке підкреслював, що німецькі соціал-демократи бажають німцям Австрії, щоб ті успішно розвивалися. Підтримуючи ідею "єдиної сім'ї" з австрійськими німцями, соціал-демократи Німеччини ухилилися від визнання конкретних контурів побудови німецько-австрійської держави та від самого слова "аншлюс". Їх більше хвилювали внутрішньо німецькі проблеми, що були пов'язані із репараційною політикою провідних європейських країн та США. Лише деякі представники соціал-демократії такі, як головний редактор газети "Форвертс" Ф. Штампфер, виступали на підтримку "аншлюса". Соціал-демократ П. Льюбе визнав багатонаціональну Австрійську імперію і вважав, що головна відмінність між Німеччиною та Австрією полягає в тому, що на всій території імперії проживають різні національності (на поч. XX ст. із 26 млн 150 тис. 780 осіб німців було – 36,2 %, чехів – 23,4 %, далі поляки, італійці, югослави, українці). Німеччина була "більш національною державою", а представники національних меншин займали прикордонні райони імперії. Рух "приєднання" П. Льюбе оцінював, як об'єктивно неминучий процес перетворення багатонаціональної держави в "чисто національну". Окрім П. Льюбе активними пропагандистами ідеї загальнонімецької єдності були Е. Бернштейн, Р. Брайтшайд, Р. Гільфердінг, А. Кріспін.

Баварські представники соціал-демократії виступали за незалежність від Німеччини, тому ідею "аншлюса" не підтримали. Головний редактор газети "Neue Zeit" Г. Кунов висловлював занепокоєння тим, що "приєднання" Австрії до Німеччини сприятиме посиленню впливу південних німецьких земель. Чим можна пояснити таке ставлення СДПН до "аншлюса", напевно тим, що саме в цей час відбувався розкол в середині партії, існував рух в Баварії, занепокоєність східними (Верхня Сілезія, Познань, Східна Пруссія, Данціг), північними (Шлезвіг-Гольштейн) та західними кордонами (Ельзас-Лотарингія) Німеччини.

Однією з головних перешкод на шляху "приєднання" були юридичні розходження між німецьким та чеським керівництвом у зв'язку із домаганнями на Судети, які розглядалися урядом Австрії як складова частина її території. Судети мали особливе значення для соціал-демократів Австрії та Німеччини в плані "аншлюса". Більша частина судетсько-німецьких районів не була поєднана спільними кордонами із територією Німецької Австрії. Лише території південної Моравії та південної Богемії безпосередньо межували із німецько-австрійськими землями. Основні райони проживання судейських німців мали кордон лише з Німеччиною. Тому проблема Судетів була самостійною у визначенні майбутньої спілки, а саме "аншлюса". Тільки "приєднання" Австрії до Німеччини сприяло вирішенню питання територіальної єдності Німеччини та австрійських земель в єдину німецьку державу. Соціал-демократи Судетів підтримували ідею "приєднання", розгортали активну пропагандистську діяльність. Ними були проведені акції підтримки "аншлюса". Активними захисниками цих заходів був соціал-демократ І. Зелігер. Таким чином, соціал-демократи Судетів діяли в унісон з віденським партійним керівництвом.

Перші конкретні спільні ідеї соціал-демократів Німеччини та Австрії щодо "приєднання" були обговорені на з'їзді, що проходив з 31 жовтня по 2 листопада 1918 р. В резолюції з'їзду були відображені ідеї О. Бауера про економічну та політичну нежиттєздатність Австрії як самостійної держави. Мова йшла про те, що якщо деякі нації колишньої Габсбурзької імперії мають бажання

відокремитись від Німецької Австрії, то остання повинна ввійти до складу Німецької держави.

Після проголошення 12 листопада 1918 р. Німецької Австрійської республіки, 13 листопада О. Бауер повідомив члена Ради народних уповноважених Німеччини Г. Гаазе про бажання австрійців почати переговори щодо умов "аншлюса". Німецький уряд був готовий прийняти австрійську делегацію та розглянути питання про мирне урегулювання. Проте мови про "аншлюс" не йшлося. Від австрійського уряду до Берліна був відправлений соціал-демократ Л. Хартман, який розгорнув активну діяльність серед німців на рахунок "приєднання". І дійсно, завдяки його діями були проведені консультації, дискусії на яких було прийнято рішення про вибори до загальних Національних зборів. Звісно, що австрійська сторона виступала у ролі прохача, бо "Йдучи назустріч бажанню Німецької Австрії бути включеною до складу Німецької держави, депутати німецько-австрійських зборів мали входити до складу Національних зборів на рівних правах". Проте рух за "приєднання" натрапив на опір західноєвропейських країн, особливо Франції, бо суперечив їхнім інтересам. Кінець кінцем вибори до Національних зборів проходили нарізно. При відкритті 6 лютого 1919 р. Національних зборів Німеччини соціал-демократи на чолі з Ф. Ебертом, висловлювали надію на швидке приєднання Німеччини до Австрії.

Однак тиск країн Антанти, окупація Чехословацькою Судетів, боротьба в Каринтинії, Тіролі дещо остудили бажання прихильників "приєднання".

На початок 1919 р. були окреслені нові напрямки політики соціал-демократів, а саме підписання таємної угоди між Австрією та Німеччиною. На перше місце виступали економічні питання. З цієї метою до Берліну прибула делегація Німецької Австрії на чолі з О. Бауером, яка з 27 лютого по 2 березня 1919 р. проводила переговори. Представники судетської області на переговори не були запрошені. У підсумковій резолюції переговорів було зазначено про включення Німецької Австрії до складу Великонімецької республіки "як єдине ціле". Крім того питання "приєднання" було порушено на першому з'їзді Рад Німеччини (16-21 грудня 1918 р.), але справа до обговорення не дійшла. На другому з'їзді Рад Німеччини 8-14 квітня 1919 р. знову постало питання про "аншлюс" на обговоренні якого наполягав представник соціал-демократів Ф. Хофман. Він постійно наголошував, що "аншлюс" справа усіх німців.

Питання "аншлюса" було розглянуто і на міжнародних форумах соціал-демократів. Так, на Берлінській конференції соціалістичних партій (3-10 лютого 1919 р.), Амстердамській (26-29 квітня 1919 р.) відбулися гострі дискусії щодо "приєднання" Німецької Австрії до Німеччини. Представники соціал-демократії Чехословацьки виступали проти права німців Австрії на самовизначення та "аншлюс". В резолюції Амстердамської конференції підкреслювалося, що "населення Німецької Австрії має право самостійно вирішувати своє майбутнє, у тому числі і шляхом "аншлюса"".

Під час роботи Національних зборів Німеччини 6 лютого 1919 р. рейхканцлер Ф.Шейдеман у своєму виступі підкреслював, що "найближчим часом наші австрійські брати знову займуть своє місце у величому німецькому товаристві". Депутат Г. Грубер від християнсько-демократичної партії, вітаючи німецьких австрійців у рейху, наголошував, що "німецькі австрійці належать до німецького народу і ніхто не може та не повинен заважати їм використовувати своє право на національне самовизнання на користь "аншлюса". Вони можуть приєднатися до нас дуже скоро" [14, с. 45]. Інший депутат К. Кейтл зазначав, що соціал-демократи

Німеччини вітають "від імені німецького товариства німецько-австрійських братів, як частину німецької держави" [14, с. 45]. Навіть незалежні соціал-демократи кінець кінцем висловили свою підтримку рухові "приєднання".

21 лютого 1919 р. Національні збори Німеччини прийняли резолюцію на рішенні австрійських тимчасових зборів від 12 листопада 1918 р. Мова йшла про єдність німців та австрійців в революційній боротьбі незважаючи на міжнародні кордони. Німеччина та Австрія мали створити одне ціле. Резолюція пропонувала державним службовцям шукати можливості, шляхи, які б згодом привели до державної єдності [14]. Проте не дивлячись на багаточисельні декларації з обох сторін, слабкість німецької економіки, неможливість надати своєчасно допомогу Австрії, ставили під загрозу політику "приєднання". Незавершеність цього процесу бачив О. Бауер, який неодноразово звертався до Г. Гаазе з проханням забезпечити Відень продовольчими товарами, подолати економічну кризу та зростання цін на предмети першої необхідності. Проте Німеччина, як не намагалася надати допомогу Австрії, сама знаходилася в стані економічної кризи. Один з німецьких політиків писав, що "Антанта та її прихильники використовують економічну кризу в Австрії, з тим, щоб довести австрійцям, що нічого чекати на допомогу від Німеччини" [14]. Проте згодом економічна допомога надійшла із Швейцарії. Поряд із цим країни Антанти, особливо Франція, вели пропаганду проти "аншлюса" на користь приєднання Австрії до середньоевропейського союзу, наголошуючи на тому, що "після "аншлюса" Відень перетвориться в маленьке провінційне містечко, а фінансові та банківські кола бояться конкуренції промислово-фінансових кіл Німеччини" [1, с. 137].

Багаточисельні попередні переговори між австрійським послом в Берліні Людо Хартманом та німецьким урядом завершилися 27 лютого 1919 р. Внаслідок проведення консультацій 2 березня 1919 р. в Берліні представник уряду міністр закордонних справ граф Брокдорф-Ранцау і представник уряду Німецької Австрії міністр закордонних справ О. Бауер підписали секретний протокол, який встановлював процедуру та принципи об'єднання. Обидва міністра прийшли до висновку, що "аншлюс" не варто декларувати, а необхідно реалізувати, тобто здійснити. В протоколі було заявлено, що німецькі та австрійські уряди домовилися укласти спільний державний договір про об'єднання. Крім того передбачалося, що парламенти обох країн ратифікують цей договір і він набуде законної чинності [5, с. 383]. Згодом сторони домовилися про координацію дій щодо угоди. Головне те, що Австрія входила до Німеччини як цілісна автономна держава. Параграф 3 статті 1 протоколу зазначав, що "приєднання" повинно здійснитися за умови, що Німецька Австрія вступає в імперію як самостійний державний орган" [4, с. 25]. Австрія мала отримати особливі права у сфері міжнародного представництва, міністерства, поштового та телеграфного, митного управління, армії та церкви. Були розроблені проекти торговельних угод, в сфері промисловості, транспорту. Розглядалося питання про роль Відня як другої столиці Німеччини [6, с. 3]. Проте не дивлячись на численні домовленості, цей протокол не мав політичного розвитку. Політика уряду Німеччини була досить обмеженою і це, перш за все, стосувалося питання про термін об'єднання. До того ж німецький закон про включення Австрії до складу Німеччини так і не був прийнятий. Отже, спроби Австрії здійснити "приєднання" залишилися без правового регулювання. Брокдорф-Ранцау висловлював думку, що "держсекретар О. Бауер намагається використати свою поїздку до Бе-

рліна з метою вирішити економічні, фінансові питання, а потім "аншлюс" [1, с. 259]. Тому він рекомендував канцлеру Ф. Шейдеману не давати О. Бауеру ніяких обіцянок. Зрозуміло, що така постановка зводила нанівець весь процес переговорів і звичайно – "аншлюс". Проте психологічна ситуація в Німеччині не стояла на заваді втілення ідей "приєднання". Німців турбували власні проблеми і можливість їх вирішити та яке місце в світі буде займати країна по своїм економічним показникам. Ще в жовтні 1918 р. німецький посол у Відні фон Ведель рекомендував: "не можна зараз повертати увагу населення до питання "приєднання", бо може зашкодити стосункам з країнами переможцями". Після укладання беззневомого договору Брокдорф-Ранцау знову наполягав на тому, щоб сам договір перебував у таємниці, бо на порядку денному стояли репараційні питання та укладання мирного договору. Після повернення О. Бауера до Відня, австрійський уряд прийняв рішення про створення комісії, яка з юридичної сторони вивчала реалізацію "приєднання". Аналогічна комісія була створена в Німеччині. На засіданні установчих зборів Австрії виступив О. Бауер, який повідомив депутатів, що в березні 1919 р. вже будуть функціонувати австрійсько-німецькі паритетні комісії з питань права, освіти, економіки, транспорту та валюти. Метою цих комісій був вступ Німецької Австрії в німецьку митну сферу [10, с. 40].

Крім того, австрійський уряд прийняв ще одне рішення про створення особливої комісії, члени якої намагалися визнати статус Відня в Німеччині після "приєднання". Проте О. Бауер добре розумів, як мало користі буде від створення комісій. І дійсно, на середину квітня австрійські та німецькі експерти зайшли в глухий кут. О. Бауер із сумом констатував, що не було досягнуто жодної угоди і всі попередні проекти були зведені нанівець. Один із керівників Німеччини Г. Носке заявляв австрійському представнику Браунталю, що "не кажіть мені про "аншлюс". Австрія мене не цікавить. Мені вистачить турбот з Німеччиною. Порядок треба навести, перш за все, в ній" [8, с. 348].

Щодо держав переможниць, то їх ставлення до "приєднання" було різне, Франція зуміла досягти офіційної заборони "аншлюса", яка була зафіксована статтею 80 Версальського договору, а саме 28 червня 1919 р. Стаття наголошувала, що "Німеччина визнає і суворо поважає незалежність Австрії в кордонах, які будуть встановлені договором між Німеччиною та головними союзниками. Німеччина визнає, що ця незалежність не відчужена, хіба що за погодженням Ради Ліги Націй" [3, с. 138].

Заборонивши "аншлюс", він став ще більш актуальним як для Австрії, так і для Німеччини. Депутати Веймарських національних зборів, не дивлячись на заборону говорити про "аншлюс", готові були прийняти статтю про "приєднання" Австрії до Німеччини. Під час обговорення питання про "приєднання" в парламенті більшість політичних партій висловлювали підтримку. До роботи над підготовкою нової конституції були залучені австрійські представники. 11 серпня 1919 р. була прийнята Веймарська конституція, яка містила дві статті, що стосувалися Австрії. Стаття 2 проголошувала, що "на основі закону усі землі, які належать Німеччині, включені до її складу, якщо це відповідає бажанню народу та його права на самовизначення". С. 61, п. 2 конституції підкреслювала, що "Німецька Австрія після "приєднання" до Німеччини отримає право участі в рейсраті за кількістю голосів пропорційно населенню. Представники Австрії мають право дорадчого голосу" [15, с. 44]. Спроба включення Австрії в політичний спектр Німеччини відразу викликали протест союзників. 2 вересня 1919 р. вони відправили ноту протесту німе-

цького уряду, в якій підкреслювалось, що стаття 61, п. 2 німецької конституції є подвійним порушенням статті 80 Версальського договору. По-перше, допуск Австрії в рейхсрат означав об'єднання її із землями Німеччини, що було несумісно із збереженням незалежності Австрії. По-друге, участь Австрії у рейхсраті означала політичний союз між Австрією та Німеччиною, тобто спільну зовнішню політику, що тим самим суперечило незалежності Австрії. Нота містила вимоги визнати статті Веймарської конституції не дійсними і в разі відмови – союзники обіцяли розширити окупацію Рейнської області [5, с. 94]. 18 вересня 1919 р. німецький уряд визнав усі статті Версальського договору. Таким чином, чергова спроба здійснити об'єднання двох німецьких держав закінчилася поразкою.

2 травня 1919 р. французький представник у Відні Анрі Аллізе передав австрійському уряду запрошення до Сен-Жермена для підписання миру із союзниками. Щодо представництва делегацій на конференції серед австрійських урядовців розгорнулася дискусія. Проти кандидатури О. Бауера виступила християнсько-соціальна партія, тому що соціал-демократичний міністр орієнтувався на "аншлюс" та підтримку США і Великої Британії. В той час як християнсько-соціальна партія орієнтувалася на "Раду чотирьох". В ході дискусії Установчі збори прийняли рішення, що очолити делегацію повинен К. Реннер, а ввійдуть до неї Г. Ламмаш (учасник сепаратних переговорів 1918 р.), генерал Р. Златін (генеральний інспектор англійсько-египетського Судана), Г. Ландсбергер (член правління банку "Естеррейхше"), посол Австрії в Лондоні – Франкенштейн. Проте делегація вчасно, а саме 12 травня, не прибула. Лише 14 травня 1919 р., коли "Рада чотирьох", без представництва Австрії, почала обговорювати статті мирного договору з Австрією, делегація прибула до Сен-Жермена. Їй було дозволено лише викласти свої пропозиції щодо мирного договору та гарантії в тому, що вони будуть прийняті до уваги "Радою чоти-

рьох" не було. 10 вересня 1919 р. Австрія підписала Сен-Жерменський мирний договір на підставі якого змінилася назва держави. Відтоді замість "Республіка Німецька Австрія" її стали називати "Республіка Австрія". Стаття 88 договору наголошувала, що "незалежність Австрії не відчужена, хіба що після однострійного рішення Ліги Націй" [12, с. 133]. Австрія обіцяла діяти стримано щодо "аншлюса", тим самим виконувати рішення Ради. Іншими словами стаття 88 Сен-Жерменського договору забороняла Австрії "приєднатися" до Німеччини і ця заборона могла бути знята лише за санкцією Ліги Націй. Питання "приєднання" набувало європейського характеру та переходило з німецької площини у світову. Проте протистояння між західною демократією та тоталітарною державою – Німеччиною згодом закінчилося перемогою останньої. 13 березня 1938 р. Німеччини успішно здійснила "аншлюс" Австрії.

1. Akten zur deutschen auswärtigen Politik 1918 – 1945. Bd. 2. – Göttingen, 1982.
2. Brügel L. Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie. – Wien., 1925.
3. Версальский мирный договор. – М., 1925.
4. Gschliesser O. Die Anfänge der Republik Österreich bis 1927 // Österreich 1918-1938. – Wien., 1970.
5. Dokumente der deutschen Politik und Geschichte von 1848 bis zur Gegenwart. Bd. 3. – Berlin, 1951.
6. Eichstädt U. Von Dollfuß zu Hitler. Geschichte des Anschlusses Österreichs 1933 – 1938. – Wienbaden., 1955.
7. Haas H. Otto Bauer und der Anschluss 1918/1919 // Sozialdemokratie und "Anschluss". Historische Wurzeln Anschluss 1918 und 1938 Nachwirkungen. – Wien – München – Zürich., 1978.
8. Konrad H. Die Tätigkeit der deutschösterreichischen Friedensdelegation in Saint Germain // Diplomatie und Außenpolitik Österreichs. 11 Beiträge zu ihrer Geschichte. – Wien., 1977.
9. Kreissler F. Von der Revolution zur Annexion Österreichs Zeitgeschichte. Vom Ende der Monarchie bis zum Abschluss der Staatsvertrages 1955. – Wien., 1962.
10. Mikoletzky H. Österreichs Zeitsgeschichte. Vom Ende der Monarchie bis zum Abschluss der Staatsvertrages 1955. – Wien., 1962.
11. Seipel J. Der Kampf und österreichische Verfassung. – Wien., 1960.
12. Сен-Жерменский мирный договор. – М., 1925.
13. Renner K. Der Anschluss Österreichs an Deutschland als europäisches Problem. – Berlin., 1927.
14. Verhandlungen der verfassunggebenden deutschen Nationalversammlung. Bd. 335. – № 54. – S. 45-50.
15. Schuschnigg K. Im Kampf gegen Hetler. Die Überwindung der Anschließsider. – Wien., 1969.
16. Цольнер Е. Історія Австрії. – Львів., 2001.

Надійшло до редколегії 25.03.11

Н. П'ятаха, асп.

ЗАГАЛЬНА ТРУДОВА ПОВИННІСТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ СРР В 1919–1920 рр.: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

У статті здійснено історіографічний огляд та аналіз джерел та літератури, що стосуються економічної політики УСРР, в якій розвивалося введення загальної трудової повинності.

In article was made historiography review and analysis of the sources and literature, that concerned to economic policy of USSR, in which developed introduction general labor service.

Протягом 1919-1920 рр. більшовицькому режимові вдалося поступово встановити контроль над Лівобережжям і частиною Правобережної України, й на підконтрольній більшовиками території 6 січня 1919 р. було запроваджено нову державну структуру – Українську соціалістичну радянську республіку. У декларації РНК зазначалося, що УСРР об'єднується з радянською Росією на засадах "соціалістичної федерації", що являло собою перехідний крок до повного об'єднання з Росією.

Становище Української СРР в умовах утвердження радянської влади характеризувалося, у першу чергу, повною милітаризацією економіки, адже воєнній дії 1914 – 1921 рр. практично зруйнували народне господарство країни. Система політичних і економічних заходів більшовицького режиму в 1918 – 1921 рр. (в УСРР у 1919 – 1921 рр.) одержала назву політики "воєнного комунізму". Одним із екстремальних проявів цієї політики було здійснення "милітаризації праці": запровадження загальної трудової повинності; введення загальної повинності "комуністичних суботників" (безоплатної праці у вихідні

дні); створення трудових армій (ідея належала Л. Троцькому і була підтримана Ленінінм), трудових таборів (таборів примусової праці).

За таких умов на початку 1920 р. вступає в дію Головний комітет по загальній трудовій повинності при Раді оборони, очолюваний Ф. Дзержинським. Трудова повинність була затверджена у Конституції РСФРР 1918 р., в якій у другому розділі ст. 3 зазначалося про "введення загальної трудової повинності з метою знищення паразитичних прошарків суспільства", а вже в Кодексі законів про працю РСФРР 1918 р. в першому розділі "Про трудову повинність" було вказано форми та умови трудової повинності, визначено коло осіб, що підлягали та які зовсім не підлягали трудовій повинності. У Конституції УСРР 1919 р. "визнано працю обов'язком всіх трудящих Республіки", хоча широкого застосування вона досягла лише після утвердження радянської форми державності та зміцнення командно-адміністративної системи. Загальність, неперервність та повнота виробничого процесу, примусовий характер,

© П'ятаха Н., 2011

використання методів та апарату військової мобілізації – головні засади трудової повинності визначались в тезах Л. Троцького [6, 7, 8, 19].

Теорію загальності праці офіційно було оформлено в "Маніфесті Комуністичної партії" К. Марксом та Ф. Енгельсом ще в 1848 р., де в 8 пункті було зазначено "однаковий обов'язок праці для всіх". Пізніше, в грудні 1917 р., в своїх тезах, проєкт декрету та декреті про націоналізацію банків В. Ленін проголосив загальну трудову повинність і її перший крок – контроль за допомогою споживчо-трудова та бюджетно-трудова книжка за заможними класами [2, 5, 10, 12].

Такі заходи не були новими, адже трудові мобілізації вводяться при надзвичайних ситуаціях (війна, стихійне лихо) чи виходили з теоретичних основ побудови суспільства (соціальні експерименти). Наприклад, у роки Першої світової війни у Німеччині було введено трудову повинність в зв'язку переходом промисловості на військовий лад та скороченням виробництва продовольства [4, с. 296]. Німецька влада ще 25 січня 1915 р. прийняла закон про хлібну монополію, а потім, на протязі війни встановила "примусове господарство" майже в усіх галузях виробництва [11, с. 50]. В Росії ж трудова повинність була проголошена спочатку декретом ВЦВК про націоналізацію банків [2, с. 228], а потім введена декретом РНК від 5 жовтня 1918 р., за яким обов'язковість праці встановлювалась, в першу чергу, для "буржуазних елементів", які окрім служби виконували ряд громадських робіт [14, с. 509]. Самі ж більшовики дуже уважно слідували за змінами в соціально-політичній організації воюючих держав. І коли весною 1918 р. група німецької буржуазії спробувала створити торгові відносини з Радянською Росією, вони попросили представників РНК розповісти про принципи радянської економічної політики, а потім сказали, що такі ж заходи проводяться й у них, але носить різну назву: у більшовиків це – "комунізм", а в німців – державний контроль. Деякі німецькі соціал-демократи називали таку систему заходів "воєнним соціалізмом" [11, с. 52].

Проблема трудової повинності була і залишається об'єктом дослідження багатьох істориків, таких як Д. Баєвський, Е. Гімпельсон, М. Супруненко, С. Кульчицький, Ю. Терещенко тощо.

Важливе значення мають праці В. Леніна "Очередные задачи советской власти", "Великий почин", в яких він аналізує становище держави й намагається, не відступаючи від комуністичної ідеології, не лише відбудувати її на засадах рівності громадян, але й утримати владу. Праці Л. Троцького "Переход к всеобщей трудовой повинности в связи с милиционной системой", "Доклад об организации труда. Трудовая повинности", "Задачи комиссии по всеобщей трудовой повинности" тощо є також безпосереднім джерелом з дослідження суспільно-політичної історії України в період громадянської війни. Зокрема вищезазначені та інші праці в подальшому житті В. Леніна та Л. Троцького ними ж піддаються аналізу та певній критиці про прорахунки, неточності в діяльності. Ще говорячи про революцію 1905 р., мріючи про світову революцію, Троцький пророче сказав і про події, сучасником і творцем яких був сам: "Наша революція вбила нашу "самобутність". Вона показала, що історія не створила для нас виключних законів" [18, с. 15].

Отже, загальна трудова повинність – це обов'язок, який покладався на громадянина щодо виконання певних видів робіт, був одним з головних важелів у системі управління націоналізованою промисловістю та політики зокрема в період політики "воєнного комунізму", відзначався примусовістю праці [5, с. 146], але в понятті

труд при соціалізмі тлумачення ведеться зовсім інше: загальна, планомірна діяльність вільних від експлуатації, об'єднаних на колективних засадах членів суспільства, така праця спрямована на створення матеріальних та духовних благ на користь трудящих [15, с. 187]. Але апофеозом та логічним завершенням соціально-економічної політики державного абсолютизму виявилось створення широкої системи ГУЛАГу, а раніше – за декретом ВЦВК про націоналізацію банків – проголошення "ворогами народу", арешти та розстріли.

Українська дослідниця А. Ришкова, досліджуючи проблеми безробіття, говорить про активну націоналізацію робочої сили, яка безпосередньо витікала з націоналізації промисловості та нерухомості і таким чином було зменшено відсоток кількості безробітних. Під суворою дисципліною були усі засоби народного господарства та трудова повинність без чого неможливе здійснення соціалістичного ладу. Тому загальний облік робочої сили був обов'язковим заходом до впровадження загальної трудової повинності. А потім, декретом від 10 червня 1920 р., затвердили Положення про Всеукраїнський комітет з загальної трудової повинності (Укркомтруд) для більш ретельного контролю [13, с. 196–198].

Обов'язковість праці на засадах трудової повинності за В. Леніним – важлива ознака соціалізму, як зазначає у своїй статті І. Ільхов. Дослідник вважає, що трудова повинність була найбільш всеохоплюючою та жорсткою формою мілітаризації праці. "Поголовна трудова мобілізація" розглядається, як невід'ємна частина політики в сфері праці та зовсім не пов'язується з воєнними та взагалі з якими-небудь надзвичайними обставинами. Це наріжний принцип і соціальної, й економічної політики. Але примус не може бути символом, змістом політики в сфері праці. Примус може здійснюватись лише при надзвичайних обставинах чи революції, тобто лише дуже короткий строк [3, с. 183–185].

Як зазначає С. Кульчицький: "У виробництві, організованому по-комуністичному, не можна було обійтись без трудової повинності. Примусовість праці впливала з самої ідеї цілком позбавленого ринкових важелів планового господарства. Якщо випуск чобіт, вакси і ковбаси підлягав централізованому плануванню, то й людей, які виробляли усі ці речі, треба було переміщувати по підприємствах згідно з потребами виробництва, навіть якби вони не бажали цього" [9, с. 98] Іншої думки дотримувався Ю. Терещенко, вказуючи, що в основу переходу від системи вільного найму до загальної трудової повинності й масових мобілізацій... був покладений принцип примусу, який було викликано умовами громадянської війни, і тільки таким способом можна було забезпечити необхідне залучення робочої сили на виробництво та її розподіл [17, с. 150].

Загальна картина народного господарства та розвиток економічних відносин Радянського Союзу подавалась Д. Баєвським у праці з історії господарського будівництва [1, с. 78]. Автор, спираючись на праці Леніна, описував систему загальної трудової повинності, яка вводилась в зв'язку з боротьбою проти розрухи, характеризує стан робочого класу в умовах боротьби за затвердження нової дисципліни праці на теренах всього Радянського Союзу в період громадянської війни.

Розглядаючи політику трудової повинності, неможливо не згадати про політику "воєнного комунізму", адже перша була невід'ємною частиною другої. Так, С. Павлюченков у дослідженні з історії воєнного комунізму відзначив про великий масив літератури та досліджень з теми, але найбільш ґрунтовні та відкриті були написані самими сучасниками подій, оскільки радянська історіографія не мала права переступати через ідеоло-

гчний бар'єр [11, с. 16–17]. Але автор у своїй роботі показав й про неприпустимість відступу в ідеології і в праці: "Посягаючи на тіло та думку людини, держава швидко помітила супротив всієї великої маси трудящих, від колгоспників до інтелігенції. Протистояння та апатія до праці намагались подолати не шляхом пошуку компромісу між державними інтересами й інтересами окремого працівника, а посиленням вимог та відвертим терором" [11, с. 11].

Дослідженням проблеми трудової повинності активні займаються сучасні російські історики. Так, дослідниця О. Теленкова значну увагу надала безпосередньо трудовій повинності. Зокрема, охопила нормативну базу радянського законодавства, обґрунтувала теоретичні проблеми політики стосовно трудової повинності, описала історію створення системи трудової повинності її діяльності та методів впровадження на теренах СРСР. Досліджуючи історіографію проблеми, вона окреслила її окремі періоди та відзначила основні моменти. О. Теленкова відзначас, що в радянській науковій думці домінувала точка зору, що зводилася до апологетики трудової політики партії більшовиків, виправданню майже всіх заходів, що започатковували законодавча та виконавча радянська влада, а також що історики всього радянського періоду досліджували політику трудової повинності окремими питаннями (трудоармії, мобілізація праці, робітничий клас і т. д.) та з недостатньою глибиною. В зв'язку з ідеологічних причин багато питань замовчувались, а то й взагалі заборонялись, як не притаманні радянській державі. Розглядаючи роботи 20-х рр., дослідника виділяє цілий ряд теоретиків, що стояли у підніжжя нової держави та творили її багатогалузеву політику. Серед них не оминається й полеміка Н. Бухаріна з М. Ольмінським щодо примусовості праці, яка пов'язана з революційним насиллям. Також виділяється популярна тема створення трудових армій, яким присвятили свої роботи ще сучасники [16].

В. Цись у своїй монографії акцентував увагу на роботу трудових армій в період громадянської війни, визначив основні напрямки діяльності трудових армій під час переходу до нової економічної політики, здійснив історіографічний аналіз наукової літератури та виокремив періодизацію вивчення історії трудових армій даного періоду. Насамперед, історія використання праці військовослужбовцями в умовах Громадянської війни привертала увагу радянських та партійних працівників, військових спеціалістів та економістів. Але вони намагались виявити й усунути причини неефективного використання робочої сили червоноармійців. Частина дослідників приходили до висновку, що трудові армії себе не виправдали, а інші автори вказували на великий потенціал залучення збройних сил до соціалістичного будівництва. Також В. Цись дійшов висновку, що дослідження 1930 – середини 1950-х рр. прив'язувалася виключно до "мирної передишки" початку 1920 р., тому що в цей період вийшло кілька робіт, які містили в собі коротку характеристику переходу військових з'єднань з бойового на трудовий фронт.

Період "відлиги" відзначився дослідженнями про господарську діяльність трудз'єднань: допомоги у відбу-

дові сільського господарства, боротьби з голодом, добуванні вуглю у Донбасі. Чимало істориків фіксувало увагу на просвітницьку роботу трудових армій, боротьбу з бандитизмом та їх допомогу громадянському населенню. Підкреслено успіхи радянських військовослужбовців, політичних керівників (І. Косіор, М. Тухачевський та ін.). Вже з початку 1990-х рр. спостерігається відхід від позитивних оцінок діяльності трудових армій в умовах Громадянської війни й переходу до непу. За аналізом В. Цися, трудоармії характеризувалися примусовою працею "в концентрованій формі", як елементу внутрішньопартійної боротьби [20, с. 8–11].

В сучасній історичній науці існує низка робіт з історії України, Компартії України, історії СРСР, що торкаються проблеми трудової повинності через призму загальної історії. Це праця "От капитализма к социализму. Основные проблемы истории переходного периода в СССР 1917 – 1937 гг." за редакцією Ю. Полякова (1980), монографія Л. Борисової "Военный коммунизм: насилие как элемент хозяйственного механизма" (1971), "Історія Української РСР" у 8 томах (1976) під редакцією А. Шевелева, "История России XX – начала XXI века" (2006) за редакцією Л. Мілова тощо. Нині питання загальної трудової повинності як одного з провідних аспектів економічної політики радянської влади в 1919 – 1920 рр. є предметом вивчення багатьох науковців.

1. Баевский Д. Очерки по истории хозяйственного строительства периода гражданской войны / Д. А. Баевский, – М., 1957. – 447 с. 2. Декреты Советской Власти. – М., 1957. – Т.1, 320 с. 3. Ильихов А. Советская модель всеобщего труда в 1918 – 1922 гг. // Рабочие в России: исторический опыт и современное положение / Под ред. Д. О. Чудакова. – М., 2004. – С. 182 – 199. 4. История России XX – начала XXI века. Под ред. Л. В. Милова, – М., 2006. – 960 с. 5. Карпенко Д. Трудовая повинность // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 1998. – С. 146. 6. КЗПП 1918 года // СУ РСФСР, 1918. – № 87-88, 905 с. 7. Конституция РСФСР 1918 года // Собрание Узаконений и Распоряжений Рабочего и Крестьянского Правительства РСФСР, 1918. – № 51. – 582 с. 8. Конституция УССР от 10 марта 1919 г. Харьков, 1920. 9. Кульчицкий С. Загальна трудова повинність // Комунізм в Україні і перше десятиріччя (1919-1928) / С. В. Кульчицкий, – К., "Основи", 1996. – С. 97 – 105. 10. Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии 1848 / К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 4. – М., 1955. – С. 419 – 459. 11. Павлюченков С. Военный коммунизм в России: власть и массы / С. А. Павлюченков – М., 1997. – 272 с. 12. Протоколы и стенографические отчеты съездов и конференций Коммунистической партии Советского Союза. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 – 614 с. 13. Ришкова А. Державна політика щодо проблеми подолання безробіття в УСРР у 20-х роках XX ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник молодих вчених. – 2009. – Вип. 12. – С. 195 – 205. 14. Соломон-Исецкий Г. Среди красных вождей. Часть 2. Моя служба в Москве. / Г. А. Соломон-Исецкий. М., 1995. – С. 509 – 510. 15. Сонин М., Якимов В. Труд при социализме // Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. – М., 1980. – С. 187 – 191. 16. Теленкова О. Трудовая повинность в годы гражданской войны (октябрь 1917 – март 1921 гг.): Автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук: 07.00.02: Смоленск, 2004. – 26 с. 17. Терещенко Ю. Введение всеобщей трудовой повинности. Милитаризация производства // Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине: очерк истории экономической политики (1917-1920). / Ю. И. Терещенко, – К., "Наукова думка", 1986. – С. 148 – 157. 18. Троцкий Л. 1905. – М., 1922. 19. Троцкий Л. Переход к всеобщей трудовой повинности в связи с милиционной системой. // Правда, 1919, 16 декабря. 20. Цись В. Трудовые армии в условиях Гражданской войны и перехода к новой экономической политике.: Автореф. дис. на соиск. учен. степени доктора ист. наук: 07.00.02: Тюмень, 2009. – 42 с.

Надійшла до редколегії 24.03.11

ЦЕРКОВНО-КРАЄЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНИХ БРАТСТВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті досліджено проблему впливу православних братств Лівобережної України на розвиток місцевих церковно-історичних досліджень у 1864 – 1917 рр. Акцентовано увагу на регіональних особливостях діяльності братських організацій.

The problem of influence of the brotherhoods of Left bank Ukraine on regional ethnography studies in 1864 – 1917 yy. is analyzed in the article. The attention is paid to regional peculiarities of the brotherhoods' activity.

8 травня 1864 р. Святійшим Синодом за схвалення імператора Олександра II опубліковано "Основні правила для заснування православних церковних братств" [20]. Основною метою братств визначалася реалізація місіонерської, релігійно-просвітницької, а також благодійницької функцій, складовою останньої були церковно-краєзнавчі дослідження. У цьому аспекті діяльність братств була частиною того краєзнавчого руху, що в другій половині XIX – на початку XX ст. ст. переживав своє піднесення і включав виникнення історичних товариств, архівних комісій, музеїв, видання збірників документів та численних досліджень тощо.

Відповідно метою даної статті являється вивчення ролі православних братств, зокрема, братських організацій Лівобережної України у проведенні церковно-краєзнавчих студій.

Джерельною базою для дослідження даної проблеми є, в першу чергу, щорічні звіти братств та інформація про їх діяльність, що розміщена в періодичних єпархіальних виданнях. Крім того історію цього питання частково висвітлено в публікаціях таких науковців як О. Делія [3], О. Гейда, [2] О. Коваленко, В. Малиневська [10], О. Тарасенко [19]. Статті цих учених присвячено регіональним аспектам церковно-краєзнавчої діяльності братств.

Важливу роль у проведенні церковно-краєзнавчих досліджень на Полтавщині на початку XX ст. відіграло Полтавське Свято-Макаріївське єпархіальне братство. За статутом від 7 лютого 1890 р. воно повинно було турбуватись про поширення знань "... про події історичного життя православної російської церкви" [23, с. 119].

Так, наприклад, діяльність братчиків виявилась у підготовці до друку "Переяславсько-Полтавського патерика". Справа створення "Патерика" розпочалася 22 листопада 1912 р. на засіданні ради братства з пропозиції Назарія, архієпископа Полтавського та Переяславського. Планувалося, що до "Патерика" ввійдуть життєписи угодників Божих, уродженців чи жителів Полтавської єпархії. Серед них: святий Єфрем, єпископ Переяславський, священномученик князь Борис, святий преподобномученик Макарій Переяславський, святий Патріарх Афанасій, лубенський чудотворець Паталарій, святий Іоасаф Горленко, єпископ Білгородський, святий Дмитро Ростовський, Паїсій Величковський, уродженець м. Полтави, Паїсій, подвижник Києво-Печерський, уродженець м. Лубен тощо [12, с. 2030].

Була створена комісія по виданню "Патерика", членами якої були обрані протоіереї – Г. Лісовський, С. Четвериков та член Полтавської вченої архівної комісії А. Мальцев [13, с. 1532].

Початок справи утворення "Патерика" відноситься до 1913 р. На засіданні 27 травня з приводу складення "Патерика" постановлено: "...Патерик має задовольняти потребам освіченого читача та простого народу, тому має бути загальнодоступним для читання, але складеним ґрунтовно та повчально..." [14, с. 2584 – 2585]. До життя святого додавався тропарь або молитва старослов'янською, з перекладом чи коротким поясненням

російською. Вступ до "Патерика" містив відомості про місцевих святих, ікони та інші святині. Збиранням цієї інформації займався викладач полтавської семінарії В. Терлецький [14, с. 2585]. Інші автори займались пошуком матеріалу для першої та другої частин "Патерика". Перша частина мала містити інформацію про життя прославлених святих, інша – щодо святих не внесених до місцевого пантеону.

Із метою ознайомлення з першоджерелами деякі укладачі "Патерика" були відряджені в різні місцевості Росії: протоіереї С. Четвериков для ознайомлення з рукописами про Паїсія Величковського до Санкт-Петербурга, в Бессарабію та Молдову; Н. Вишневський для пошуку та ознайомлення з першоджерелами про святих Амвросія Серебрянникова до Санкт-Петербурга, Новгороду; священник Ф. Булдовський відряджений до Харкова для роботи в архіві Харківської духовної консисторії по створенню біографії архієпископа Мелентія Леонтовича тощо [там само].

Братством були виділені значні кошти на збір матеріалів для видання "Патерика". Так у 1912 р. Я. Ільминському видано 1000 руб. для поїздки на батьківщину святих Афанасія [12, с. 2031], у 1914 р. він отримав ще 300 руб. з братської казни для друку дослідження, присвяченому А. Патерлаю. Невдовзі, 1914 р. у Полтаві був оприлюднений нарис краєзнавця "Святитель Христов Афанасій сидячий, Лубенський чудотворець" [3, с. 36].

Рада Братства взаємодіяла з різними організаціями та приватними особами з приводу надсилання рукописів та видань, необхідних для укладачів "Патерика". На запит Комісії, зокрема, відгукнулася Московська контора Святійшого Синоду, Віленська комісія для розбору та видання давніх актів, Санкт-Петербурзька імператорська духовна академія тощо [14, с. 2585].

19 лютого 1915 р. головування в Комісії по виданню "Патерика" прийняв на себе новий Полтавський та Переяславський преосвящений Неофіт. Того ж року був готовий до випуску перший том "Патерика". Про друк 4000 примірників якого Комісія уклала договір із фотоліто-типографією С. Кульженко в м. Києві вартістю майже у 5000 тис. руб. [15, с. 326 – 327].

Крім того Полтавське Свято-Макаріївське єпархіальне братство розповсюджувало інформацію про святині Полтавської єпархії серед широкого загалу. У 1912 р. постановою Ради братства надруковано 1500 примірників історичного нариса присвяченого Горбанівській іконі Богородиці. Нарис був написаний полтавським протоіереєм Ф. Лазурським [3, с. 37].

Разом із тим Братством організувались богословські читання. Їх програми публікувались у "Полтавському віснику", "Полтавському голосі", "Полтавських єпархіальних відомостях". Читання відбувались у приміщенні Маріїнської жіночої гімназії м. Полтави. До програми читань були включені доповіді Я. Ільмінського, присвячені постаті А. Патерлая. Також головою Ради братства Г. Лісовським була підготовлена доповідь з життєписом переяславського чудотворця Макарія [3, с. 37].

Одним із найбільших братств Чернігівської єпархії було єпархіальне Братство святого Михаїла, князя Чернігівського засноване 11 серпня 1888 р. За першим статутом його функції обмежувались місіонерською діяльністю [21, с. 249]. У 1891 р. до статуту було внесено ряд доповнень, згідно з якими Братство поширювало свою діяльність на релігійно-виховну та просвітницьку сфери [17, с. 4].

Серед членів Братства були діячі церковно-краєзнавчого руху – ректори семінарії М. Марков, І. Галахов та В. Сокольський, викладачі І. Лебедев, А. Шестериков, Н. Славін, Л. Покровський, В. Острогорський, священники О. Єфимов, А. Тупилов, І. Кибальчич, Т. Стефановський, С. Шугаєвський, Ф. Васютинський, І. Платонов, заочний учитель гімназії А. Величковський, учитель жіночого єпархіального училища М. Доброгаєв, настоятелі більшості монастирів єпархії. Почесними членами були відомі дослідники церковної старовини Г. Милорадович та М. Бережков.

Протягом 1891 – 1894 рр. у рамках підготовки та святкування 900-річчя заснування Чернігівської єпархії коштом Братства були оновлені старовинні печери у Чернігові та Любечі, споруджена дерев'яна каплиця на місці хрещення мешканців Чернігова в урочищі Святе. Також Братство сприяло ремонту Спаського і Борисоглібського соборів та Іллінської церкви. На території Єлецького монастиря встановлено хрест на місці престолу Петропавлівського храму, а з 1892 р. у келії Ф. Углицького та Д. Туптала почала діяти постійна виставка реліквій, що належали цим церковним діячам [4, с. 117 – 120]. За пропозицією єпископа Сергія був проведений огляд фрескового розпису Успенського собору Єлецького монастиря та археологічні дослідження печер. Для обстеження запросили членів Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії, протоієрея Софійського собору П. Лебединцева та професора Київського університету В. Прахова, які підготували опис підземних споруд Єлецького та Троїцько-Іллінського монастирів [2, с. 47].

Завдяки наполегливим клопотанням єпископа Сергія у березні 1893 р. до Чернігова були передані ковчег із часткою мощей святого Дмитра Ростовського, ікона з його зображенням, а також копії деяких документів, що зберігалися в Єлецькому монастирі [4, с. 59 – 60].

До ювілею єпархії Братство видало брошури чернігівського єпископа Сергія "Початок християнства в Чернігівській області", "Про святих та святині Чернігівські", "Про деякі пам'ятки з місцевої історії", а також низку збірників, історичних нарисів про чернігівських святих, чудотворні ікони, видатних церковних діячів. Зусиллями членів братства, місцевого духовенства та викладачів семінарії, був здійснений опис ризниць та бібліотек чернігівських Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів, Єлецького і Троїцько-Іллінського монастирів, а також архіву Чернігівської духовної консисторії [2, с. 47]. Членами Братства П. Соболевим, Н. Славнім, М. Доброгаєвим, І. Платоновим, І. Листовським були підготовлені дослідження, присвячені видатним чернігівським ієрархам Л. Барановичу, І. Максимовичу, М. Десницькому, В. Смирному, Ф. Гумілевському. Видано дослідження І. Платонова з історії чернігівських Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів. Крім того Братство влаштувало у Спаському соборі 15 лекцій з церковної історії Чернігівщини [2, с. 47].

На цьому діяльність Братства по вивченню церковної історії краю не обмежилась. Так у 1899 р. Рада Братства за ініціативи викладача семінарії Д. Скворцова ухвалила "простити духовну конститорія наказати отцям благочинним доставити відомості про розкол та

сектантство в їх округах, на основі розробленої програми" [2, с. 47]. На підставі зібраних таким чином відомостей було впорядковане "Історико-статистичний огляд сучасного старообрядницького розколу в чернігівській єпархії" [18]. Матеріали "Огляду" містять багато цінної інформації з історії розколу та сектантських рухів на Чернігівщині.

Важливим етапом життя Братства Святого Михаїла, князя Чернігівського стало відкриття 14 жовтня 1906 р. Чернігівської церковно-археологічної комісії (згодом Чернігівське церковно-археологічне товариство) при Чернігівському єпархіальному давньосховищі [7, с. 35]. У різний час членами Комісії були: покровитель Давньосховища преосвященний Василій, єпископ Чернігівський та Ніжинський, голова Комісії доглядач Чернігівського чоловічого духовного училища М. Доброгаєв, незмінний член Комісії ректор Чернігівської духовної семінарії протоієрей В. Сокольський, завідувач Давньосховищем викладач Чернігівської духовної семінарії В. Дроздов, а також інші авторитетні дослідники церковних старожитностей як К. Капрінський та О. Єфимов тощо. [5, с. 98-99].

Приміщенням для експонатів Давньосховища став новозбудований Чернігівський єпархіальний дім імені Миколи II. Там розміщувалось до 4000 предметів старовини, які збирались під час поїздок церквами та монастирями єпархії членами Комісії. Чернігівське Давньосховище містило велику колекцію давнього живопису; мало цінні церковні блюда XIV та XV ст. ст.; колекцію натільних хрестиків всіх періодів, починаючи з Володимира Великого; та великий відділ українських вишивок. Відбувся обмін колекціями старовинних зібрань із Губернською Архівною Комісією, яка передала ряд експонатів до Чернігова [7, с. 35].

Чернігівське Давньосховище брало участь в облаштуванні церковно-історичного відділу на виставці XIV-го Археологічного З'їзду та ініціювало збирання в Чернігівській єпархії пожертв на потерби розвитку археологічних досліджень в регіоні [там само].

Працівники Комісії організували ряд експедицій з метою дослідження церковно-історичних пам'яток Чернігівщини. Однак без створення розгалуженої структурованої організації повною мірою функції Комісії виконати було дуже складно. Тому 1914 р., з метою підвищення ефективності роботи Комісії, виникла ідея заснування археологічних комітетів у повітах єпархії та запровадження інституту "довіренних осіб" комісії, які б не тільки доглядали за станом пам'яток, але й брали участь в експедиціях і розвідках [5, с. 108]. Проте на заваді втіленню цього задуму стала складна політична ситуація, викликана триваючою світовою війною, тому відкрити мережу місцевих осередків комісії не вдалося.

На засіданнях комісії, що відбувалися зазвичай щокварталу, крім інформаційних повідомлень заслуховувалися наукові доповіді. Значний інтерес становили, зокрема, студії В. Дроздова "Лялицький палац графа В. П. Завадовського" [5, с. 100], М. Дорогаєва "Заповіт С. Яворського", П. Дорошенка "Старовинні синодики роду Дорошенків" тощо [10, с. 289].

Зусиллями Давньосховища придбано за 65000 руб. та реставровано давній Лялицький палац графа В. Завадовського, який на роки війни пристосовано для потреб шпиталю [7, с. 35].

Також Чернігівським давньосховищем підготовлено й видано до друку два випуски "Збірника Чернігівського Єпархіального Давньосховища". Перший з них (1908 р.) містив каталог частини колекцій, а також кілька статей про пам'ятки культурної архітектури. Другий випуск "Збірника" (1916 р.) був повністю присвячений чернігівсь-

кому архієпископу початку XVIII ст., письменнику і меценату Іоанну Максимовичу [10, с. 289]. Крім того побачили світ дослідження "Картини церковного життя Чернігівської єпархії з дев'яти століть її історії" та "Про централізацію церковно-археологічних установ" [7, с. 35]. У 1917 р. Церковно-археологічна комісія видала цікаву книгу С. Гатцука "Архів Борщових: Досвід використання фамільних паперів". Готувалося до друку, але так і не вийшло дослідження Д. Бочкова "Розпис книг Чернігівського друку" [10, с. 289].

Одним із напрямків діяльності Комісії було спостереження за охороною та підтримання у належному стані пам'яток церковної старовини, переписка зі вченими архівними та церковно-археологічними комісіями.

Після жовтневих подій 1917 р. Чернігівська церковно-археологічна комісія припинила своє існування, однак Чернігівське єпархіальне сховище старожитностей продовжувало функціонувати під назвою "5-го Радянського музею" [10, с. 290].

Крім того у 1916 р. при Братстві створений Чернігівський єпархіальний місіонерський музей, у якому знаходились писемні та речові пам'ятки, що стосувалися життя, побуту та догматів віровчення розкольників та неправославних релігійних громад Чернігівщини (протестантів, католиків, іудеїв та мусульман) [2, с. 48]. На жаль, жодного опису колекцій не збереглося, а експонати були знищені під час революції 1917 – 1921 рр.

При Братстві діяв Комітет по влаштуванню читань для народу, який очолював знавець церковної історії кафедральний протоієрей О. Єфимов. Представники духовенства, викладачі духовних навчальних закладів, студенти старших курсів семінарії виступали з лекціями з місцевої церковної історії, причому деякі з них були надруковані у вигляді листівок окремим тиражем. У 1914 р. цей Комітет було реорганізовано у Чернігівське релігійно-філософське товариство. Його статут ставив за мету діяльності товариства наступне: "... розкривати погляди та помилки релігійні та антиморальні та сприяти проведенню в свідомість суспільства Чернігівської єпархії істинних ідей православно-християнської віри та моральності..." [22, с. 77].

У 1911 р. при Братстві створено Комітет для нагляду за іконописом, функції якого полягали у контролі за дотриманням православного канону, розповсюдженні спеціальної літератури з іконопису, створенні майстерень і проведенні професійної реставрації стінопису та стародавніх ікон у храмах єпархії [2, с. 48].

У 1916 р. Братством святого Михаїла, князя Чернігівського завершена робота зі складання історико-статистичного опису церков та приходів єпархії. Ініціативу створення цього опису взяла на себе Рада Братства, члени якої вирішили зібрати потрібні відомості шляхом розповсюдження анкет через приходські братства та їх голів. Із цією метою Радою Братства складена та 5 липня 1914 р. затверджена на засіданні членів Братства "відомість" із питаннями до неї [6, с. 76]. Усі питання анкети були розділені на 6 головних розділів, які, відповідно, поділялись на пункти: "... I) відомості про храм та святині приходу; II) про самий прихід; III) про причт; IV) діяльність Братства св. Михаїла, князя Чернігівського; V) приходська місія; VI) діяльність церковно-приходського опікунства..." [8, с. 1]

Окрім того Братство святого Михаїла, князя Чернігівського друкувало результати своїх церковно-краєзнавчих досліджень у часописах "Чернігівські єпархіальні відомості", "Віра і життя", газеті "Чернігівський церковно-громадський вісник".

Історія виникнення братських організацій на Слобожанщині сягає другої половини XVII ст., коли переселе-

нці із Задніпряння принесли з собою традиції церковних братств. Новоутворені братства не ставили перед собою таких широких цілей як Правобережні, де вони стали головною твердиною православної віри та української народності [1, с. 382]. У Слобідській Україні, в тому числі у Харкові, братства діяли в межах церковного приходу як релігійно-благодійні та просвітницькі організації. Д. Багалій та Д. Міллер відзначають, що протягом XVII – XVIII ст. ст. на Слобожанщині існувало щонайменше 6 братств, причому 2 з них мали свої шпитали [1, с. 385].

Після відродження ідеї братського руху в другій половині XIX ст., Харківська губернія також долучилася до творення нових організацій. Зокрема, 31 грудня 1903 р. єпархіальним преосвященним Арсенієм затверджено статут Харківського єпархіального релігійно-просвітницького братства Озерянської Божої Матері [9, с. 2]. До складу релігійно-просвітницької діяльності братства входила місіонерська (протисектантська та протирозкольницька), а в перспективі – благодійницька діяльність [24, с. 11], яка поширювалася разом із розвитком Братства.

Для прикладу, одним із напрямків діяльності Братства було проведення релігійно-просвітницьких читань. Вони, у першу чергу, містили повідомлення із церковної та вітчизняної історії, а вже потім – статті релігійно-морального та побутового характеру [11, с. 129].

Крім того Рада братства Озерянської ікони Божої Матері з 1908 р. щорічно видавала "Південно-руський церковно-народний Календар". Він розповсюджувався через отців благочинних по приходах єпархії та був покликаний "...протидіяти антирелігійній та антидержавній пропаганді..." [16, с. 103].

Матеріал "Календаря" було структуровано за розділами: 1) релігійно-моральний; 2) історичний; 3) народної освіти; 4) медицини; 5) сільського господарства; 6) інше [16, с. 104]. В історичному розділі вміщувалися повідомлення з російської історії, історії краю, церковної історії. Крім того у "Календарі" розміщувалися православний місяцеслов, астрономічні дані, інформація про податки та збори, зразки різної правової документації, відомості про місцеві пошту, телеграф, залізницю, адрес-календар м. Харкова тощо [там само].

Таким чином, хоча церковно-краєзнавчий напрямок, як складова благодійницької діяльності братств Лівобережжя розгорнувся лише в 1890 – 1910-х рр., фінансувався переважно за субсидіарним принципом та не мав пріоритетного значення. Проте результатами підтримки церковно-історичних досліджень братчиками Лівобережної України стало збирання, вивчення та збереження численних пам'яток церковної старовини, видання багатьох наукових розвідок.

Варто також відзначити регіональну специфіку даного питання, яка полягала у нерівнозначному впливові лівобережних братств на стан розвитку місцевих краєзнавчих студій. Так єпархіальні братства Полтавської та Чернігівської губерній розгорнули більш об'ємну діяльність порівняно з Харківськими братствами. Мається на увазі проведення таких широкомасштабних досліджень, як створення Полтавським Свято-Макаріївським братством "Переславсько-Полтавського патерика", заходи Чернігівського братства святого Михаїла, приурочені до відзначення 900-річчя Чернігівської губернії, діяльність підпорядкованої йому Чернігівської церковно-археологічної комісії (згодом Чернігівське церковно-археологічне товариство) при Чернігівському єпархіальному давньосховищі, впорядкування "Історико-статистичного огляду сучасного старообрядницького розколу в Чернігівській єпархії" тощо.

Перспективами подальших досліджень є розширення тематики питання за рахунок висвітлення просвітницького, місіонерського та благодійницького напрямів функціонування братств.

1. Багалей Д., Миллер Д. История города Харькова за 250 лет его существования (1655 – 1905). Ист. монография. – Т. I. – Репринт. изд. – Харьков, 1993. – 572 с. 2. Гейда О. Благодійна діяльність Братства святого Михаїла, князя Чернігівського у сфері церковно-краєзнавчих досліджень // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 8. – Чернівці, 2007. – С. 46-49. 3. Делія О. Внесок Полтавського Свято-Макарієвського єпархіального братства у розвиток церковно-історичних краєзнавчих досліджень на Полтавщині у другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/6452/1/11.pdf> 4. Добровольский П. Черниговский Елецкий Успенский мужской монастырь. – Чернигов: Типография губернского земства, 1900. – 150 с. 5. Жизнь и деятельность Братства св. Михаила, князя Черниговского за 1914 год // Черниговский церковно-общественный вестник. – Чернигов: Типография Братства св. Михаила, князя Черниговского, 1915. – 142 с. 6. Жизнь и деятельность Братства Святого Михаила, князя Черниговского в 1915 году // Черниговский церковно-общественный вестник. – 1916. – Часть неофициальная. – № 19-20. – С. 57-78. 7. Здравомыслов К. Сведения о существующих в епархиях церковно-археологических учреждениях и консисторских архивах. – Петроград, 1917. – Тип. Главного Управления Уделов. – 36 с. 8. Историко-Статистическое описание церквей и приходоу епархии // Черниговский церковно-общественный вестник. – 1915. – Часть неофициальная. – № 20. – С. 1-3. 9. История возникновения религиозно-просветительного братства в г. Харькове // Харьковский Губернский Ведомости. – 1904. – 25 января. – С. 2. 10. Коваленко О., Малиневська В. Чернігівська церковно-археологічна комісія та її внесок у розвиток історичного краєзнавства // VI Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк, 1993. – С. 289 – 290. 11. Открытие отделения Харьковского Епархиального религиозно-просветительного Братства Озерянской Божией Матери в спо-

боді Беловодске, Старобельского уезда, Харьковской епархии // Вера и разум. – 1912. – № 1. – С. 127 – 130. 12. Отчет о состоянии и деятельности Полтавского Епархиального Свято-Макарьевского Братства за 1912 год // Полтавские Епархиальные Ведомости. – 1913. – Часть официальная. – № 29. – С. 2018 – 2050. 13. Отчет о состоянии и деятельности Полтавского Епархиального Свято-Макарьевского Братства за 1914 год // Полтавские Епархиальные Ведомости. – 1915. – Часть официальная. – № 20. – С. 1525 – 1550. 14. Отчет о состоянии и деятельности Полтавского Епархиального Свято-Макарьевского Братства за 1913 год // Полтавские Епархиальные Ведомости. – 1914. – Часть официальная. – № 47. – С. 2582 – 2586. 15. Отчет о состоянии и деятельности Полтавского Епархиального Свято-Макарьевского братства за 1915 год // Полтавские Епархиальные Ведомости. – 1917. – Часть официальная. – С. 312 – 327. 16. Отъ Совета религиозно-просветительного Братства Озерянской иконы Божией Матери // Вера и разум. – 1908. – № 19. – С. 103 – 104. 17. Прозект измененного устава Братства святого Михаила, князя Черниговского // ЧЕИ. – 1891. – Часть официальная. – № 1. – С. 4 – 11. 18. Скворцов Д. Историко-статистическое обозрение современного старообрядческого раскола в Черниговской епархии // Черниговские Епархиальные Извещения. – 1901. – Часть неофициальная. – № 7. – С. 249 – 260. 19. Тарасенко О. Філарет (Гумілевський) як історик Чернігівщини // Сіверянський літопис. – 1996. – № 2 – 3. – С. 82 – 86. 20. Указ Сената об утверждении православных церковных братств 10.06.1864 г. // Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 3. – Спр. 217. – 32 арк. 21. Уставъ Братства св. Михаила, князя Черниговского // Черниговские епархиальные известия. – 1894. – Часть официальная. – № 5. – С. 248 – 254. 22. Уставъ Религиозно-философского общества при Братстве святого Михаила, князя Черниговского // Черниговские Епархиальные Известия. – 1914. – Часть неофициальная. – № 7. – С. 77-80. 23. Уставъ Свято-Макарьевского Полтавского Епархиального братства // Полтавские Епархиальные Ведомости. – 1890. – Часть официальная. – № 4. – С. 119 – 133. 24. Уставъ Харьковской Епархиального религиозно-просветительного Братства Озерянской Божией Матери // Вера и разум. – 1904. – № 1. – С. 11 – 18.

Надійшла до редколегії 28.03.11

Ю. Сорока, д-р іст. наук

ДО ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ ТА УКРАЇНОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ КІНЦЯ 1930-Х–1950-Х РОКІВ

В статті розкриваються основні історіографічні та українознавчі етапи дослідження суспільно-політичних процесів на західноукраїнських землях у 1940-х–1950-х рр.

The article deals with the main historiographical Ukrainian Studies' stages of research investigation of the social-political processes in the Western Ukraine Lands in 1939-1959.

Сучасні процеси утвердження державності України і національного відродження об'єктивно диктують необхідність урахування досвіду і особливостей минулого розвитку регіонів, усебічного аналізу взаємодії історичних, політичних, соціально-економічних, територіальних, демографічних, етнонаціональних та інших процесів, що відбувалися на їхніх теренах. Дослідженню становища населення західноукраїнських земель в контексті суспільно-політичних процесів 1939–1950-х років присвячена значна кількість здебільшого історичної літератури, різнопланове за проблематикою, шириною висвітлюваних процесів, а також за жанрами. Наявність великого масиву різноманітних публікацій дозволяє виокремити основні етапи дослідження даної теми.

В історіографії проблеми можна виділити декілька періодів, які здебільшого збігаються з прийнятою періодизацією української історіографії. Застосовуючи принципи історизму, наукової об'єктивності та неупередженості в історіографії суспільно-політичного, етнонаціонального, культурно-духовного життя західноукраїнського населення в період з кінця 1930-х до початку 1960-х рр. виділяється щонайменше три-чотири періоди дослідження, не відділених від загальних тенденцій розвитку українознавства.

Зокрема В. Коцур, досліджуючи історіографію соціальних і політичних процесів України виділив три етапи її розвитку. Перший 1920-ті до середини 1950-х років; наступний – друга половина 1950-х – 1980-ті роки; тре-

тій – сучасний, який розпочинається з 1991 року [9, с. 32]. Також періодизація вітчизняної історії прослідковується у спільному дослідженні В. П. Коцура та А. П. Коцура "Історіографія історії України" [10].

Натомість В. Солдатенко запропонував другу половину 1950-х і першу половину 1960-х років, тобто роки правління М. Хрущова виділити в окремий період, оскільки у цей час намітився певний відхід від існуючої на той час сталінської тоталітарної системи в організації суспільного життя, у тому числі й у вивченні історії [16].

В. Капелюшний, вивчаючи широкий спектр історіографії національно-визвольних змагань, визначив п'ять періодів у її розвитку. Створення так званої "марксистської історії України", повне вихолощування в науці національної самобутності дослідник відносить до третього періоду, який охоплює 1930-ті – першу половину 50-х років, коли заідеологізована радянська історіографія протягом десятиріч утверджувала міфи про "закономірну перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції та її історичне значення для України", "переваги соціалістичного будівництва", концепцію "восс'єднання західноукраїнських земель з УРСР". Четвертий період тривав з другої половини 1950-х до середини 80-х років. В його хронологічних межах вчений виокремив два внутрішні етапи. Перший припадає на роки "хрущовської відлиги" та рух шістдесятників. Він характерний частковим поверненням дослідників до проблематики національно-визвольних рухів, розширенням

доступу науковців до архівів. Однак, вже на другому етапі, що датується кінцем 60-х років – першою половиною 80-х років починається реанімація сталінізму, що супроводжується посиленням фальсифікації історії. В кінці 80-х – на початку 90-х років розгортається п'ятий історіографічний період, коли історики отримали реальну можливість для неупередженого і широкого перегляду на основі нових документів і підходів усталених раніше висновків, для об'єктивного відтворення повної картини історії України [7, с. 22-27].

Погоджуючись в цілому з визначеними періодами В. Капелюшного історик Д.Розовик виокремив в окремих періодах ряд відмінностей у розвитку історичних досліджень, які відображали характерні особливості та наукову новизну пошукової роботи, розкривали стан розвитку чи занепаду української історичної науки [15].

Досліджуючи результати історіографічного дослідження інкопорації й радянзації західноукраїнських земель у 1939 – на початку 1950-х років І. Мищак виділяє чотири основні періоди дослідження теми: кінець 1939 – середина 1950-х рр., 1956 р. – середина 80-х років, друга половина 1980-х рр. – до розпаду СРСР, періоду незалежності України [13].

Вагоме значення для вивчення української історіографії має курс лекцій "Українська історіографія" Я. Калакури, [4] в якому обґрунтовується наукова періодизація розвитку української історичної науки. В контексті даної проблеми цікавою є авторська характеристика сьомого періоду, що тривав з середини 30-х до другої половини 80-х років, в межах якого учений виділяє що не менше три підперіоди, або етапи, у розвитку української історичної науки. Це – остаточна заідеологізованість офіційної радянської історіографії в УРСР, нова хвиля спалаху національної свідомості істориків у роки Другої світової і радянсько-німецької воєн та поповнення наукових сил української діаспори. В свою чергу радянській українській історіографії у 50-ті – 80-ті рр. були притаманні деякі короткочасні позитивні зрушення, які пов'язані з хрущовською "відлигою", з критикою культури Сталіна, з лозунгами М. Горбачова про перебудову, гласність і плюралізм. На думку вченого для 30–80-х років характерні, з одного боку, енциклопедизація історичних знань, а з іншого – створення ряду ідеологем, які надовго догматизували історичну науку. За визначенням Я. Калакури "українська історіографія більше 60 років виявилася конфронтаційно розірваною ніби на два ворогуючі табори: так званій буржуазно-націоналістичний, представлений здебільшого істориками української діаспори, і марксистський – в СРСР – УРСР. Звичайно кожен з цих таборів не відзначався методологічною та ідейною монолітністю, розвивався за відповідними суспільними законами. Треба бачити принципову різницю в течіях і напрямках як радянської, так і діаспорної історіографії. Підходити до них диференційовано, персоналітично" [5, с. 12].

Сучасний етап української історичної науки, що охоплює 90-ті рр. ХХ ст. і перші роки ХХІ ст. відноситься до восьмого періоду. Він пов'язаний, головним чином з відновленням державної незалежності України, з відродженням національних традицій української історіографії, досягнення її соборності. Внаслідок кризи марксистської ідеології і марксизму в цілому, разом з розпадом СРСР розпалася і єдина радянська історіографія. Був припинений здійснюваний раніше комуністичною ідеологією процес уніфікації історичної науки. Початок 90-х років позначився кардинальними змінами також і в оцінці нагромаджених за радянської доби історичних знань про наше далеке і недавнє минуле, у тому числі й про долю українства західних земель країни.

Максимально наближеною до історичної періодизації є й наукова періодизація українознавства, яка здебільшого спирається на схеми історичних знань. Однак, не слід отожднювати ці періодизації, бо кожна з цих наук має свою специфіку, оскільки стосується різних предметів дослідження. Сам же аспект періодизації як дослідницького методу в українознавстві ще недостатньо висвітлений у науковій літературі. Практично, окрім П. Кононенка та Я. Калакури цією проблемою ніхто не займався.

Свою аргументовану і опрацьовану модель періодизації українознавства П. Кононенко виклав у вигляді схеми і розлогіх коментарів у підручнику "Українознавство" [8, с. 20-24, 35-36] для вищих навчальних закладів та опублікованих наукових статтях часопису "Українознавство". Автор виділив шість етапів розвитку українознавства, розглядаючи їх як складові частини цілісного процесу зародження і нагромадження знань про Україну і українство на материковій Україні та за її межами, а кожен етап як період, як щабель цього тривалого процесу. Погоджуючись з періодизацією Я. Калакури [6, с. 38-40], П. Кононенко визначив змістовну частину п'ятого періоду рамками другої половини 1930-х – 1980-х рр., наголосивши на тому, що саме в цей час радянський політичний режим рішуче протидіяв українознавству, оголосивши йому справжню війну. Та незважаючи на заборони і переслідування, українознавство не зникло, а перейшло на нелегальні і напівлегальні умови, нагромаджуючи фактичний матеріал, готуючи кадри для майбутніх досліджень.

Шостий період учений логічно ув'язує з суверенізацією і відновленням незалежності України та офіційною інституалізацією українознавства як інтегративної системи наукових знань і навчальної дисципліни, із зростанням його державницької і світоглядно-виховної ролі в утвердженні цілісності і соборності України.

В цілому погоджуються з визначеними Я. Калакурою та П. Кононенком періодами української історіографії та українознавства і цілий ряд сучасних українських дослідників. Так, О. Нагірняк відзначає, що усі ці періоди тісно пов'язані між собою (один етап ніби виростає на основі творчого надбання попереднього періоду), хоча їм були притаманні певні спільні риси і суттєві відмінності [14, с. 37].

О. Гомотюк характеризує історіографічний період, пов'язаний з Другою світовою війною і повоєнним лихоліттям, відзначає, що радянська Західної України, яка розпочалася у 1939-1940 рр. негативно вплинула на розвиток історичної науки, українознавчих осередків, системи освіти в цілому. Основною тенденцією розвитку науки в західних областях України стала боротьба із схемою М. Грушевського, вилучення праць С. Томашівського, І. Джиджори, І. Кривецького, більшої частини наукових доробків І. Крип'якевича, максимальне наближення до історії Росії та СРСР; пріоритетне місце посіла проблематика історії класової боротьби і революційного руху [3, с. 41].

В. Баран у вивченні історії України 1950–1960-х рр. виділяє щонайменше три етапи. Перший – офіційна радянська історіографія, яка відзначалася однобічністю підходів та ідеологічною запрограмованістю висновків. Другий етап припадає на кінець 80-х років і характеризувався обережною критикою "деформацій" соціалізму та "відступів" від принципів марксизму-ленінізму. На третьому етапі, з початку 90-х років, відбувся повний розрив з старою методологією і визначились якісно нові погляди на проблему [1].

Ряд українських істориків – Б. Ярош [17, с. 7-8], М. Кучерепа, В. Вісин [11, с. 18], Д. Веденєєв, Г. Биструхін [2, с. 21], М. Мандрик [12] та ін., висвітлюючи суспільно-політичні процеси в західних областях України,

задля систематизації та наукового аналізу увесь наявний масив наукової літератури з даної проблеми ділять на три основні групи: апологетичну радянську, сучасну вітчизняну, праці авторів української діаспори та розвідки західних дослідників.

В цілому погоджується з визначеними періодами, слід відзначити, що найбільш оптимальною і науково обґрунтованою відносно історичного й українознавчого осмислення теми є періодизація, запропонована П. Кононенко та Я. Калакурою.

Водночас, при дослідженні суспільно-політичних, соціально-економічних та етно-культурних процесів на західноукраїнських землях, що торкнулися життя і долі мільйонів людей, на основі аналізу наявних наукових праць, все ж необхідно окреслити окремі періоди дослідження проблеми.

Відповідно до наукової розробки найактуальніших проблем дослідження, осмислення історіографічного та українознавчого доробку, цілком доцільним є виокремлення чотирьох окремих періодів, які здебільшого збігаються з прийнятою науковою періодизацією, але мають ряд особливостей та відмінностей.

Перший період – кінець 1939 – середина 1950-х рр. – пов'язаний з Другою світовою війною, розпочатою радянською Західної України у 1939-1941 рр., повоєнним лихоліттям та утвердженням тоталітарного режиму в регіоні на тлі масових репресій, переслідування і заборони національної ідеї. Цей етап характеризують протилежні підходи у материковій Україні та діаспорі. Термін "українознавство", який ще у 30-х рр. у радянській Україні було вилучено з ужитку, на всіх українських землях, включно із західноукраїнськими, починаючи з осені 1939 р., за єдиною уніфікованою марксистською ідеологією підмінявся поняттями народо-, крас- та суспільствознавство. Процес утвердження тоталітарного режиму в західних областях УРСР, наряду з ліквідацією українознавчої інфраструктури, ідеологізації науки, освіти, культури, супроводжувався насадженням цілого ряду більшовицьких ідеологем, які надовго догматизували історичну науку. Водночас спостерігається деяке піднесення національної свідомості українців у роки Другої світової і німецько-радянської воєн, патріотична діяльність і боротьба за українську справу членів ОУН і вояків УПА, частини української творчої інтелігенції та поповнення наукових сил української діаспори. Саме наукові осередки в діаспорі стали єдиним анклавом українознавчої думки, остаточно утвердивши своєрідну двоколісність української історіографії: науковою за кордоном та заідеологізованою в УРСР.

Наступний період дослідження історичної науки та українознавства відноситься до другої половини 1950-х – середини 1960-х рр. і зумовлений "хрущовською відлигою", критикою культури особи Сталіна та рухом шістдесятників. В 1959 р. з'явилася перша праця комплексного характеру М. Марченка "Українська історіографія", яка стала синтетичною розвідкою визнання самотності українського буття та сприяла поверненню в науковий обіг поняття "українська історіографія". Хрущовська "відлига" дала поштовх частковій "лібералізації" партійного контролю за розвитком історичної науки, сприяла розширенню доступу дослідників до окремих архівних фондів, пробудженню національної свідомості і зростанню інтересу до історії свого народу, його традиції, мови і культури.

Попри ідеологічну заангажованість до пріоритетних напрямків дослідницької діяльності була віднесена західноукраїнська проблематика: революційний рух, возз'єднання з Радянською Україною, індустріалізація, колективізація та культурні перетворення в регіоні. Цій

проблематиці були присвячені дискурси І. Коломійця, Ф. Шевченка, І. Богодиста, Ю. Сливки, В. Варецького, Б. Бабія та ін. Навіть тенденційне висвітлення суспільно-політичних процесів на західноукраїнських землях сприяло нарощуванню знань, хоча і в спотвореному вигляді. В даний період були частково ослаблені ідеологічні репресії і переслідування вчених, що займалися українознавством. З хрущовською "відлигою" і новою хвилею українського руху опору пов'язується поява "шістдесятників", які на чільне місце в своїй діяльності ставили оборону національних прав українців, їх правдивої історії, розвиток української мови і культури, зупинення політики русифікації.

Друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр. – важливий етап розвитку української історичної думки в діаспорі як частини української історіографії взагалі. Особливість еміграційної історіографії цього періоду полягала в тому, що, по-перше, значна частина її сил перемістилася з країн Західної Європи до США і Канади, по-друге, необхідність формування організаційних засад співпраці науковців, координації їх праці продиктувала утворення Українського історичного товариства та його друкованого органу – журналу "Український історик", по-третє, зусилля істориків діаспори зосереджувались на пріоритетних дослідженнях тих проблем історії України, які або замовчувались, або фальсифікувались у радянській історіографії [4, с. 360], в тому числі – суспільно-політичні процеси в Західній Україні середини ХХ століття.

Друга половина 1960-х – кінець 1980-х рр. відноситься до третього періоду. Саме в цей період на зміну хрущовській "відлизі" прийшов брежнєвський період застою з розгорнутим наступом на "шістдесятників", заміною часткової модернізації культурно-національного життя, відновлення практики політичних репресій, узаконення російської мови, усунення національних відмінностей, формування "нової історичної спільності". Окреслені тенденції мали вирішальне значення і для висвітлення складних процесів життя на західноукраїнських землях в 1939 – 1950 рр., з директивним партійним втручанням, накиданням нових ідеологічних парадигм, "безкомпромісною боротьбою проти українського націоналізму".

Натомість репрезенти української наукової думки за кордоном плідно розвивали українознавство, збагачували джерельну базу вітчизняної історії за рахунок документів і матеріалів зарубіжних архівних та бібліотечних колекцій. Домінантою багатьох праць вчених діаспори була ідеологія українського націоналізму, історія націоналістичних рухів, суспільно-політичні процеси в західній Україні, діяльність ОУН та УПА.

Нова історіографічна ситуація, що сталася під впливом курсу М. Горбачова на перебудову і гласність і криза марксистської парадигми історичного процесу, дозволяє, на нашу думку, виділити в даному періоді окремий підперіод другої половини 1980-х років. Пошук історичної правди, повернення до народних традицій та національної символіки і свідомості, саме в ці роки відкривали умови для відродження країнознавства, національної історіографії, для повернення дослідників до національно-державницької схеми історії України, їх долучення до надбань національної і світової культури і науки.

Із здобуттям Україною незалежності утверджується четвертий, сучасний період історіографії. Саме в 1990-х роках розпочалася доба трансформації українського суспільства, яка для науковців визначалася принципово новими підходами до розуміння українознавства, поступового звільнення від ідеологічних на шарувань, досягнення національних та загальнолюдсь-

ких цінностей. Визначальними тенденціями розвитку української історіографії стали методологічна переорієнтація пострадянських дослідників, прилучення їх до національних традицій української суспільно-політичної та історичної думки, утвердження нового бачення етногенезу українського народу, дослідження його національної ідеї, боротьби за волю в державну незалежність у контексті світової історії і політики глобалізації.

1990-ті роки – початок XXI ст. пов'язані не тільки з відродженням національних традицій, а й формуванням соборності української історичної думки та українознавчого пізнання як синтезу знань про Україну та українців. На засадах сучасної методології опрацьовується нова концепція історії України, її окремих регіонів, в тому числі і західноукраїнських земель, як невід'ємний компонент європейського і світового історичного процесу.

Запропонована періодизація дозволяє простежити як деякі загальні тенденції нарощування знань по даній проблемі так і виявити певні особливості, об'єктивні і суб'єктивні труднощі, характерні для кожного з означених періодів при вивченні складних суспільно-політичних процесів на західноукраїнських землях у 1939–1950-х рр.

1. Баран В.К. Україна 1950–1960 рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів: Ін-т українознавства І.Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
2. Веденєв Д.В., Биструхін Г.С. "Повстанська розвідка діє точно й відважно..." – К.: К.І.С., 2008. – 568 с. 3. Гомотюк О.Є. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр.. XIX – перша третина XX ст.) – Тернопіль: Екон. думка, 2007. – 552 с. 4. Калакура Я.С. Українська історіографія. – К.: Генеза, 2004. – 496 с. 5. Калакура Я.С. Українські історики на шляху до соборності національної історіографії // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2001. – Вип. 54. – С. 8-18.
6. Калакура Я.С. Історичні засади українознавства. – К.: МОНУ; Наук.–дослід. Ін-т українознавства, 2007. – С. 376-384.
7. Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби визвольних змагань (1917-1921 рр.). – К.: Олан, 2003. – 608 с.
8. Кононенко П.П. Українознавство. – К.: Либідь, 1996. – 384 с.
9. Коцур В. Історичні дослідження: упередження та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-30-х рр.): історіографія. – К.: Наукова думка, 1998. – 506 с.
10. Коцур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 519 с.
11. Кучерела М.М., Вісин В.В. Волинь: 1939-1941 рр. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2005. – 486 с.
12. Мандрик М.В. Український геополітичний чинник у зовнішньополітичній стратегії зарубіжних країн: історичний контекст (кінець 1920-х – 1945 рр.). – К.; Чернівці: Книги – XXI, 2010. – 576 с.
13. Мишак І.М. Інкorporація та радянська західноукраїнських земель (1932 – початок 1950-х рр.): історіографія. – К.: Інст. законодав. ВР України, 2010. – 509 с.
14. Нагірняк О. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть XIX– 1917 р.). – К.: ПП Сергічук М.І., 2007. – 652 с.
15. Розовик Д.Ф. Національно-культурне будівництво в Україні у 1917-1920 рр. – К., 2004.
16. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К.: Книга пам'яті України, 1997. – 416 с.
17. Ярош Б. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30-50-ті рр. XX ст.). – Луцьк: Вежа, 1999. – 176 с.

Надійшла до редколегії 28.03.11

М. Хмуляк, асп.

ЄВРОПЕЙСЬКА ПОЛІТИКА Т. БЛЕРА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ "ОСОБЛИВИХ ВІДНОСИН" ІЗ США

У статті проаналізовано вплив "особливих відносин" із США на європейську політику Великої Британії за правління уряду Т. Блера.

The article is analyzed the influence of a "special relationship" with USA on Britain's European policy during Blair's government.

З приходом до влади лейбористського уряду Т. Блера розпочався новий етап у відносинах Великої Британії та Європейського Союзу (далі ЄС). Новий прем'єр виступив за конструктивну співпрацю з ЄС і поставив за мету відігравати в ньому керівну роль, хоча пріоритетними і надалі залишалися "особливі відносини" з США.

В історіографічному плані дана проблема не є достатньо дослідженою, хоча зустрічаються окремі праці українських вчених С. Пик, С. Толстова, Н. Яковенко, І. Бурнашова, В. Крушинського, О. Неприцького та інших, де розглянута низка аспектів європейської політики та вплив на неї "особливих відносин" Великої Британії та США [10, 11, 12, 6, 8]. Проте основна увага вчених зосереджена на процесі становлення та розбудови ЄС.

Російська історіографія представлена працями С. Перегудова, Н. Капітонової, О. Громико та інших, в яких висвітлено специфіку стратегічного курсу Великої Британії в Європі, зокрема її політичної і військової залежності від основного партнера з НАТО-США [9, 4]. Однак, слід зазначити, що як у російській, так і в українській історіографії недостатньо досліджено вплив "особливих відносин" з США на європейську політику Великої Британії.

Ще до парламентських виборів 1997 р. керівництво лейбористів визнало, що Велика Британія має відігравати провідну роль у ЄС. Відразу після перемоги на виборах лейбористи сформулювали засади власної європейської політики, покликаної вивести відносини з ЄС із кризового стану, що виник через особливу позицію уряду консерваторів у питаннях поглиблення інтеграційного процесу [19].

Неодмінними атрибутами Великої Британії у європейській політиці було досить обережне ставлення до

інновацій, а також прагнення пригальмувати інтеграційні процеси. Проте, кардинально протилежна картина спостерігалася у сфері спільної європейської політики в області безпеки та оборони, де Велика Британія, яка протягом тривалого часу була найбільшим супротивником включення воєнних питань до компетенції ЄС, перетворилася в одного з найбільш активних її захисників.

Після своєї перемоги лейбористи взяли курс на відновлення відносин з ЄС. Новий уряд виступив за конструктивну співпрацю з ЄС і знову поставив ціль відігравати в ньому керівну роль. Т. Блер заявив, що Великій Британії не потрібно обирати між США та Європою: активна роль в ЄС укріпить "особливі відносини" з США і навпаки, укріплення відносин з ними буде сприяти посиленню британських позицій в Європі [20].

Т. Блер розглядав Європу як одного з партнерів поряд зі Сполученими Штатами. В цьому сенсі зовнішня політика Т. Блера була зорієнтована на активну участь Великої Британії у формуванні "другої опори" ЄС – Спільної зовнішньої політики та політики безпеки та підтримку позиції французького президента Ж. Ширака щодо створення європейських збройних сил, незалежних від США [12, с. 28].

З наближенням парламентських виборів 2001 р. протистояння двох провідних партій загострилось: лейбористи звинувачували торі в тому, що вони штовхають країну до виходу з ЄС, а консерватори запевняли, що правляча партія сприяє створенню європейської наддержави. Перебільшенням грішили обидві сторони. Насправді прихильників виходу Великої Британії з ЄС в консервативній партії була меншість.

Вже через місяць після парламентських виборів на саміті ЄС в Амстердамі був підписаний договір, згідно

якого Лондон взяв на себе єдині для держав ЄС норми по умовам праці та заробітній платні. Разом з тим Велика Британія знову виступила за збереження права вето у питаннях зовнішньої та оборонної політики ЄС, бюджету, податків [11, с. 28]. Країна не приєдналась до Шенгенської угоди і таким чином зберегла особистий контроль за своїми кордонами, видачею віз, іміграційною політикою і наданням притулку. Як наголошував сам Т. Блер, "голос Великої Британії був почутий в Амстердамі тому, що вперше за багато років її представляв єдиний уряд, який мав чіткі європейські орієнтири".

Одною з найбільш складних проблем для лейбористського уряду було ставлення до економічного та валютного союзу [1, с. 18]. Висловивши непохитні наміри приєднатися до єврозони, уряд і надалі не раз переносив термін проведення референдуму з даного питання. У результаті він не був проведений і протягом наступних термінів правління лейбористів.

З приходом до влади лейбористський уряд сформулював п'ять критеріїв готовності Великої Британії прийняти єдину валюту. З точки зору міністерства фінансів головною причиною неучасті Великої Британії в єврозоні полягала в тому, що до цих пір не склались сприятливі економічні умови для такого кроку [22]. Велика Британія зайняла вичікувальну позицію, так як всі опитування громадської думки свідчили про яскраве переважання в країні євроскептичних настроїв [5, с. 377].

Ще під час британського головування в ЄС, що тривало протягом першого півріччя 1998 р., британським прем'єром було зазначено: "Ми...намагаємось відіграти повну роль в визначенні Європи майбутнього...наше головування показало, що ми можемо це зробити" [17]. Суттєвим відходом від позицій попереднього консервативного уряду була ініціатива Лондона з питання воєнного значення ЄС. Потребуючи підкріплення своїх планів на роль лідера в умовах переходу більшості країн ЄС на єдину валюту, Т. Блер виступив на саміті у м. Портшах (Австрія) у жовтні 1998 р. з пропозицією про формування оборонної складової в ЄС [1, с. 72]. У грудні того ж року на зустрічі з президентом Франції в Сен-Мало була прийнята англо-французька декларація, в якій підкреслювалась необхідність в наділенні ЄС функціями в області оборони і містився заклик створити спеціальний воєнний контингент, який міг би самостійно діяти в критичних ситуаціях. Лондон також висловив готовність вступити в єврокорпус [18].

Проте подальша дискусія про створення "європейської оборонної ідентичності" показала, що Т. Блером в значній мірі керував намір отримати можливість впливати на політику ЄС в області оборони "зсередини", у відповідності з британськими інтересами і не допустити послаблення НАТО. Велика Британія прагнула уникнути конкуренції між ЄС та США в питаннях гарантування безпеки в Європі. Британські офіційні представники послідовно проводили думку про те, що створення "європейської оборонної ідентичності" розглядається Лондоном як посилення європейської складової НАТО, а остання залишається опорою безпеки ЄС.

У результаті тиску на Велику Британію зі сторони США, слово "армія" в дискусіях на цю тему було замінено на "європейські сили швидкого реагування". Як наслідок, у процесі підготовки до саміту в Ніцці, який пройшов в грудні 2000 р., і на самому саміті проявились суттєві розбіжності між Британією та Францією, яка виступала за те, щоб європейські воєнні сили були незалежними і діяли автономно від НАТО. Лондон чинив опір намірам Парижу створити в ЄС авангард країн, які готові до поглибленої співпраці у воєнній сфері. Зусиллями британської сторони у заключному документі са-

міту було зафіксовано, що європейські військові сили будуть використовуватись тільки у випадку неучасті НАТО в урегулюванні тієї чи іншої кризи. Таким чином, виступивши ініціатором створення європейських сил швидкого реагування, Велика Британія звела їх компетенцію до гуманітарних та миротворчих функцій. На нашу думку, така політика Великої Британії пояснювалась тісними відносинами уряду Т. Блера з американським президентом Дж. Бушем та небажанням британського прем'єра протистояти американським планам у Європі.

Прийняте в Ніцці рішення – розширення ЄС, реформа системи прийняття рішень у Європейській Раді, збереження за Великою Британією права вето в питаннях оподаткування і соціального забезпечення, підтвердження верховенства НАТО в питаннях оборони у зв'язку зі створенням європейських сил та ін. – були сприятливими для Лондона і подавались в пресі як перемога британської дипломатії. Разом з тим, Т. Блеру прийшлося змиритись з позбавленням Британії права вето ще в 29 питаннях, у результаті чого більше 80 % рішень в ЄС стали прийматись кваліфікованою більшістю [6, с. 171].

Велика Британія взяла також участь в підготовці проекту Європейської Конституції, яка мала ознаменувати перехід ЄС на нову ступінь розвитку з врахуванням приєднання до нього 10 нових країн [15]. У процесі роботи Європейського Конвенту, в період з лютого 2002 по червень 2003 р. представники лейбористського уряду жорстко відстоювали британські інтереси. Так, Велика Британія виступила проти будь-якого згадування терміну "федеративний" в тексті Конституції, аж до погрози застосування вето на міжурядовій конференції, а також проти терміну "Сполучені Штати Європи".

Євроскептики були переконані в тім, що правляча лейбористська партія "прогинається перед євроінтеграційниками, перед людьми, які прагнуть заснувати повномасштабний політичний союз в Європі..., просуваючись до європейської інтеграції в надії на те, що ніхто цього просування не помітить" [7]. За таких обставин розпочалось зростання рядів євроскептиків, особливо помітно у ході європейського конституційного процесу.

Свою особливу позицію Велика Британія вкотре підкреслила, виступивши проти єдиної зовнішньої політики та політики в сфері безпеки, проводячи розрізнення між загальною політикою, яку вона підтримувала, і єдиною. Справді, розкол по іракському питанню наглядно продемонстрував, що єдина зовнішня політика ЄС залишається справою майбутнього. Підтримавши інтервенцію США в Ірак, Велика Британія підкреслила значимість "особливих відносин", незважаючи при цьому на нехвальну позицію таких дій з боку Європи.

У процесі роботи над проектом Конституції, Лондону вдалося уникнути ізоляції. По деяким питанням Британія блокувалась з Іспанією, Італією, Німеччиною, Францією. Прагнення Парижу "покарати" Лондон за війну в Іраку вилито в його пропозицію про місце постійного члена РБ ООН для ЄС. Це примусило британську сторону бути більш говіркою в інших питаннях. У ряді випадків Великої Британії вдалося переманити на свою сторону учасників з числа кандидатів в члени ЄС. Таким чином, виправдовувались плани пригальмувати процеси поглиблення інтеграції з допомогою розширення Союзу. Як підкреслював британський представник в конвенті Пітер Хейн, "розширення допоможе нам побудувати Європу, яку ми хочемо, а не наддержаву" [13]. Навколо Великої Британії почала складатись група країн, яка віддавала переваги трансатлантичним зв'язкам: Чехія, Угорщина, Польща, Кіпр, Мальта, Словенія, Словачка, Прибалтійські держави. У результаті Лондон почав відігравати роль центрального гравця на найваж-

лівіших переговорах ЄС, застосувавши практику блокування з різними партнерами. Разом з тим, зіткнувшись з об'єднаним фронтом Парижу та Берліну, йому прийшлося піти на поступки, у тому числі й погодитись на розширення сфери прийняття рішень більшістю голосів. Кінцевий, узгоджений країнами-членами проект Євроконституції виявився цілком прийнятним для Лондона.

У 2004 р. під час виборчої кампанії в Європарламент були сформульовані позиції керівних партій з питання європейського будівництва. Червоною ниткою у відповідному розділі маніфесту Консервативної партії, що мав заголовок "Британія понад усе", проходила думка про те, що Британія – частина Європи, але не управляється з Європи. Звинувачуючи Т. Блера у нехтуванні британськими національними інтересами, консерватори виступали за різношвидкісну інтеграцію. Консерватори вимагали проведення референдуму по Євроконституції ще до її обговорення в британському парламенті.

У маніфесті Лейбористської партії "Британія працює. Європейські вибори 2004" підкреслювалось, що "керівна роль (Великої Британії) в Європі відповідає життєво необхідним національним інтересам". Ізоляція чи вихід із ЄС були б глибокими для вирішення актуальних питань країни, включаючи тероризм, організовану злочинність, незаконну імміграцію тощо. "Знаходячись в серці Європи – говорилось в маніфесті, – Лейбористська партія сприяє руху Євросоюзу в правильному напрямку". Лейбористи додали собі до своєї заслуг "історичне розширення" ЄС, яке "приведе до розквіту торгівлі і сторонню у Великій Британії нових робочих місць", а також приєднання до Соціальної хартії, що дозволило мільйонам британським робітникам отримати трьохтижневий, а з 1999 р. чотирьохтижневий оплачуваний відпуск, гарантування їм інших соціальних прав [12, с. 28]. Членство в ЄС, на їх думку, сприяє підвищенню ролі Великої Британії у відносинах із США, Китаєм і Росією, забезпечує їй кращі умови на переговорах в рамках СОТ. Ідея про необхідність обирання між трансатлантичними зв'язками і ЄС була названа фальшивою і небезпечною. Було підтверджено значення НАТО для безпеки країни, але в той же час зазначена необхідність створення "європейської оборонної ідентичності" [16].

Для того, щоб позбавити консерваторів на парламентських виборах їх головного козиря – обіцянки провести референдум по Євроконституції, Т. Блер у квітні 2004 р. неочікувано погодився з цією ідеєю. Враховуючи значну перевагу євроскептиків над євроентузіастами, ставки для Т. Блера були надзвичайно високими: провал референдуму означав б кінець його політичної кар'єри [4, с.275].

Завдання поєднання "особливих відносин" із Сполученими Штатами з активним членством у ЄС було підтверджено в опублікованій в березні 2003 р. Білій книзі Форін-офіс "Британські міжнародні пріоритети – стратегія МЗС"[21]. У ній було заявлено, що Британія стане "мостом" між США та Європою. Акцентувалась увага на тому, що відносини ЄС з Америкою мають "першочергову роль" для країни. У маніфесті Лейбористської партії в квітні 2005 р. заявлялось, що Велика Британія в якості лідера Європи має наміри сприяти її реформуванню у відповідності з своїми інтересами.

Після негативних результатів голосування по Євроконституції у Франції та Нідерландах весною 2005 р. британське керівництво одержало можливість уникнути неминучої поразки на аналогічному референдумі, який був запланований на весну 2006 р. скориставшись ситуацією, глава Форін-офіс Джек Стро оголосив про замороження планів про проведення плебісциту.

Виступаючи в Європарламенті 23 червня 2005 р. Т. Блер зазначив: "Є два можливі пояснення. Перше, що люди вивчали Конституцію і розійшлися в думках з його точними статтями. Я сумніваюся, що це було підставою більшості "ні". Інше пояснення є, що Конституція стала просто транспортним засобом, щоб люди зареєстрували ширшу і глибшу незадоволеність із станом речей в Європі. Я вважаю, що це є правильним аналізом. Якщо так, це не – криза політичних установ, це – криза політичного лідерства" [3].

У червні уряд Т. Блера запропонував британському парламенту Білу книгу "Перспективи в Євросоюзі 2005 р.", в якій була накреслена лінія головної в ЄС Великої Британії. Незважаючи на переважаючу в ЄС позицію про необхідність зробити паузу в процесі розширення, Лондон наполягав і далі на прийнятті в ЄС Хорватії та Туреччини.

Євроскептики вимагали, щоб ніякі реформи не поставили під загрозу британську незалежну зовнішню політику. Британські консерватори говорили, що передача більших повноважень в ЄС має бути схвалена британцями і, що вони мають право на референдум [14].

Виступаючи на своєму останньому засіданні кабінету, прем'єр-міністр Т. Блер, покидаючи свою посаду 27 червня 2007 р., попередив, що Британія покине переговори по Євроконституції на саміті, якщо британські інтереси не будуть враховані. Т. Блер дав чітко зрозуміти, що Лондон виступить проти будь-якої угоди по Євроконституції, якщо вона не буде відповідати вимогам Великої Британії. Вони включають збереження контролю британського уряду над зовнішньою політикою, обороною і соціальним забезпеченням.

Останні два місяці перебування Т. Блера на посаді прем'єр-міністра були позначені значною міжнародною активністю. У тому числі Т. Блер зміг відстояти інтереси Сполученого Королівства у новому базовому договорі щодо ЄС, який мав замінити Євроконституцію. Завдяки цьому на Велику Британію не розповсюджувалась обов'язковість виконання Хартії фундаментальних прав людини та у ЄС, замість посади союзного міністра закордонних справ була введена посада Верховного представника ЄС у справах зовнішньої політики. Крім того, Велика Британія також зберегла за собою верховенство на питанні імміграції, візової політики і надання притулку.

24 червня 2007 р. Т. Блер передав свої повноваження у якості лідера Лейбористської партії міністру фінансів Великої Британії Г. Брауну, який став послідовником Т. Блера і в європейській політиці.

Усвідомлюючи неминучість процесу подальшої європейської інтеграції, Т. Блер запропонував якісно нове британське бачення континентальних перетворень, де Велика Британія матиме належну роль і належне місце. Проте євроінтеграційна політика Т. Блера викликала масу незадоволень зі сторони консерваторів, які не схвалювали Євроконституції та подальшого посилення європейських інституцій.

Т. Блер виявився поміркованим і досить передбачуваним політиком, отримавши репутацію найбільш проєвропейського в історії ЄС прем'єр-міністра Великої Британії. Т. Блер завжди активно виступав за глибшу інтеграцію своєї країни в Європу, хоча Велика Британія й надалі посідала особливу позицію щодо ряду питань.

Прем'єр наголошував на тому, що активна роль в ЄС укріпить "особливі відносини" з Сполученими Штатами і навпаки, укріплення відносин з ними буде сприяти посиленню британських позицій в Європі. Проте, варто зауважити, що уряд Т. Блера, проводячи європейську політику завжди зважав на американські інте-

реси. Велика Британія визнавала керівну роль НАТО для безпеки Європи.

Велика Британія, незважаючи на критику з боку Європи інтервенції США до Іраку, все ж таки мала особисту позицію. Країна підтримала несанкціоноване вторгнення США, вкотре наголосивши на значенні традиційних "особливих відносинах" обох країн.

Велика Британія і надалі дотримувалась особливої позиції щодо євровалюти, вівозової політики і в той же час виступала проти посилення ЄС як наддержави, що було не вигідним для США. Лейбористи наголошували на тому, що Велика Британія є "мостом" між США та Європою і, що відносини Євросоюзу з Америкою мають "першочергову роль" для країни. Свою ж роль Велика Британія вбачала у якості лідера Європи.

1. Бурнашов І. Ставлення Великої Британії до єдиної європейської валюти та вибори до Європарламенту // Дослідження світової політики. Збірник наукових праць. – Вип. 16. – К., 2001. – С. 11-21.
2. Великобританія: епоха реформ / Под ред. А. А. Громыко. – М., 2007. – 536 с.
3. Виступ прем'єр-міністра Великої Британії Т. Блера в Європейському Парламенті 23 червня 2005 р. – Євроатлантична Україна. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ea-ua.info/main.php?news_id=113&news_show_type=1&parts_id=5
4. Громыко А. А. Модернізація парламентської системи Великобританії / Под ред. А. А. Громыко – М., 2007. – 358 с.
5. Декларация глав государств или правительств государств-членов Европейского Союза о ратификации договора, устанавливающего Конституцию для Европы. 16 – 17 июня 2005. – [Електронний ресурс]. – Московская Государственная Юридическая Академия. – Режим доступу: http://eulaw.edu.ru/documents/legislation/dekl_zaiav/konst_ec_decl.htm
6. Крушинський В. Ю. Великобританія і Договір Ніцци в контексті розширення Європейського Союзу // Наукові записки. Збірник. – Вип. 21. – С. 168-176.
7. Лондон підтримує конституцію Європи. – 27 августа 2002. – [Електронний ресурс]. – Би-би-си – Русская служба. – Режим доступу: http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/uk/newsid_2218000/2218927.stm
8. Неприцький О. А. Велика Британія та європейська інтеграція (90-ті рр. ХХ ст.). – Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук.

- Харків, 2005. – 20 с.
9. Перегудов С. П. Тони Блэр / РАН ИНИОН. Центр науч.-информ. исслед. глобальных пробл. Отдел Запад. Европы и Америки, Орлов Б. С. (отв. ред.). – М., 2000. – 56 с.
10. Пик С. М. США – Велика Британія: "особливі відносини" / За ред. С. М. Пик – К., 2006. – 283 с.
11. Толстов С. В., Яковенко Н. Л. Позиція Великобританії щодо європейської і трансатлантичної інтеграції // Дослідження світової політики: 36. Праць вчених. – Вип. 3. – К., 1998. – С. 25-33.
12. Яковенко Н. Л. Про євроскептицизм Тетчер та єврооптимізм Блера // Дослідження світової політики. – Вип. 22. – С. 24-30.
13. Andrew Grice. Hain urges British public to 'wake up' to EU expansion. – 2002, April. – The Independent. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/hain-urges-british-public-to-wake-up-to-eu-expansion-657867.html>
14. Ben Russell. Blair says referendum not needed on EU constitution. – 16 June 2007. – The Independent. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.independent.co.uk/news/uk/politics/blair-says-referendum-not-needed-on-eu-constitution-453381.html>
15. Blair Tony. Britain's future is inextricably linked with Europe. Speech to the opening the European Research Institute. – 23 November. – The official site of the Prime Minister's Office. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.primeminister.gov.uk>
16. Britain Is Working. European Elections 2004. – P. 2-23. – The Labour Party. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.labour.org.uk>
17. "British Presidency of the EU, Jan-Jun 1998". Speech by the Foreign Secretary, Robin Cook, to the Royal Institute of International Affairs, Chatham House, London. – 25 June 1998. – British Foreign & Commonwealth Office. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.presid.fco.gov.uk/news/1998/jun/25/chatham.txt>
18. Joint Declaration on European Defense. British-French Summit, Saint Malo, 3-4 December 1998. – European navigator. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ena.lu/francobritish_st_malo_declaration_december_1998-020707346.html
19. Speech to conference by RT HON Tony Blair MP, Leader of the Labour party. 4 October 1994. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.australianpolitics.com/uk/labour/941004blair-new-labour-speech.shtml>
20. Tony Blair to the Associated Press Luncheon. – 15 December 1998. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fco.gov.uk>
21. UK International Priorities: A Strategy for the FCO. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fco.gov.uk>
22. UK Membership of the Single Currency: An Assessment of the Five Economic Test. – HM Treasury. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.treasury.gov.uk/pub/html/docs/emumem/single.pdf>

Надійшла до редколегії 30.03.11

О. Чеберяко, канд. екон. наук, доц.

ДІЯЛЬНІСТЬ БЮДЖЕТНОЇ КОМІСІЇ ПРИ ВУЦВК (1922–1929 рр.)

Висвітлюється історія становлення та функціонування бюджетної комісії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету 1922-1929 рр.

The history of development and functioning of All-Ukrainian Central Executive Committee budget commission activities in 1921-1929 is studied.

Інституційно-адміністративний статус Української Соціалістичної Радянської Республіки був виписаний низкою міжнародних та міжреспубліканських договорів, а також конституційними нормами унітарної держави – СРСР. До середини 1980-х рр., тобто до горбачовської "перебудови", в історіографії домінувала сталінська концепція так званого об'єднаного руху, викладена генсеком 18 листопада 1922 р. кореспонденту газети "Правда" [1, 432 с.]. Формально республіки залишалися суверенними, але історики не досліджували їх реальний суверенітет в галузі соціально-економічних та політичних відносин, хоча у 1928 р. М.С.Волобуєв намагався показати реальне становище української промисловості у складі СРСР та обмежені бюджетні права УСРР [2, с. 42-63]. Радянська Росія на час укладання союзного договору уже була федерацією, тому її зносини з іншими республіками мали міжнародно-правовий характер [1, с. 196], відтак і подальша доля розглядалася політичним керівництвом двояко: або національні республіки та автономні області РСФРР "підтягнути" до статусу України, або ж остаточно "опустити" до рівня автономної [3, с.64-81]. Більшовицька модель унітарної держави взяла гору над "сепаратизмом" республік, тому з'явилися об'єднані наркомати з інститутами уповноважених при уряді УСРР, які фактично обмежували

його діяльність, не говорячи про політичну залежність партійних структур.

Розпад СРСР, якщо оцінювати його вплив на фактологічні та концептуальні напрямки історичної науки, згорнув пріоритетну для радянської історіографії проблематику "об'єднаного руху республік" на шляху творення союзної держави. Українські історики розглядають ленінську та сталінську моделі її формування, виокремлюють принципову позицію українського уряду, окремих його керівників [4], а російські наполегливо і послідовно обґрунтовують парадигму "єдиновладдя" [5, 48 с.] та "вітчизняної державності" [6, 23 с.]. Сучасні дослідження окремих російських істориків свідчать про те, що "автономістське" становище суб'єктів РСФРР не влаштувало їх, позаяк їхні бюджети мали переважно дотаційну складову, тобто упосліджене фінансове наповнення, що спонукало у 1926 р. дискусію в ЦВК СРСР про надання окремим з них статусу союзних [7, 832 с.]. Отже, права, повноваження та реальне економічне становище республік, тобто їх функціональні ознаки державності – є базовими для конкретного науково-історичного дослідження. Неупереджене ставлення до їх вивчення, особливо з використанням структурно-системного підходу, розкриває політичну залежність УСРР від союзних партійно-радянських органів влади, ігнорування ними конституційних прав республіки.

В Україні, крім самодіяльних республіканських та об'єднаних наркоматів, діяв власний законодавчий орган – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК), структурні підрозділи якого виконували функції української радянської держави. Одним з них була Бюджетна комісія при ВУЦВК'у, переймалась підготовкою державного і місцевого бюджетів, з'ясуванням суперечливих колізій республіканського та союзного бюджету. Будучи основним фінансовим документом країни, бюджет стосувався повсякденного життя основних соціально-професійних груп суспільства, базових галузей економіки – промисловості, сільського господарства, торгівлі, державних установ, тому будь-яке порушення паритетності доходної та видаткової частини викликало занепокоєння з боку українського уряду.

Особливості становлення та функціонування Бюджетної комісії при ВУЦВК'у не вивчалися, тому відсутня відповідна наукова література – статті, монографії, кваліфікаційні праці. Архівні фонди ВУЦВК'у та Наркомфінансу, які зберігаються у ЦДАВО України, зосереджують колосальну документальну колекцію з історії створення та діяльності цього важливого структурного підрозділу, однак ніхто з дослідників їх поки що не торкався. У зв'язку з цим важливо дослідити нормативно-правову складову, права, повноваження, інституційний статус Бюджетної комісії, її персональний склад, роль і місце у формуванні республіканського бюджету, основні пріоритети та періоди діяльності.

Необхідність створення Бюджетної комісії визріла наприкінці грудня 1921 р., коли ВУЦВК займався структурною та функціональною модернізацією бюджетного процесу в УСРР, відтак заклав саму ідею її заснування у постанові "Про заходи щодо впорядкування фінансового господарства" від 4 січня 1922 р. Вона зобов'язувала розробити положення "...окремої Бюджетової Комісії із числа його членів для розгляду кошторисів і загальнодержавного бюджету, а також для найвищого догляду за певною постановкою кошторисно-бюджетної справи УСРР" [8, арт. 11]. Вищий законодавчий орган України зауважив також, що "...впорядкування державного бюджету не може бути зроблено Уповноваженим Н.К.Ф. без систематичної допомоги, як місцевих органів Радянської влади, і перш за все – в особі Виконкомів місцевих Рад, так і центральних установ і відомств" [8, арт. 11], підкресливши інституційно-функціональне верховенство над об'єднаним (напівсоюзним) наркоматом. Спільне з Уповноваженим НКФ РСФРР опрацювання прибутково-видаткового кошторису стосувалося переважно об'єднаних наркоматів, а не державного бюджету УСРР, тому діяв принцип колегіального обговорення.

Офіційне створення Бюджетної комісії при ВУЦВК'у відбулося 18 січня 1922 р. Саме тоді було ухвалено відповідну постанову. "Для розгляду окремих кошторисів і загальнодержавного бюджету в цілому, – наголошувалося в ній, – ВУЦВК обирає на весь термін своїх повноважень із числа своїх членів постійну бюджетну комісію, в кількості до 12 осіб" [9, арт. 39]. Її номенклатурними працівниками були голова, його заступник та секретар. За кожним членом закріплювалися кошториси установ для доповіді на засіданнях Бюджетної комісії. Доповідач мав право участі у роботі Міжвідомчої бюджетної наради при НКФ РСФРР, яка розглядала прибутково-видаткові кошториси та відправляла їх на розгляд Раднаркому, перш ніж подати на затвердження ВУЦВК'у. Важливо було не допустити зволікання з підготовкою та проходженням бюджету, тому доповідач викликав через президію Бюджетної комісії представника наркомату, відомства, установи для з'ясування суперечливих питань. Основною її функцією було забезпе-

чення відповідності прибуткової і видаткової частин бюджету, покриття видатків за рахунок власних чи дотаційних фінансових джерел, тобто унеможливлення дефіциту державного бюджету УСРР. На пленарних засіданнях Бюджетної комісії обов'язково брали участь з правом дорадчого голосу представники Уповнаркомфінансу, НК РСІ, наркоматів УСРР та РСФРР, кошториси яких розглядалися. Постанови комісії мали рекомендаційний характер, які набирали силу закону після їх ухвалення президією ВУЦВК'у.

Розширення кола діяльності Бюджетної комісії зумовило збільшення її кількісного і представницького складу, особливо після конституційного оформлення союзних органів влади. Так, 28 серпня 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло персональний склад президії Бюджетної комісії, членами якої стали – Булат І.Л., В.Й.Єрмощенко, М.Є.Ветошкін, Ф.Д.Корнюшін, П.А.Кін, М.Лобанов, В.І.Порайко, О.Я.Шумський та інші, а кандидатами – Г.Ф.Гринько, П.П.Любченко, Г.Д.Ракитов, О.К.Сербіченко. Вони представляли державні органи влади в Україні, а головою Бюджетної комісії затвердили колишнього боротьбиста О.Я.Шумського, його заступником В.І.Порайку [10, ф.1, оп.1, спр.1881, арк.178]. 22 серпня 1923 р. її склад у кількості 25 осіб схвалила президія ВУЦВК'у, час від часу поповнюючи його новими членами та кандидатами. Склад комісії обирався персонально, тому жодна установа не мала права делегувати будь-яку іншого представника, а за неявку на засідання стягували штраф – 200 крб. Наприклад, голова Південбюро ВУРПС Ф.Корнюшін був оштрафований, але згодом касували стягнення, позаяк він не одержав офіційного запрошення на засідання [10, ф.1, оп.1, спр.1134, арк.7]. 28 серпня 1923 р. Бюджетна комісія доручила В.І.Порайку, користуючись його поїздом до Москви, отримати у ЦВК СРСР текст нового "Положення", а також заслухала доповідь М.Каттеля про план роботи Бюджетної комісії при ВУЦВК'у. Визнали, що кошториси розглядатимуть лише після їх проходження через Раднарком УСРР, а зведений бюджет мали надіслати до комісії 26 вересня. В архівах збереглися протоколи засідань Бюджетної комісії та її пленумів, матеріали яких засвідчують кадрове переміщення персонального складу, а також своєрідний коефіцієнт номенклатурної активності. Зокрема, на засіданнях дуже часто виступали М.Каттель, який представляв Наркомфінансу УСРР, В.І.Порайку, О.Я.Шумський. Так, 7 жовтня М.Каттель подав розпис витрат об'єднаних і необ'єднаних наркоматів, підтриманий Бюджетною комісією. Зазначимо, що тоді приймалися поквартальні кошториси, а їх виконання здійснювалося за кожний місяць, тому що бракувало фінансових джерел для визначення сталої доходної частини на весь рік, відтак і видаткової.

Упродовж 1923-1924 рр. спостерігалася уніфікація союзного законодавства, зумовлена Конституцією СРСР та переглядом повноважень деяких наркоматів. Відбулися зміни і персонального складу Бюджетної комісії при ВУЦВК'у, яка поповнилася новими членами. 20 вересня 1924 р. президія ВУЦВК'у затвердила головою комісії колишнього секретаря ЦК КП(б)У Д.З.Лебеда, а на той час наркома Робітничо-селянської інспекції УСРР, а також нових членів – О.В.Одинцова, Я.П.Ряппо, П.І.Буценка, А.І.Плахотнікова, які мали значний досвід роботи на високих державних посадах. Головою призначили Д.З.Лебеда. Характерно, що з другої половини 1924 р., але з дорадчим голосом, до складу Бюджетної комісії належали представники губерній та міськрад: Г.Ф.Гринько від Київської, К.С.Федотов від Харківської, В.Н.Богуцький від Донецької, П.Ф.Слинько від Поділля, О.О.Рекіс від Полтавської, С.М.Власенко

від Чернігівської губернії. На засіданнях 7 та 10 жовтня 1924 р. вони обговорювали державний та місцевий бюджет в УСРР, питання про бюджетні права СРСР та союзних республік. Привертають увагу тексти ухвал з тих чи інших питань: "прийняти в редакції РНК УСРР", "в редакції НКФ УСРР", "в редакції НКФ СРСР" [10, ф.1, оп.1, спр.1879, арк.2]. Розглядом державного кошторису займалися спеціальні підкомісії, призначені президією Бюджетної комісії, тому на засіданнях відбувалися дискусії, приймалися колегіальні рішення стосовно скорочення або збільшення прибутково-доходної частини бюджету. Повноваження членів цього підрозділу ВУЦВК'у були вагомими, тому що вони впливали на кошторис цілих галузей народного господарства та соціальної сфери, викликали на співбесіду представників наркоматів та установ.

26 листопада 1924 р. ВУЦВК затвердив "Положення про Бюджетову комісію при ВУЦВК'у", скасувавши дію постанови від 18 січня 1922 р. [11, арт.302]. Встановлювалися кількісний склад членів (18 осіб) та обов'язкове представництво від кожної губернії. До повноважень Бюджетної комісії належали: розгляд державного бюджету УСРР, кошторису витрат і надкошторисних витрат, ухвалених президією ВУЦВК'у; обговорення важливих справ щодо регулювання державного і місцевого бюджетів; вивчення звітів Наркомфіну про виконання бюджету; ознайомлення з проектами кошторисів Уповнаркомфіну СРСР та інших установ, включених до загальносоюзного бюджету. Комісія скликалася періодично за надходженням справ для їх невідкладного розгляду, а засідання відбувалися за наявності звичайної більшості членів, але з обов'язковою присутністю 4-х представників від губерній. Рішення приймалися простою арифметичною більшістю голосів, а постанови вносили на президію ВУЦВК'у. Бюджетна комісія мала право вимагати від установ та губвиконкомів матеріали про кошторис прибутково-видаткової частини місцевих бюджетів. Організаційну роботу комісії, крім власних структур, забезпечував технічний апарат секретаріату ВУЦВК'у.

Персональний склад Бюджетної комісії постійно змінювався, тому що делеговані від центральних установ представники переводилися на іншу посаду та залишали територію УСРР. 17 грудня 1924 р. президія ВУЦВК'у призначила Я.М.Дудника головою Бюджетної комісії [10, ф.1, оп.2, спр.1882, арк.10], а 15 січня він скликав її засідання, запросивши до участі Г.І.Петровського – голову ВУЦВК'у. Останній говорив про організаційну роботу Бюджетної комісії, просив президію розглянути остаточний склад та подати на затвердження чергової сесії, а також вимагати від губвиконкомів негайно запропонувати "тверді кандидатури" до складу Бюджетної комісії [10, ф.1, оп.2, спр.1879, арк.69]. Її склад був остаточно затверджений президією ВУЦВК'у 17 лютого 1925 р., а поряд з "ветеранами" новим членами стали представник Українського військового округу О.І. Єгоров, нарком внутрішніх справ УСРР В.А. Балицький, представник АМСРР А.Л.Грінштейн [10, ф.1, оп.1, спр.3286, арк.46]. Старожилами Бюджетної комісії були С.М.Кузнецов, М.Каттель, І.Л.Булат, О.І. Ашуп-Ільзен, які працювали протягом декількох років. Політична та службова біографія згаданих осіб, особливо вищого державного рангу, висвітлена українськими дослідниками партійно-радянської номенклатури [12], а службові справи членів ВУЦВК'у частково зберігаються у відповідному архівному фонді ЦДАВО України, тобто можна простежити їхнє соціальне походження, посадове становище, освітній рівень, однак це має стати предметом окремого дослідження.

Кожного разу, розглядаючи персональний склад Бюджетної комісії, президія ВУЦВК'у вимагала від неї систематичної і дисциплінованої роботи, однак їй перешкоджала так звана "кадрова плінність". Кошторис Бюджетної комісії у грудні 1925 р. становив 14486 крб., з них місячна зарплата постійного секретаря Н.П. Кухтіна становила 180 крб., технічного 116 крб., а решта витрачалася на три відрядження до Москви та шість до округ, на скликання пленумів, для господарських та організаційних витрат [10, ф.1, оп.2, спр.3284, арк. 18], отже участь високопосадовців в роботі комісії була їхнім партійним дорученням та службовим обов'язком. Кожному з них доводилося розглядати та вирішувати складні фінансові проблеми. Наприклад, В.А. Балицький та М.Каттель розглядали джерела поповнення доходної частини бюджету за рахунок промисловості, а М.О.Рейхель відповідав за належне обґрунтування ставок сільськогосподарського, рентного податку, вивчаючи кошториси відповідних установ [10, ф.1, оп.2, спр.3295, арк. 8].

Протягом лютого-вересня 1925 р. Я.М.Дудник виконував обов'язки члена президії Бюджетної комісії при ЦВК СРСР, а її членами від України були – М.Ф. Владимирський, С.М.Кузнецов, М.М.Полоз, І.Є.Клименко, М.О.Рейхель, Д.І.Петровський, кандидатами – В.В. Поляков, В.І.Порайко [10, ф.1, оп.2, спр.3286, арк. 30]. Вони брали участь в обговоренні союзного бюджету, представляючи також розпис доходів та видатків республіканського бюджету. 29 липня 1925 р. президія ВУЦВК'у затвердила черговий склад Бюджетної комісії, яку очолив Д.З.Лебідь, а новими членами стали І.А.Мусульбас, М.Л.Рухимович, В.В.Поляков, П.К. Солодуб, К.Я.Федотов, В.Я.Конотоп, поява яких пояснювалася кадровими та службовими переміщеннями. Перше засідання новообраного складу Бюджетної комісії відбулося 12 вересня 1925 р. під головуванням Д.З.Лебеда, на якому обговорювалися фінансові джерела наповнення республіканського бюджету, висловлювалися думки і пропозиції стосовно перерозподілу окремих доходів союзної промисловості на користь бюджету УСРР. Представники республіканських наркоматів, які формували кошториси доходів та витрат бюджету їх установ, незважаючи на посаду та національність, намагалися забезпечити його бездефіцитність, тому звертали увагу на оподаткування союзних промислових підприємств на території УСРР. До таких номенклатурних працівників можна віднести Г.Д.Пальчиковського, А.Л.Грінштейна, О.О.Арсона і П.К.Солодуба, яких 14 січня 1926 р. призначили членами колегії НКФ УСРР [13, арт. 61], а також колишнього представника Харківського губвиконкому К.Я.Федотова – членом колегії Наркомзему УСРР [13, арт. 62]. А того ж самого дня постійного члена Бюджетної комісії М.М.Полоза звільнили з посади голови Адміністративно-Фінансової комісії при РНК УСРР, призначивши на його місце І.М.Кудріна [13, арт. 60], однак обоє залишалися у складі комісії, тому що їх обирали персонально.

Вивчення протоколів засідання президії та пленумів Бюджетної комісії при ВУЦВК'у, які відбувалися протягом другої половини 1920-х рр., демонструє виразну закономірність: її новий склад висували та призначали майже кожного року у зв'язку з початком роби чергової сесії вищого законодавчого органу республіки. За період від другої до третьої сесії ВУЦВК'у зі складу Бюджетної комісії відбуло 18 осіб [10 ф.1, оп.2, спр.3289, арк. 93], тому постала "об'єктивна необхідність" його поповнення новими членами. Так, 31 травня 1926 р. постановою ВУЦВК'у "Про затвердження особистого складу Бюджетної комісії ВУЦВК'у" юридично визнала повнова-

ження її голови М.Ф.Владимирського та 23 членів від центральних установ і 41 від округ [14, арт.274]. До бюджетних справ пристали М.О.Скрипник, О.Г.Шліхтер, М.Ф.Приходько, К.В.Сухомлин, І.Е.Якір, які мали великий досвід партійної та радянської роботи, а решта "перейшли" від попереднього складу. Незмінним членом Бюджетної комісії, починаючи з 1923 р., залишався представник Наркомфіну М.А.Каттель, а загалом представництво виявилось поважним, враховуючи наявність української номенклатурної еліти – М.О.Скрипника, В.А.Балицького, Г.Ф.Гринька, О.Г.Шліхтера, П.К. Солодуба, М.М.Полоза, М.Ф.Приходька. Академію наук представляв С.Ю.Семковський, Київщину П.П. Любченко, а серед кандидатів були М.І.Лобанов, Я.П.Ряпо, О.Б.Генкін та інші, які працювали в різних господарських та радянських установах УСРР. 27 жовтня 1926 р. ВУЦВК та РНК УСРР видали "Положення про Бюджетову Комісію ВУЦВК", скасувавши дію попереднього "Положення" від 26 листопада 1924 р. "Для здійснення покладеного на Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет завдання розглядати й затверджувати державний бюджет УСРР, – наголошувалося у постанові від 27 жовтня 1926 р., – утворюється Бюджетова Комісія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету" [10, ф.1, оп.2, спр.2571, арк.13-15]. Зникло уточнення "при ВУЦВК", тому що Бюджетна комісія виконувала пряму і безпосередню функцію ВУЦВК, передбачену відповідним номенклатурним статусом вищого законодавчого органу – затверджувати державний бюджет України [15, арт.276]. Повноваження Бюджетної комісії засвідчували її консультативно-дорадчу роль при проходженні державного бюджету, позаяк вона розглядала схвалений Раднаркомом основний фінансово-економічний документ республіки, урядові подання у різних справах, які стосувалися держбюджету, загальні директиви по його складанню, звіти про виконання, скарги установ стосовно встановлення прибутково-видаткового кошторису. Вона не затверджувала бюджет, але подавала висновки до президії ВУЦВК, доповідала на сесії, вимагала від наркоматів та господарських органів бюджетних матеріалів. Для з'ясування складних фінансових проблем запрошувала фахівців, а рішення Бюджетної комісії ухвалювалися половиною голосів.

Бюджетна комісія працювала переважно протягом року, хоча сесії ВУЦВК скликалися тричі на рік. Так, 18 травня 1927 р. президія ВУЦВК затвердила черговий склад Бюджетної комісії у кількості 91 особи, але на чолі з наркомом НК РСІ УСРР В.П.Затонським [10, ф.1, оп.2, спр.3286, арк. 131]. Центральні установи представляли 31 посадовець, з них семеро нових, а також голови окрвиконкомів, шестеро від районів та міських рад, 9 "позапартійних" робітників та селян, четверо від науки, відтак "колегіальність" була забезпечена. Заступниками В.П.Затонського були С.М.Власенко та Я.М.Дудник, а черговим головою Бюджетної комісії став В.І.Порайко, котрий представляв Наркомюст. Зокрема, 21 лютого 1928 р. він головував на засіданні пленуму, який розглядав доповідь РНК УСРР про виконання державного бюджету за 1925/26 р., а також про підготовку бюджету чергового року [10, ф.1, оп.2, спр.3300, арк. 89]. Протоколи засідання Бюджетної комісії свідчать про те, що В.І.Порайко очолював її упродовж 1929 р., а членами президії були М.Полоз, М.Каттель, М.Василенко, К.Горлинський. 15 жовтня 1929 р. президія ВУЦВК затвердила склад Бюджетної комісії XI скликання. Від центральних установ були: В.І.Порайко, М.С.Василенко, В.А.Балицький, І.А.Гаврилов, К.І. Горлинський, К.М.Гулий, Я.М.Дудник В.П.Затонський, В.Д.Кузьменко, М.М.Майоров, М.М.Полоз, В.М. Качин-

ський, О.К.Сербіченко, М.О.Скрипник, К.В.Сухомлин, О.Г.Шліхтер, І.Е.Якір, П.П.Сиволап, О.А.Нурінов, О.М.Певзнер, М.К.Чайка, В.Н.Богуцький, М.А.Каттель, М.П.Горбань, С.І.Канторович, С.В.Мінаєв, О.К.Фесенко, Я.П.Ряпо, С.Л.Шимановський, О.Г.Лісовик, І.Я.Вейцер, Г.М.Покорний. Отже, судячи з її персонального складу, вона мала наркомів (В.І.Порайка, О.Г.Шліхтера, С.І.Канторовича, М.О.Скрипника, Г.М.Покорного, В.П.Затонського, В.А.Балицького), провідних українських учених – С.Ю.Семковського, В.Н.Маковського, О.В.Корчак-Чепурківського, О.В.Палладіна. До них долучилися 35 голів окрвиконкомів, вісім голів райвиконкомів та двоє від міськрад, 10 представників від робітників та селян, а загалом 91 особа, у тому числі 83 чоловіків та 8 жінок [10, ф.1, оп.5, спр.882, арк. 6]. На персональному складові позначилася генеральна лінія партії на колективізацію сільського господарства, тому з'явився впливовий блок "аграрників-колективізаторів": О.Г. Шліхтер, В.М.Качинський, І.А.Гаврилов, М.П. Горбань.

Отже, розглядаючи персональний склад Бюджетної комісії ВУЦВК, варто нагадати, що її головами у 20-х рр. були – О.Я.Шумський, Д.З.Лебідь, Я.М.Дудник, М.Ф.Владимирський, В.П.Затонський, В.І.Порайко, які представляли найвищу гілку партійно-радянської номенклатури в УСРР, не будучи фахівцями бюджетної справи, але кожен з них мав безпосереднє відношення до формування бюджетної політики та підготовки державного бюджету України. Його фінансово-економічним наповненням займалися працівники Наркомфіну УСРР на чолі з заступником наркома фінансів М.А.Каттелем, а він та В.І.Порайко були постійними членами Бюджетної комісії упродовж 1920-х рр.

Організаційно-функціонально Бюджетна комісія діяла при ВУЦВК, будучи його структурним підрозділом, але водночас і своєрідним міжвідомчим органом, позаяк до її складу належали представники українських наркоматів та господарських установ. Наркомфін УСРР мав Бюджетне управління, але його повноваження вирізнялися від Бюджетної комісії, хоча 15 серпня 1922 р. уряд заснував Міжвідомчу бюджетну нараду при Уповнаркомфіні у складі: Уповноваженого (голова), Держплану, Наркомдержконтролю, Уповнаркомпраці, УРНГ та начальника Бюджетного управління НКФ УСРР [16, ст. 256]. Уповнаркомфіну надавалося право створювати спеціальну підкомісію з питань, пов'язаних з розглядом надкошторисних кредитів, дотаційного та резервного фондів та обговоренням поточних проблем на засіданнях Міжвідомчої бюджетної наради. Вона співпрацювала з Бюджетною комісією, уособлюючи взаємини двох гілок влади – виконавчої та законодавчої.

25 вересня 1924 р. з'явилося "Положення про губернські, окружні і районні бюджетні комісії", а згідно ст.21 "Тимчасового Положення про місцеві фінанси" їх створювали при губфінвідділах та райвиконкомах [17]. Губернську бюджетну комісію очолював завідувач губфінвідділу, а до її складу з вирішальним правом голосу входили представники губернської планової комісії, губвідділу Робітничо-селянської інспекції, губпрофспілки, з дорадчим – керівник податкового управління, контрольно-бухгалтерського. За подібною структурою розбудовувалися округові та районні бюджетні комісії, а в разі відсутності їх голови, роботою комісії керували їхні заступники. 5 січня 1926 р. РНК УСРР видала постанову "Про округові бюджетні наради" [18, арт. 1], яка скасувала дію постанови від 25 вересня 1924 р. "Про губернські, округові й районні бюджетні комісії" [19, арт. 249]. Згідно нового "Положення про округові бюджетні наради" вони створювалися при округовому фінвідділі на чолі з його керівником, а до складу членів

належали завідувач підвідділу місцевих фінансів окрфінвідділу, представники планової комісії, робітнінспекції та округового міста. Округові бюджетні наради розглядали бюджети округи, округового міста, округових зведень бюджету місцевих прибутків і видатків, кошториси відділів та інспектур окрвиконкомів, районні бюджети для їх подання на затвердження окрвиконкомів, розподіляли прибутки і видатки між окремими бюджетними одиницями. 8 вересня 1926 р. ВУЦВК видав постанову "Про районні планово-бюджетові комісії", які діяли при райвиконкомах на чолі з головою РВК, а їх структурно-організаційну форму наповнювали представники місцевих органів радянської влади [10, ф.1, оп.2, спр.3289, арк.100]. До складу цих комісій, крім фінансово-податкового, місцевого господарства та земельного відділу, входили представники міських, селищних та сільських рад того чи іншого районного центру. Отже, протягом 1924-1926 рр. оформилася середня ланка державних органів влади, які займалися підготовкою місцевих бюджетів.

Діяльність Бюджетної комісії відбувалася у межах її номенклатурних повноважень, а організаційно-технічну роботу виконувала президія, яка займалася розробкою попередніх матеріалів, формуванням порядку денного пленарних засідань, офіційно запрошувала членів комісії на засідання. Зокрема, на одному з них, 29 серпня 1923 р. йшлося про подання на сесію ВУЦВК'у державного кошторису об'єднаних наркоматів, місцевого бюджету та внесення положення про Бюджетну комісію. Саме тоді дозволили створення її підкомісії для формування прибутково-видаткового кошторису місцевого бюджету, заслуховуючи доповідачів від губерній, а також представників НКФ та НКВС [10, ф.1, оп.2, спр. 1134, арк. 6]. Протягом першої половини 1920-х рр., судячи з матеріалів засідань Бюджетної комісії, практикували доповіді окремих її членів, які виконували індивідуальні доручення президії, виголошуючи експертні висновки, рекомендації, пропозиції стосовно державного бюджету. Протокольне оформлення персонального складу та функцій підкомісії припадає на другу половину 1920-х рр. Так, 22-26 лютого 1926 р. була створена підкомісія з розгляду доходної та видаткової частини державного бюджету, склад якої затвердили 26 червня 1926 р. [10, ф.1, оп.2, спр. 3300, арк. 68]. Рішення, висновки, рекомендації та ухвали Бюджетної комісії мали консультативно-дорадчий характер, оформлені у вигляді резолюції. Її зміст обговорювали на сесії ВУЦВК'у, відтак вона набувала ознак законодавчого акту – постанови вищого законотворчого органу.

Доповіді окремих членів та особливо висновки підкомісії дуже активно і прискіпливо дискутувалися на пленумах Бюджетної комісії за участі фахівців, представників центральних та місцевих владних структур. На порядку денному були різні питання, які надходили до президії з місць, а її голова призначав чергове засідання. Наприклад, в резолюції Бюджетної комісії на початку січня 1924 р. зазначалося, що збільшення витратної частини бюджету 1924/25 р. на 40% порівняно з минулим бюджетним роком не задовольняє виконання невідкладних проблем, позаяк РНК СРСР відхилив прохання українського уряду про підвищення субвенційного та комунального фондів. Зауваження членів комісії були категоричними, а положення резолюції конкретними і конструктивними. Резолюція констатувала недолугий порядок визначення орієнтовно-контрольних цифр державного бюджету республіки, тому що "...при встановленні зазначених контрольних цифр за основу приймаються не економічні і соціально-культурні потреби кожної республіки, а розміри кредитів минулих

років з тим або іншим відсотком збільшення, випадково встановленим" [10, ф.1, оп.1, спр. 1879, арк.84]. Членів комісії не задовольняв факт існування контрольних цифр, а не конкретних відсотків відрахувань від загальносоюзного податкового доходу на користь республік для створення їх бюджетного ресурсу. Позиція доволі радикальна у взаєминах з союзним урядом, яка була офіційно заявлена задовго до появи "ухильницької статті" М.С.Волобуєва у 1928 р. [2, с.42]. Упродовж 1924 р. Бюджетна комісія обговорювала питання кошторису республіканських державних установ, становище місцевих фінансів, доповідь НКФ УСРР про союзний та республіканський державний бюджет, про місцеві бюджети Волинської, Подільської та Чернігівської губерній, а також АМСРР. 11 жовтня 1924 р. відбулася дискусія стосовно визначення доповідача на сесії ВУЦВК'у, у ході якої співдоповідачем по державному бюджету пропонували Держплан, однак нарком фінансів С.М.Кузнєцов заперечив, залишивши це право винятково за Бюджетною комісією, позаяк вона була спеціалізованим структурним підрозділом вищого законодавчого органу, а не Раднаркому УСРР [10, ф.1, оп.1, спр. 1879, арк. 16-25]. Голова комісії Я.М.Дудник запропонував проводити засідання не менше двох раз між сесіями ВУЦВК'у. 31 грудня 1924 р. відбулася нарада з визначення порядку денного засідання Бюджетної комісії, призначеної на 8-9 січня 1925 р. Збереглася стенограма засідання, яка свідчить про жваве обговорення проблем, що стосувалися наповнення доходної частини бюджету, а також бюджетних прав України. Зокрема, Бюджетна комісія за участі Я.Дудника, М.Каттеля, О.Рекіса, П.Солодуба та інших членів висловилися стосовно ролі і місця української економіки у складі загальносоюзної, відтак і питання про "рівномірність" та "пропорційність" прибутково-видаткової частини бюджету УСРР, враховуючи її потреби [10, ф.1, оп.1, спр. 1882, арк.17]. Про співвідношення республіканського та союзного бюджету тоді доповідав М.Каттель, а за наслідками обговорення була створена комісія з 5-ти осіб для підготовки відповідної резолюції.

Залишаючись дорадчим органом ВУЦВК'у, але з різними організаційно-функціональними ознаками міжвідомчого спеціалізованого органу, що діяв за його кошторисом, Бюджетна комісія тісно співпрацювала з секретаріатом, президією та під час сесії вищого законодавчого органу УСРР. Так, 18 серпня 1925 р. Мала Президія ВУЦВК'у ухвалила наступне рішення: "Доручити Бюджетовій комісії ВУЦВК'у пристосувати закінчення своїх робіт по розгляду бюджету на 1925/26 рік (державного та місцевого), а також даних про виконання бюджету 1924/25 р. до початку сесії, з таким розрахунком, щоб усі матеріали по роботі Бюджетової комісії були роздані членам та кандидатам ВУЦВК'у для ознайомлення" [10, ф.1, оп.1, спр. 1882, арк.17]. Зазначимо, що до її складу входили переважно члени вищого законодавчого органу, позаяк такою була інституційна вимога, але привертає увагу певна автономізація роботи Бюджетної комісії, тобто її статус, права, повноваження та функції, враховуючи складність і принциповість питань, які вона вирішувала. Мала президія ВУЦВК'у, обговоривши на своєму засіданні 6 жовтня 1925 р. резолюцію Бюджетної комісії, констатувала збільшення прибуткової частини республіканського та союзного бюджету за 9 місяців 1924/25 р., а також перевищення доходів над видатками, тобто бездефіцитність державного бюджету [10, ф.1, оп.1, спр. 1882, арк. 6-9]. Недоліком бюджетного процесу було визнано недостатне надходження неподаткових доходів, недобір по податках, тому що союзний уряд встановив необґрунтовану

систему пільг, відтак президія вимагала від установ, крім звітів про виконання бюджету, подавати також економічне обґрунтування видаткової частини, а можливий дефіцит республіканського бюджету заповнювати коштом резервних фондів союзного бюджету. Критичному перегляду було піддано існуючий порядок взаємного обліку між республіками, який не враховував економічного внеску кожної з них до союзної казни, а також соціально-культурних потреб.

Стенограми засідання Бюджетної комісії, які вибірково збереглися в архівах, зафіксували принципове ставлення окремих її членів до формування державного бюджету УСРР, а також висвітлюють саму процедуру його обговорення. Так, 12 вересня 1925 р., відкриваючи перше засідання Бюджетної комісії після її обрання, Д.З.Лебідь закликав до "...критики складання нашого загальнореспубліканського бюджету, проробленого без нашої участі, без участі працівників з місць – членів Бюджетної комісії і Бюджетної комісії загалом, розробленого НКФ і прийнятого РНК" [10, ф.1, оп.2, спр. 3297, арк. 3]. Відомчий підхід визнали недоцільним, тому просили відомства подати кошториси на обговорення Бюджетної комісії. Змістовною виявилася доповідь представника Наркомфіну УСРР Пальчиковського, особливо в частині джерел наповнення бюджету. Він також зазначив, що 1924/25 р. в історії бюджетного будівництва радянської влади має "...бути визнаний роком перехідного періоду від побудови орієнтовних бюджетів до побудови твердого. Цей рік є роком переходу державних фінансів до нової епохи розвитку" [10, ф.1, оп.2, спр. 3297, арк.10]. Термін "твердий бюджет" означав економічно обґрунтоване та фінансово прогнозоване наповнення доходної частини, спираючись на показники податкових надходжень, розвиток сільського господарства та промисловості. Якщо протягом першої половини бюджетного року він був поквартальним, тобто орієнтовним, то з другої половини твердим. Отже, на засіданні Бюджетної комісії було визнано факт "перелому" у розвитку бюджетного процесу в Україні, хоча рік завершувався з дефіцитом бюджету – понад 7 млн. крб.

Принциповим питанням, яке активно обговорювалося на засіданні, було формування доходної та видаткової частини республіканського бюджету, його співвідношення з союзним, особливо в частині відрахувань від прибуткового податку промислових підприємств союзного значення на території УСРР, а також інших податкових стягнень. Виявилася ще одна важлива тема: відрахування частки доходів республіканської промисловості на потреби місцевого бюджету. Несподівано категоричною була позиція М.Каттеля, яка стосувалася взаємовідносин між республіканським та союзним бюджетами. Представляючи Наркомфін УСРР, котрий відповідав за наповнення доходної частини державного бюджету України, М.Каттель вважав доцільним відрахування до українського бюджету 25% прибутку союзної промисловості і торгівлі на території УСРР, а також розглянути ставку надходжень від прямих податків для створення бюджетного ресурсу республіки – 80,90,100%. Пропозиції українського уряду, зведені Бюджетною комісією, мали винести на обговорення Бюджетної комісії ЦВК СРСР 15 вересня, хоча підготовка та подання зведеного бюджету УСРР постійно затримувалося. У зв'язку з цим, присутній на засіданні Д.З.Лебідь зазначив, що "...ми весь час вели перемовини з Москвою стосовно подовження терміну подання нашого бюджету" [10, ф.1, оп.2, спр. 3297, арк.5]. Для М.Каттеля, як фінансиста-практика, було важливим забезпечити економічними джерелами наповнення доходної частини, а питання терміну подання бюджету –

другорядним. Повертаючись до системи відрахувань доходної частини союзної промисловості на потреби України, він висловив дуже сміливу думку, яка стосувалася не лише її участі в доходах союзної промисловості, а також в "управлінні цією промисловістю". Його позицію поділяли М.Полоз, К.Солодуб, але іншої думки був В.А.Балицький, котрий не бачив правової норми стягнення певних коштів від союзної промисловості на території УСРР, відтак заяву М.Каттеля вважав лише "маневром нашого Наркомфіну" [10, ф.1, оп.2, спр. 3298, арк. 1]. 13 вересня 1925 р. Бюджетна комісія, враховуючи різні точки зору, внесла до державного бюджету УСРР статтю доходів від союзної промисловості, навіть попри думки самого С.М.Кузнецова про "централізацію ідеології" бюджетної справи. Прагнення централізації та уніфікації бюджетних відносин спостерігалось серед деяких членів Бюджетної комісії, а інколи вони впливали на рішення президії ВУЦВК'у. Так, 26 квітня 1926 р., обговорюючи проект постанови "Про Бюджетну комісію ВУЦВК'у", президія ухвалила наступне рішення: "Приймаючи на увагу, що зазначений проект дуже значно відрізняється від проекту постанови "Про Бюджетові комісію ЦВК'у СРСР" – визнати цей проект в бік більшої ув'язки його з проектом постанови ЦВК СРСР, для чого утворити Комісію в складі: Сербиченко (голова) і членів – т.т. Рейхеля, Федотова, Кухтіна й Каттеля" [10, ф.1, оп.2, спр. 3293, арк.1]. Вона внесла часткові зміни до тексту: слово "затверджує" замінили на інше – "обирає", а замість "не менш третини її складу" – "простотою більшістю членів комісії, але з обов'язковою присутністю не менш 4-х представників від губерній" [10, ф.1, оп.2, спр. 3289, арк.15-18]. Українська делегація, яка брала участь на засіданні Бюджетної комісії ЦВК СРСР, досить ретельно та уважно проробляла кошториси "наркоматівської групи" та захищала їх перед союзними установами.

Створення постійних галузевих підкомісій Бюджетної комісії ВУЦВК'у систематизувало її роботу, підвищило не лише бюджетну дисципліну, а і мобілізувало інтелектуальний потенціал та номенклатурно-адміністративний ресурс довкола проблеми формування державного бюджету УСРР, його проходження у Москві. Підкомісії стали номерними, тобто розподілялися за статтями доходної та видаткової частин, що загалом упорядковувало та пришвидшувало підготовку бюджету. Наприклад, другий пленум Бюджетної комісії розглянув поданий Раднаркомом бюджет УСРР 1925/26 р., визнав його збалансованим та реальним, але пленум вплинув на внутрішній розподіл кошторису по установах, зменшивши його суми для республіканських наркоматів за рахунок адміністративних видатків. Конкретні рішення готувалися членами підкомісії: з податкових доходів (О.Сербиченко, В.Порайко, Я.Дудник); доходів від мита, лісів та надр (О.Шліхтер, Г.Гринько, І.Кудрін, С.Власенко); від промисловості (М.Скрипник, П. Слинко, О.Приходько, В.Поляков); резервного та субвенційного фондів (П.Солодуб, Р.Терехов, Я.Ряппо). Склад підкомісії постійно оновлювався за рахунок нових кандидатів, яких офіційно призначала президія Бюджетної комісії. Наприклад, вона надіслала О.М.Мізерницькому таке запрошення: "Секретаріат Бюджетної комісії ВУЦВК'у сповіщає Вас, що в зв'язку з відсутністю т.Полякова на Вас покладено обов'язки голови 1-ої Підкомісії Бюджетної комісії ВУЦВК'у, що розглядатиме матеріали про прибутки (прямі податки, мита та збори)" [10, ф.1, оп.2, спр. 2572, арк. 13]. Майже на кожному засіданні Бюджетної комісії обговорювали питання відносин республіканського та союзного бюджетів, які виявилися напруженими, тому що бюджетні права УСРР обмежу-

валися у зв'язку з юридичним оформленням єдиного державного бюджету СРСР.

Діяльність підкомісії не регламентувалася "Положенням про Бюджетну комісію", але їх повноваження встановлювала президія, відтак вони діяли на цілком законних підставах. Для України було важливим мати належне представництво на засіданнях пленуму Бюджетної комісії ЦВК СРСР. Так, 21 грудня 1927 р. до складу союзних підкомісії потрапили М.Каттель, П.Плюбченко (прямі податки), С.М.Кузнєцов, М.М. Полоз, В.І.Порайко, В.П.Затонський (бюджети союзних республік), С.М.Власенко (кошториси ЦВК, РНК, Держплану, ЦСУ, НКЗС, Верховного суду та Прокуратури), Д.З.Лебідь, Я.П.Беліков (бюджет Наркомшляху та Наркомпошти), М.О.Скрипник (кошториси Наркомвоєнмора, ОГПУ), М.Ф.Владимирський (видатки Наркомторгу, ВРНГ). Майже весь склад української "бюджетної делегації" був представлений у складі підкомісії з фінансування народного господарства [10, ф.1, оп.2, спр. 2573, арк. 64-68]. 21 лютого 1928 р. В.І.Порайко звертав увагу на підкомісію з розгляду бюджетів союзної республіки, у "...якій ми повинні обов'язково приймати участь" [10, ф.1, оп.2, спр. 3300, арк.89]. На черговому засіданні Бюджетної комісії ВУЦВК'у, яке відбулося 10-14 березня 1928 р., він висловився за остаточне з'сування питання про бюджетні права СРСР та союзних республік, щоб уникати суперечливих колізій. У жовтні 1928 р. було створено десять галузевих підкомісій, які розглядали урядові проекти прибуткової та видаткової частини державного бюджету, кожної установи, зосереджуючись на фінансуванні промисловості, сільського господарства, соціально-культурного сектору радянського суспільства.

27 червня 1929 р. відбулося чергове засідання президії Бюджетної комісії, на якому затвердили план її роботи на поточний рік. погодили питання про те, що підкомісії починають роботу після виголошення загальної доповіді про бюджет на пленумі комісії. Їх було тоді 13, на чолі яких стояли: В.В.Поляков (п/к прибутків), М.Каттель (прибутків від держмайна), С.Н.Совцов (видатки на законотворчі установи), О.Г.Шліхтер (регулювання та планування видатків), О.І.Буценко (п/к соціально-культурних видатків), К.ЯЧ.Федотов (фінансове управління та об'єднаних наркоматів), С.М.Власенко (сільське господарство), П.Ф.Слинько (лісове господарство), П.Горбунов (резервний фонд), О.Сербіченко (фінансування народного господарства), М.О.Скрипник (бюджет АМСРР), В.І.Порайко (виконання держбюджету), В.А.Балицький (попередні підсумки виконання держбюджету) [10, ф.1, оп.5, спр. 882, арк.6]. Протоколи та матеріали засідань підкомісій свідчать про нагальність та невідкладність питань, пов'язаних з розподілом коштів між центром та союзними республіками. Зокрема, Бюджетна комісія часто порушувала "клопотання" перед союзним урядом про обов'язкове фінансування розвитку промисловості, торгівлі та сільського господарства, яке підлягало колективізації. Наприклад, підкомісія з фінансування народного господарства, засідання якої відбулося 13 листопада 1929 р., виділяла на розвиток промисловості майже 40 млн., на кооперацію і торгівлю 11,2 млн., на субвенції місцевого бюджету 10,5 млн. крб., а підкомісія з фінансування сільського господарства – 56,2 млн. для здійснення його соціалістичної реконструкції, хоча сума сільгосподатку в Україні становила 90 млн. крб. [10, ф.30, оп.2, спр. 4821, арк. 12]. Балансова підкомісія визнала тоді недостатнім рівень ставок оподаткування куркульських господарств, тобто почала виконувати функції податкового управління Наркомфіну УСРР. Голова підкомісії з розгляду кош-

торису НКОсвіти Я.П.Ряппо, до якої входили академіки О.Палладін, С.Семковський, вважали недостатнім фінансування "...галузі народної освіти" [10, ф.30, оп.2, спр. 4826, арк.47]. Витрати на освіту становили тоді 85,1 млн. крб., тому підкомісія просила збільшити їх на 4 млн. крб., особливо на розвиток прикладної науки.

Засідання президії, пленумів Бюджетної комісії, які скликалися восени 1929 р., тобто в "Рік великого перелому", проходили не так гостро, але з принципових питань фінансового господарства республіки висловлювалися конструктивні пропозиції та критичні зауваження. Зокрема, М.Полоз, виголошуючи 10 листопада 1929 р. доповідь на пленумі Бюджетної комісії, зазначив факт погашення дефіциту бюджету минулого року шляхом банківської емісії, а також підкреслив те, що "...ми опинилися цього року в досить скрутному і несприятливому стані" [10, ф.1, оп.5, спр. 873, арк.8]. Якщо раніше республіка формувала власний бюджет, користуючись "твердими лімітами" доходної частини, то у зв'язку з упровадженням єдиного фінплану вона сподівалася лише на встановлену Наркомфіном СРСР частку загальносоюзного прибутку для неї. За таких умов, коли ліміти відрахувань від доходів промисловості, торгівлі, сільського господарства для республіканських органів були скасовані, а джерела доходної частини уніфіковані центральними відомствами у формі загальносоюзного "єдиного фінплану", діяльність Бюджетної комісії ВУЦВК'у організаційно залишалася автономною, а функціонально почала втрачати інституційно-номенклатурні повноваження.

Отже, створення Бюджетної комісії при вищому законодавчому органі влади в УСРР було зумовлено необхідністю розробки самостійного державного бюджету УСРР, а також регулювання бюджетної справи. Вона виникла 4 січня 1922 р., продемонструвавши право ВУЦВК'у, а не Уповнаркомфіну формувати республіканський бюджет. Резолюції та постанови Бюджетної комісії мали консультативно-дорадчий та рекомендаційний характер, але по відношенню до президії та сесії ВУЦВК'у, а для урядових та місцевих органів влади в Україні обов'язкове виконання. За інституційно-функціональним статусом вона була колегіальною міжвідомчою структурою, позаяк до неї належали, крім постійних членів, представники центральних та округових установ, наукових закладів. Бюджетна комісія діяла на підставі "Положення", але не за адміністративно-територіальним принципом, а за структурно-функціональним, маючи власну президію, скликаючи засідання пленуму, ухвалюючи відповідні резолюції, а також представляючи себе та Україну у складі Бюджетної комісії ЦВК СРСР, захищаючи бюджетні права республіки. На місцях діяли губернські, округові та районні бюджетні комісії, але під головуванням керівників відповідних фінансових відділів, тобто представляли номенклатуру виконавчої системи влади. До них загалом можна віднести і районні планово-бюджетні комісії при райвиконкоммах.

Персональний склад Бюджетної комісії, який одночасно представляли 7 наркомів республіканського рівня, не кажучи про їхніх заступників та керівників господарсько-фінансових структур Раднаркому УСРР, засвідчує її авторитетність та вагомість. Вона відіграла важливу роль у формуванні самостійного державного бюджету УСРР, а також у розмежуванні бюджетних прав союзного та республіканського урядів.

1. Байбаков С.А. История образования СССР: итоги и перспективы изучения / С.А.Байбаков. – М.: Диалог-МГУ, 1997. 2. Волобуев М.С. До проблеми української економіки // Більшовик України. – 1928. – №3. 3. Шейнис В.Л. Образование СССР и его первая Конституция // Российская история. – 2010. – №1. 4. Волковинський В.М. Християн Раковський

кий: Політичний портрет / В.М.Волковинський, С.В.Кульчицький. – К.: Політвидав України, 1990. – 266 с.; Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С.В.Кульчицький. – К.: "Основи", 1996. – 396 с.; Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника / В.Ф.С. одлатенко. – К.: "Книга пам'яті України", 2002. – 333 с.; іл. 5. Девятков С.В. Возникновение и становление единовласти в Советской России (1922 – 1927 годы): Автореф. дис. на соискание учен. степени докт. ист. наук по спец.: 07.00.02 – Отечественная история / С.В.Девятков. – М., 1998. 6. Малышева Е.П. Политика Советского государства в области союзного законодательства в 1920-е годы: институциональный аспект: Автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук по спец.: 07.00.02 – Отечественная история / Н.П.Малышева. – М., 1994. 7. Чеботарева В.Г. Национальная политика Российской Федерации 1925 – 1938 гг. / В.Г.Чеботарева. – М.: ГУ МДН, 2008. 8. Збірник узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду Укра-

їни (далі – ЗУ України). – 1922. – №1. 9. ЗУ України. – 1922. – №2. 10. Центральный державный архив вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). 11. ЗУ України. – 1924. – №50. 12. Дорошко М.С. Номенклатура: керівна верхівка радянської України (1917 – 1938 рр.): Монографія / М.С.Дорошко. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 368 с.; Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920 – 1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції / М.Ю.Виговський. – К.: "Генеза", 2005. – 307с.; Фролов М.О. Компартийно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923-1928 рр. / М.О.Фролов. – Запоріжжя: Прем'єр, 2004. – 800 с. 13. ЗУ України. – 1926. – №7-8. 14. ЗУ України. – 1926. – №38. 15. ЗУ України. – 1924. – №45. 16. ЗУ України. – 1922. – №3. 17. "Вісті ВУЦВК". – 1924. – 17 жовтня. 18. ЗУ України. – 1926. – №1. 19. ЗУ України. – 1924. – №37–38.

Надійшла до редколегії 30.03.11

О. Шегда, асп.

ВІДНОСИНИ ШВЕЦІЇ З ПІВНІЧНОЄВРОПЕЙСЬКИМИ КРАЇНАМИ В 50-70-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуті основні аспекти відносин Швеції із скандинавськими країнами та її участь у "північному співробітництві". Також проаналізовано роль Стокгольма в інтеграційних процесах у північноєвропейському регіоні.

In the article a short review of the main aspects in relations between Sweden and Scandinavian countries and Sweden's participation in "Nordic cooperation" is made. Also author analyzed the role of Stockholm in integrative processes in Northern-European region.

Історія взаємин Швеції зі своїми сусідами в перші післявоєнні десятиліття є досить важливою в контексті європейського вектору зовнішньої політики цієї скандинавської країни, оскільки ілюструє ключові пріоритети та демонструє основні зовнішньополітичні й зовнішньо-економічні акценти шведської держави.

Аналіз літератури, присвяченої проблемі місця і ролі шведського королівства у північному співробітництві засвідчив той факт, що переважна більшість досліджень шведських істориків присвячена розгляду таких аспектів відносин Швеції з країнами Скандинавії, як вплив провідних шведських компаній на економіку регіону, розбудова скандинавського економічного співробітництва та розвиток євроінтеграційної політики скандинавських держав поряд із формуванням інтеграційних північноєвропейських структур. Із загального числа праць можна виділити дослідження, присвячені діяльності інтеграційних утворень північноєвропейських країн [2, 4, 10, 12, 13], які базуються на статистичних даних, але їм бракує аналітичних оцінок. Водночас праці С. Абрахамсена, А. Брунтланда, Е. Ундена та О. Вальмена детально аналізують основні моменти та процеси співпраці Швеції та її скандинавських сусідів. [1, 5, 16, 18] Щодо радянських дослідників, то питання співпраці Швеції з країнами Скандинавського півострова найповніше розглянули у своїх працях Ю. Голошубов та І. Градобітова, проаналізувавши ключові політичні та економічні аспекти північного співробітництва в 1950-1970-х роках.

Однак поза увагою більшості дослідників залишилася трансформація зовнішньої політики Швеції від абсолютного нейтралітету до участі в спільних економічних організаціях країн Скандинавії, недостатньо розглянуті основні причини та умови формування "північного співробітництва" та результати втілення інтеграційних проєктів скандинавських країн в перші післявоєнні десятиліття (САС, Нордек, Північна Рада, Рада Міністрів північних країн тощо), з іншого боку, вже згадані праці деяких авторів, зокрема Голошубова і Градобітової не пов'язані певних ідеологічних штампів та застарілих формулювань, що й вказує на необхідність більш детальної розробки цієї проблематики та потребу у з'ясуванні нових аспектів зовнішньополітичного курсу Швеції.

Саме тому метою даної статті є визначити характерні особливості відносин Швеції з північноєвропейськи-

ми країнами в перші післявоєнні десятиліття, з'ясувати специфіку та роль Швеції в співпраці з сусідніми державами та показати основні наслідки "північного співробітництва" саме для Швеції.

В історії Швеції в 50-х роках ХХ ст. розпочався новий етап розвитку зовнішньої політики, який тісно переплітався із загальноєвропейськими зовнішньополітичними тенденціями, оскільки на всьому європейському континенті зростала популярність інтеграційних настроїв. Не був винятком і північноєвропейський регіон. До країн Скандинавії, окрім самої Швеції, належать Фінляндія, Норвегія, Данія, а також Ісландія. Саме посилення співпраці зі своїми географічними сусідами і стало основним пріоритетом шведської зовнішньополітичної стратегії після завершення Другої світової війни [3, с.118-122].

Початком співробітництва північних країн в сфері економіки і транспорту було створення в 1946 році спільної шведсько-датсько-норвезької авіакомпанії САС. Розпочавши з 7 літаків, САС через 25 років стала однією з провідних авіакомпаній світу. В лютому 1948 року уряди Швеції, Данії, Норвегії та Ісландії створили Північний комітет економічного співробітництва, доручивши йому дослідити можливості створення спільного північного митного союзу, зниження митних зборів, послаблення інших обмежень торгівлі і розвиток торговельно-економічних зв'язків. На початку 1950 р. комітет вже представив урядам звіт, в якому виступав за створення Північного митного союзу [1, с.215]. Передбачаючи багаточисленні проблеми в зв'язку з пристосуванням економіки чотирьох північних країн до митного союзу, комітет запропонував перехідний період 10 років, протягом яких відбувалося б поступове взаємне зниження митних зборів на промислові товари та рекомендував ряд спрощень в збуті сільськогосподарської продукції.

Основним прихильником створення Північного митного союзу була Швеція, оскільки темпи росту її економіки були найвищими з північних країн, а шведські компанії виступали найпотужнішими торговельно-економічними гравцями серед скандинавських. Проте проєкт створення митного союзу не було втілено в життя через принципову відмову Норвегії, яка мотивувала свою незгоду тим, що конкурентоздатність її економіки надто низька для формування єдиного ринку зі Швецією. Таким чином, розбіжності у баченні регіонального співро-

бітництва серед скандинавських держав проявилися вже в перші післявоєнні роки.

В 1948-49 на теренах Скандинавії активно лунали заклики до створення Північного оборонного союзу, котрий мав би стати альтернативою НАТО та Організації Варшавського Договору (ОВД) [19, с.23]. Ініціатором та активним лобістом такого союзу знову була Швеція, але вступ Данії, Норвегії та Ісландії до НАТО остаточно розвіяв надії на створення окремого оборонного альянсу на Півночі Європи. Проте в регіоні вдалося зберегти так званий "Північний баланс" завдяки Швеції, котра серед північноєвропейських держав залишалася єдиною, яка не змінила свого зовнішньополітичного курсу і продовжила задекларований курс на нейтралітет і неучасть у військових блоках, тоді як Фінляндія, хоча й визнала себе нейтральною, однак зазнавала жорсткого тиску з боку Радянського Союзу і тому не могла брати повноцінну участь в інтеграційних процесах північних країн [8, с.50-60, 11, с.3-10].

Основи "Північного балансу" були закладені на двох рівнях – політичному і військовому. Під політичним рівнем малися на увазі дипломатичні, торговельні і культурні двосторонні та багатосторонні відносини кожної із країн Скандинавії.

Військовий рівень "Північного співробітництва" розглядав стратегію, військову доктрину, структуру збройних сил, відношення до НАТО і проблеми нейтралітету, стан відносин між НАТО і Варшавським Договором. Концепція "північного балансу" викристалізувалася в результаті гострого і драматичного пошуку ефективного шляху побудови політики безпеки в перші післявоєнні роки. Концепція "північного балансу" не була закріплена угодами і не складалася із формальних структур, які б регулювали всі аспекти політики безпеки [13, с.48]. Міністр закордонних справ Швеції Е.Унден згодом писав: "Мета офіційної зовнішньої політики – якомога довше зберегти мир для країни. Якомога довше – це означає до тих пір, поки на нас не нападуть. Збереження миру, на нашу думку, найкращий шлях захисту свободи, незалежності і благополуччя держави" [18, с.32].

Швеція виступала головним ініціатором і прихильником збереження Північної Європи як регіону без ядерної зброї. Саме під тиском Стокгольма всі учасники "північного співробітництва" відмовилися від розміщення на власній території та розповсюдження ядерної зброї. Шведська дипломатія ініціювала проект створення клубу безатомних держав, який отримав назву "план Ундена" [3, с.61]. Отже, Швеція єдина серед учасників "північноєвропейського співробітництва" послідовно дотримувалася встановленого раніше зовнішньополітичного курсу на позаблоковий статус та активний нейтралітет.

16 березня 1952 року представниками Швеції, Данії, Норвегії та Ісландії за пропозицією лідера датських соціал-демократів Х.Хедтофта було підписано договір про створення консультативного органу парламентів та урядів даних країн – Північної ради, а в 1955 році до ради приєдналася і Фінляндія [7, с.131]. Ось як пояснив основну причину створення Північної ради тодішній прем'єр-міністр Норвегії Е.Герхардсен: "Ми живемо у важкі часи, коли саме навколишнє становище диктує необхідність, щоб малі країни, котрі мають багато спільного і розташовані поруч, трималися разом" [14, с.28].

Зважаючи на специфічну роль Північної ради, автор вважає за необхідне звернути глибшу увагу на структуру та функції цієї інтеграційної інституції задля кращого розуміння рівня співробітництва та особливостей відносин в найважливіших галузях економіки та політики між країнами північноєвропейського регіону. Згідно зі статутом, до складу Північної ради (Nordisk Råd) ввійшли

78 депутатів парламентів північних країн і представників урядів в ранзі міністрів. В роботі щорічних сесій ради, як правило, брали участь прем'єр-міністри північноєвропейських держав. Головуючим органом в Північній раді було передбачено Президію, яка формувалася з п'яти представників країн-учасниць організації, один з яких обирався головою, а інші четверо – його заступниками. Північна рада була поділена на 5 комісій в залежності від напрямків співпраці північноєвропейських держав, а саме: юридичну, економічну, соціальну, з питань розвитку культури та з розвитку транспортних відносин; також діяли інформаційний і бюджетний комітети. Робочими мовами Північної ради було визначено шведську, датську і норвезьку, а її друкований орган "Nordisk Kontakt" базувався в Стокгольмі.

Рада за визначенням була консультативним органом, який не міг приймати будь-яких обов'язкових рішень. Її компетенція обмежувалася лише прийняттям рекомендацій для урядів, проте із 400 рішень Північної ради протягом першого десятиліття її існування 50% рекомендацій було виконано, 25% знаходилися в стадії вирішення і тільки 20% було відкинуто [6, с.469]. За результатами рішень Північної ради була здійснена масштабна уніфікація законодавства північних країн, в результаті якої, за словами шведського професора Б.Уліна, відмінності між законодавствами північноєвропейських держав стали меншими, ніж між штатами США [12, с.25]. Під егідою Північної ради було встановлено премії в галузі літератури, музики, захисту навколишнього середовища і кінематографії. Погоджуючись з думкою Уліна, автор хотів би додати, що виконання рекомендацій Північної ради було вигідним для всіх учасників "північного співробітництва".

В 1951 році була підписана конвенція про єдиний ринок праці, яка дозволяла громадянам Швеції, Данії, Норвегії та Фінляндії працювати за наймом в цих країнах без отримання попереднього дозволу з боку місцевих органів влади. В 1955 р. затверджено конвенцію про соціальне забезпечення, яка урівнювала громадян північних країн в праві на отримання різного роду пенсій та соціальних виплат.

По суті, Північна рада була успішним інтеграційним органом, однак її роль і місце у розвитку та поглибленні скандинавських міждержавних зв'язків не виправдала сподівань засновників даної інституції через незначну кількість рішень в галузі економічної співпраці.

В 1962 р. співробітництво Швеції з іншими північноєвропейськими країнами було юридично закріплене на 10-й сесії Північної ради підписанням міждержавної угоди з Норвегією, Данією, Ісландією і Фінляндією у місті Гельсінкі. Дана угода передбачала напруження спільних рекомендацій і їх винесення на розгляд і затвердження урядів північних країн в питаннях економічної політики, виробництва, торгівлі та валютно-фінансових відносин [20, с.114].

Водночас варто зазначити, що скандинавські країни також прагнули приєднатися і до Європейського Економічного Співтовариства. Після постановки питання Данією та Норвегією вслід за Великобританією про вступ до ЄЕС, перед Швецією постала серйозна дилема, адже королівство продовжувало дотримуватися політики нейтралітету. Суперечки щодо зовнішньополітичного курсу виникли всередині країни, оскільки шведські партії модератів та Центру також хотіли приєднання до "Спільного ринку", проте соціал-демократи на чолі з прем'єр-міністром Таге Ерландером не бажали відступати від багаторічного зовнішньополітичного курсу на неучасть у блоках [13, с.76]. Після так званого "оксамитового вето" Ш. де Голля щодо вступу Великобританії

до "Спільного ринку" скандинавські країни повернулися до розгляду планів про зміцнення економічного співробітництва північних держав.

В березні 1969 р. на 17-й сесії Північної ради в Стокгольмі за ініціативою шведської сторони головним було питання про створення так званого плану "Нордек" ("Nordik") щодо розширення економічного співробітництва північних країн шляхом напрацювання єдиної політики в галузі промисловості, сільського господарства, торгівлі, а також здійснення вільного пересування капіталів і заснування спільного інвестиційного банку. Ключовим питанням "Нордеку" було створення митного союзу північних держав з єдиними митними тарифами. Передбачалася широка співпраця в галузі економічної політики, капіталовкладень, координації науково-технічних робіт. Особлива увага приверталася до співробітництва в сфері торгівельної політики, зокрема зверталася увага на необхідність координації політики північних країн в міжнародних організаціях, підкреслювалася важливість спільної позиції щодо ставлення до європейської інтеграції, передбачалося також використання спільних принципів у питаннях двосторонньої торгівельної політики і прийняття спільних антидемпінгових заходів [5, с.84-88].

Згідно з планом "Нордек" передбачалося створення чотирьох координаційних органів в галузі фінансування, а саме: скандинавський інвестиційний банк, спільний фонд, сільськогосподарський фонд і фонд з рибальства. "Нордек" передбачав посилення спільних позицій країн Півночі Європи в конкурентній боротьбі на західних ринках. Здавалося б, що бар'єрів для втілення в життя даного проекту не було, проте на самій 17-й сесії Північної ради дебати щодо плану "Нордек" пройшли безуспішно і потрібних результатів отримано не було, оскільки представлений проект не влаштував жодну з країн Скандинавії. Для Швеції "Нордек", врешті-решт, виявився не вигідним, оскільки завдав би значної шкоди перспективам шведських капіталовкладень. Норвегія і Данія вимагали уніфікації тарифної політики щодо імпортованих товарів, а оскільки шведські митні збори були найвищими серед скандинавських держав і забезпечували значний дохід в державний бюджет, то шведська сторона не могла погодитися на не вигідне для неї рішення. Однак, найбільше протиріччя виникло в питанні про єдину сільськогосподарську політику, оскільки співробітництво в цій галузі було проблематичним через тотожність структури сільського господарства країн Скандинавії та перевиробництва сільськогосподарської продукції у всьому даному регіоні. Також суттєвою була різниця у рівні розвитку сільського господарства північноєвропейських держав, адже найрозвинутішою сільськогосподарська галузь була в Данії, а в Швеції заготівельні ціни с/г продукції були на 25% вищими, ніж в потенційних партнерів по "північному співробітництву". Таким чином, проект "Нордек" хоч і був погоджений з більшістю питань, але протекціонізм власної економіки кожною з країн Північної Європи та різні внутрішньо- і зовнішньоекономічні пріоритети не дозволили втілити даний план у життя [2, с.99-102].

Підсумовуючи вищесказане, можна впевнено стверджувати, що проект "Нордек" був значним кроком вперед в поглибленні співпраці між скандинавськими країнами, проте учасники "північного співробітництва" виявилися неготовими ділитися власним економічним суверенітетом.

В галузі культури та освіти діяльність Північної ради була направлена на зближення навчальних програм та екзаменаційних вимог середньої і вищої школи північних країн, на розвиток спеціалізації і кооперації в обла-

сті вищої школи і наукових досліджень, на виділення додаткових коштів для розширення культурного співробітництва та на його організаційне закріплення [15, с.25].

В лютому 1971 року на черговій 19-й сесії Північної ради в Копенгагені шведські делегати рішуче відкинули пропозицію прем'єр-міністра Данії Х.Баунсгарда про створення економічного союзу Північних країн, оскільки побоювалися впливу ЄЕС на Швецію, а відтак і можливу втрату шведського нейтралітету. Про сталість зовнішньополітичного курсу Швеції говорив лідер шведської партії Центру Ю.Антонссон: "Зовнішньополітичний курс Фінляндії і шведська політика нейтралітету є факторами, які стабілізують становище в Північній Європі в післявоєнний період і ці фактори потрібно зберегти" [15, с.27].

Єдиним результатом, якого вдалося досягнути на 19 сесії Північної ради у лютому 1971 року в Копенгагені, було проголошення про створення Ради міністрів північних країн, що виступала як форум міжурядового співробітництва країн Північної Європи, де ключову роль мали відігравати прем'єр-міністри даних держав, які відповідали за всезагальну координацію з питань північного співробітництва, хоча на практиці відповідальність за діяльність даного органу несли міністри зі співпраці та Комітет північного співробітництва. Каденція головування в Раді міністрів північних країн була передбачена один рік і здійснювалася на засадах почергової зміни головної країни. Для легітимності рішення Ради міністрів повинні були прийматися одностайно. До Ради міністрів північних країн увійшли: міністри у справах ринку праці, навколишнього середовища, рибальства, з питань житлового будівництва, енергетики, фінансів, промисловості, юстиції, освіти і культури, соціального забезпечення і охорони здоров'я, з питань регіонального розвитку, транспорту тощо. Варто звернути увагу на те, що до складу Ради міністрів не входять такі провідні члени кабінету міністрів, як міністри закордонних справ, оборони і сільського господарства. Кожний національний уряд зобов'язувався призначити зі свого складу так званого "міністра з питань північного співробітництва" [4, с.14].

На відміну від Північної ради рішення Ради міністрів були обов'язковими для національних урядів, за виключенням питань, котрі потребували згоди національних парламентів. Серед найважливішими договорів, підготовлених Радою міністрів північних країн, можна виділити наступні: Договір про культурне співробітництво (1971), Договір про галузі транспортних комунікацій (1972), Договір про захист навколишнього середовища (1976), Угода про створення Північного інвестиційного банку (1976), Угода про співпрацю між комунами (1979) [4, с.12].

Незважаючи на гучні заяви і декларації щодо поглиблення і розгалуження "північного співробітництва", уряди Данії та Норвегії пріоритетним зовнішньополітичним вектором вважали інтеграцію в ЄЕС. Після потепління між Лондоном і Брюсселем Копенгаген і Осло офіційно задекларували намір вступити до "Спільного ринку", тоді як шведська сторона обмежилася статусом асоційованого члена і продовжувала робити основний наголос на партнерстві з географічними сусідами. У вересні 1972 року Осло і Копенгаген внаслідок тривалого процесу переговорів заявили про вступ до ЄЕС. Однак населення Норвегії не підтримало ініціативу уряду, оскільки на загальнонаціональному референдумі за членство в організації Європейського Економічного Співтовариства віддали свої голоси лише 46,5% її населення [10, с.390-391]. На відміну від Норвегії, датський електорат підтримав участь своєї країни в ЄЕС: "за" висловилося 63,3% населення Данії [17, с.120-127].

Отже, зважаючи на членство однієї з основних сторін переговорного процесу "північного співробітництва" у потужній загальноєвропейській інтеграційній організації, сподівань у Швеції щодо подальшої розбудови багатогалузевої економічної інтеграції північних країн 1970-х р. не залишилося.

Таким чином, важко не погодитися з думкою шведського політолога Н. Андрена, який назвав результати мрій найпалкіших ентузіастів повної інтеграції північних країн про створення Сполучених Штатів Скандинавії тільки ілюзією і охрестивши "північне співробітництво" "павутинною інтеграцією" [4, с.251-262]. Слід також звернути увагу і на думку шведських економістів, які назвали результати співпраці Швеції з її географічними сусідами в перші післявоєнні десятиліття як "північну модель інтеграції, яка розвивалася в умовах ревного збереження національного суверенітету і принципових протиріч в питаннях політики безпеки. Країни "північного співробітництва" схожі не на потяг, вагони якого тягне міждержавний локомотив, а, швидше, на морський караван, де будь-який корабель може змінити свій курс. Нерідко обговорення гострих і серйозних проблем не спричиняє прийняття підсумкових рішень, а єдність виявляється лише у визнанні "необхідності продовжити переговори" [2, с.3-32, 4, с. 114].

Думки шведських дослідників щодо значення і ролі відносин Швеції з північноєвропейськими державами відзначаються схожістю щодо розуміння потреби ефективної співпраці із сусідами по регіону для зміцнення власних позицій на європейському континенті задля відстоювання національних політичних та економічних інтересів. Дане питання було і залишається особливо актуальним для науковців крізь призму євроінтеграційного процесу на Півночі Європи.

Отже, на думку автора, відносини Швеції з північноєвропейськими державами та її участь у "північному співробітництві" в перші післявоєнні десятиліття можна

охарактеризувати як досить успішну, оскільки було розроблено і підписано цілий ряд важливих міждержавних угод і договорів, поглиблено соціально-культурну, енергетичну, транспортну співпрацю, уніфіковано законодавчу базу країн, вирішено низку регіональних проблем та створено представницькі інтеграційні організації. Однак, незважаючи на перманентні та багато-раундові переговори, не було вирішено принципів питання в галузі економічного співробітництва та фінансової інтеграції скандинавських країн. Питання співпраці шведського королівства із скандинавськими країнами важливе також з огляду на її відносини з провідними європейськими країнами та організаціями, оскільки добре помітна тотожність у зовнішньополітичних підходах Швеції до співпраці з північноєвропейськими сусідами та впливовими європейськими гравцями.

1. Голошубов Ю.И. Скандинавия и проблемы послевоенной Европы. – М., "Мысль" – 1974.
2. Градобитова Л.Д., Пискулов Ю.В. Экономика и политика стран Скандинавии. – М., "Международные отношения" – 1986.
3. Abrahamsen S. Sweden's foreign policy. Washington D.C., 1967.
4. Andren N. Nordic integration and cooperation – illusion and reality // Coop. a. conflict. – Stockholm, 1984.
5. Arbeidsformene I nordisk samarbaid: Komiteen for vurdering av arbeidsformene I nordisk samarbaid. – Stockholm, 1983.
6. Benkow J. Nordisk Raad – et nordisk parlament? Nord. kontakt. – Stockholm, 1985. – 30 apr. – №7.
7. Brundtland A. The Nordic balance. – Oslo: Norw. Inst. of international affairs, 1988.
8. Foreign policies of Northern Europe/ Ed. by Sundelius B. Colorado westview press, 1982.
9. Gundelach P. Joking Relationships in Scandinavia // Acta Sociologica. – 2000. – Vol.43.
10. Martens H. Danmarks ja. Norges nej. – Copenhagen, 1979.
11. Många tecken på bristande neutralitet // Norskens flamma. – Stockholm, 1988.
12. Nordic cooperation. Stockholm, 1965.
13. Nordic defence: Comparative decision making/ Ed. by Taylor W.J., Cole P.M. – Lexington., 1985.
14. "Nordiska Rådet, I. Session, 1953", Köbenhavn.
15. "Nordiska Rådet, 19: session, 13. 02. 1971". Snabbprotokoll.
16. Nordisk statistisk årsbok 1976, Stockholm, 1977.
17. Sogner I.& Archer C. Norway and Europe: 1972 and Now// Journal of Common Market Studies. – 1995. – Vol.33.
18. Unden Ø . Tankar om utrikespolitik. Stockholm, 1969.
19. "Utrikesfrågor. 1965". Stockholm, 1966.
20. Wallmen O. Nordiska Rådet och nordiskt samarbete, Norstedts. Stockholm, 1966.

Надійшла до редколегії 30.03.11

Наукове видання

ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 108

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Підписано до друку 21.12.11. Формат 60x84^{1/8}. Вид. № I 6. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 300. Ум. друк. арк. 6,4. Обл.-вид. арк. 6,9. Зам. № 211-5885

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, б-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28
e-mail: vpc_div.chief@univ.kiev.ua
<http://vpc.univ.kiev.ua>